IRODALOM TÖRTÉNET

1991 2

AKADÉMIAI KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1991. LXXII. 2. szám Új folyam XXII. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ, POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztők:

RATZKY RITA, SÁNDOR ISTVÁN

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c.

Tel. 1377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

EISEMANN GYÖRGY: A kozmosztól a szigetig (Romantizálás és regényforma *Az arany ember*ben) 253

Erdélyi János születésének 175. évfordulójára

LUKÁCSY SÁNDOR: A nyelv bölcselete és a bölcselet nyelve Erdélyi Jánosnál 276

DÁVIDHÁZI PÉTER: „Omnis creatura ingemiscit." (Erdélyi János kritikusi világnézete) 288

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

EISEMANN GYÖRGY

A KOZMOSZTÓL A SZIGETIG

(ROMANTIZÁLÁS ÉS REGÉNYFORMA *AZ ARANY EMBER*BEN)

A romantikus világkép egyetemes igényű és kozmikus távlatú. Ami persze nem egyedi vonás – a sajátosság az, hogy az egyetemességhez való viszony megvalósul. A romantikus alkotás ugyanis önállóan és önmagában, külső eszmei támasz nélkül kívánja elérni e szintet, megragadni, olykor továbbteremteni az embert és világát. Legalábbis annak az életvalóságnak a tekintetében, amelyet témájául választ. Így válik programmá, hogy a műegész a lételjesség ekvivalense, inkarnációja, megidézője legyen – egyszerre a mindenség formája és formálója. Megelőző korok hagyományaiban a művészet valamely rajta kívüli világképhez rendelődött hozzá, az általános-kozmikus rendnek valamely előzetes, érvényesnek tartott felfogásához. Vagyis egy világrend-eszme folyománya volt; annak fényében bontakozott ki, hogy általa kapcsolódott az egyetemes törvényekhez. S e törvényekről való tudás nélkül a műalkotás a befogadó számára szinte érthetetlen marad. A romantika viszont kevéssé tűri az egyes műnél átfogóbb léteszmékre való hivatkozást, a létértelmező háttér közvetítő szerepét. Az alkotás függetlenül, magában reflektál az általa belátott létezés teljességére. Nincs fölötte és rajta kívül sem vallás, sem bölcselet – pontosabban önmaga óhajtja végigjárni a világélmény akár vallásos, akár bölcseleti stb. – szféráit. Így ekkor nem a létről való tudás világítja meg a művészi jelenséget, hanem a művészet kívánja megvilágítani a létet. A romantikus művészet radikális „emancipációja" más tudatformák alól, vagy a romantikus zsenikultusz, a prófétai attitűd pátosza is ezzel függ össze.

Az életnek a művön belüli, a mű általi kozmikus távlatba helyezése, öntörvényű világértelmezése többek között a romantika természetkultuszában figyelhető meg, amely magától értetődő, s persze nem előzmények nélküli eszköze és közege az említett célnak. Az embernek és sorsának végtelen perspektívába állítása, természethez tartozása révén, Jókai romantikájának is egyik alapszíne. A kutatás *Az arany ember* című regény kapcsán különösen hangsúlyozza e vonást.

„Az emberhez simuló, átszellemített természet ez, amellett konkrét és érzékletes; mintegy szimbóluma hatalmas, élő, emberfeletti erőknek és folyamatoknak, — főként pedig a szépség számos változatának kimeríthetetlen tárháza."[1]

Amelyhez a szereplőkön túl, a történet szimbolikussá váló ívei is csatlakoznak.

„Egymásra következő és folyvást változó látomásszerű tájrajzai hősei lelkivilágának változásait fejezik ki. Ember és cselekmény itt e látomásszerűvé, jelképszerűvé növelt tájrajzokba illeszkedik bele, s maga is jelképivé válik."[2]

Jókai elsősorban művei kezdéseiben ábrázolja a természetet mindent átható és teremtő ősformának, életutak titkos mélységű forrásának és meghatározó princípiumának. Panteistának tűnő világlátását ennek megfelelően emelkedett, fenséges tónusban adja elő — ilyenek „a korai írások operanyitányként zengő patetikus prózaversei"[3] — s ezért „szereti hatalmas képpel vagy meglepő helyzettel kezdeni történeteit", amelyek „távlatában a világegyetem áll".[4]

[1] Barta János: *Jókai és a művészi igazság. Költők és írók.* Bp. 1966. 79.

[2] Németh G. Béla: *Jókai Mór. Türelmetlen és késlekedő félszázad.* Bp. 1971. 125.

[3] Nagy Miklós: *Kezdés és lezárás Jókai elbeszéléseiben. Virrasztók.* Bp. 1987. 38.

[4] Sőtér István: *Jókai Mór. Félkör.* Bp. 1979. 364, 366.

Az arany ember nyitása mintha képeiben összefoglalná a romantika természetélményének számos sajátosságát.

„Egy hegylánc közepén keresztültörve tetejétől talapjáig, négy mértföldnyi messzeségben; kétoldalt hatszáz lábtól háromezerig emelkedő magas, egyenes sziklafalak, közepett az óvilág óriás folyama, az Ister: a Duna."[5]

A regény első mondatát idéztük, benne a romantika két gyakori természeti toposza tűnik fel: a hegyvonulat és a folyam (másutt hasonló szereppel: tenger, tó). Persze itt sem e képek puszta előfordulása teszi romantikussá a szöveget, hanem előfordulásuk módja, összefüggései, funkciója, hatása. Először ezekből említünk néhány olyan vonást, amelyek Jókai regényére is jellemzők.

Hegy és folyam: látható magasság és láthatatlan mélység képeiben sugallják az égbe törő felszín és a titokzatos belvilág, a kinyilvánítás és a rejtettség, a végső magány és az ősi léttörvények atmoszféráját. A lélek önreflexiójának, sorsa feletti megrendülésének, egzisztenciális elmélkedéseinek szimbolikus színtereiként. Ahol az emberi sors múlékonyságának és a lét örökkévalóságának élménykörei bontakoznak.[6] Csak egy példát hozunk, amely épp e két szféra szembesítésére épül. Victor Hugo *Amit a hegyen hallani* című költeményében a lírai-én az óceán felől a lét ősharmóniáját hallja, amíg a föld a hegy felől az emberi esendőség panaszhangjai szállnak hozzá.

Jókai regényének Vaskapu-fejezete szintén a maradandóság és a múlandóság, tenyészet és enyészet élményvilágát idézi elénk; amely fenségessé magasztosultan, a természet csendjének és hangzásának rokonításával is, mintha élet és halál rejtelmeiről szólna. E hang „egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz . . ."[7] Továbbá a roman-

[5] JKK Regények 24. k. 5.

[6] Vö. René Wellek: *The Concept of Romanticism in Literary History. Concepts of Criticism.* New Haven and London, 1963. 128–198.

[7] JKK Regények 24. k. 8.

tikus képzelet áhítata beszél úgy a természetről, mint az isteni teremtés érintetlen képviselőjéről, ősi jeléről, „templomi" szent magasztosságáról. S fogja egybe időbeli perspektíváival a lét boldog kezdetét és félelmetes végállapotát („emberlaktalan paradicsom" és „ítéletnapi zaj"), a társadalmon kívüli idilli „tündérvilágot" és a kiszámíthatatlan végzetet.

Ebből az univerzális-kozmikus távlatból bontakozik ki „történetünk ideje", ahogy a második fejezet megjeleníti; ezt követően jelennek meg a szereplők. Az időfelettiség átvált történeti időbe, a térbeli-természeti tágasság pedig konkrét helyszínbe. Idő és tér végtelenjének szűkítése nyomán bukkan fel tehát előttünk a „Szent Borbála" hajó, utasaival. A vizen küszködő hajó közismert sorsszimbóluma, különösen e közelítésmód hatásával és fényében. A sorok első pillanatainak – tettekben, helyzetekben megnyilvánuló létállapotoknak – sajátos láttatása, az elbeszélő és a szereplők kapcsolatának, a regény egyik fontos kompozíciós elemének kérdését veti fel.

Elbeszélő és szereplő viszonyát az epikai művekben több, egymással összefüggő tényező határozza meg. Ezek közül kiemeljük azt, amely Jókai regényének e szakaszában dominál, s amelynek alakulása a későbbiekben is a legmeghatározóbb, legjellegzetesebb. A történetre vonatkozó ismeretekről van szó. A poétikai szakirodalom szubjektív és objektív elbeszélőt, illetve „semleges" nézőpontot említ. S megállapítja, hogy a szubjektív elbeszélő, a történetre vonatkozó ismeretei tekintetében fölötte áll a szereplőnek, többet tud az eseményekről, amíg az objektív elbeszélő e tekintetben alatta marad, kevesebbet tud. A „semleges" történetmondásban mindkettő hasonlóképp tájékozott. Szegedy-Maszák Mihály az előbbi két eset különbségeit a következőképp elemzi.

„A szubjektív elbeszélés többnyire közvetlen jellemzést von maga után, megnevezi a tettek nyilvánvaló indítékát, az objektív elbeszélés viszont általában közvetett jellemzést igényel, rejtett indítékok megsejtésére ad alapot. A közvetlen jellemzés a szereplők alkatának

lényegét kész tételként fogadtatja el az olvasóval, a közvetett jellemzés a hőst létében mutatja be, s a következtetést a befogadónak kell levonnia, a lényeget neki kell a látszat mélyén kikeresnie."

Mindez persze azon alapul, hogy különbséget teszünk „a szövegben tárgyiasult szerzői tudat és elbeszélő között, objektivitáson csakis az elbeszélőnek a háttérbe szorítását érthetjük".[8]

A szereplőket, az első megjelenésüket követő néhány fejezetben, külső nézőpontból látjuk; megjelenésük és tetteik leírásával, párbeszédeikkel kerülnek elénk. Eközben a hajó utasainak élete ezer veszélynek van kitéve: zátonyok, elszabadult malom, üldözők, zuhatag, „bóra" fenyegetik őket. Életük sorsdöntő óráit élik át, de semmit sem tudunk róluk, nem ismerjük tetteik mozgatórugóját; szándékaik és céljaik rejtettek a befogadó előtt. Ugyanakkor jelenbeli helyzetükre vonatkozóan az elbeszélő mindent közöl, még többet is, mint amit a szereplők tudhatnak. (Például annak a levélnek tartalmát, amelyet az inspiciens küld Timárral Kacsukának.) Igaz, fokozatosan a szereplők érzelmeiről, gondolatairól is néhol tudomást szerez az olvasó, de azok itt mindig a konkrét helyzetre reflektálnak, s alig van jellemábrázoló funkciójuk.

Elbeszélő és szereplők kapcsolata tehát egyszerre kétféle viszonyt, kettős relációt alkot az ismeretek tekintetében. Teljes elbeszélői szubjektivitást, „mindentudást" tapasztalunk a helyzetek, a jelenetek konkrétumai felé, és szinte teljes objektivitást, „ismerethiányt" a jellemek felé. E beállítás alapvetően abból az időbeli kapcsolatteremtésből adódik, amelyben a kezdeti kozmikus-univerzális időfelettiség „történetünk idejébe" vált. Hiszen ahogy a szereplők ismertebb jellemmé fejlődnek, a befogadó számára többé-kevésbé átlátható figurákká, úgy szükséges tudomást venni például múltjukról is. Ezzel pedig a természeti végtelenség helyére idő-

[8] Szegedy-Maszák Mihály: *Az elbeszélő szövegek rétegei.* „A regény, amint írja önmagát". Bp. 1980. 18.

dimenziók kerülnek; a személyes múltak, vagy akár a jövőre vonatkozó képzetek és a jelen átmenetiségének előtűnése, magától értetődően különülnek el az univerzális időfelettiségtől. De az első fejezetek még abból a romantikusan egyetemes szférából közelítenek a szereplők felé, amelyet a bevezetésben említettünk. E beállításban a tér – minden helyzetmódosulás ellenére – állandó, mert a helyszínek ugyanannak az egésznek a részei; a nézőpont bármit is láttasson, a befogadó minden térszeletet a természet egységéhez tartozónak érez. A szereplők megjelenésének módja viszont a változó idő rejtett dimenzióit feltételezi, a személyekben rejlő külön-világok külön-idejét. Ilyen összefüggéssel érvényesül tehát a végtelen természet terében megnyilvánuló epizódok szubjektív, és az időben még meg nem nyilvánuló jellemek objektív ábrázolása. Kiindulópontjaként annak a kettősségnek, amelyet a regény romantikus világképe a létezés eredendő teljessége, egyetemessége és társadalmi korlátozottsága között kibont, s amely Timár sorsában is kifejeződik. Nem véletlen, hogy a természeti otthonban, a Senki szigetén élő szereplőknél (Teréza, Noémi) hiányzik a jellemek idődimenziók felőli meghatározottsága. Sőt, Terézánál éppen a múlttal való teljes szakítás a hangsúlyos: amikor kilépett az őt megnyomorító társadalom világából, a szigetre költözvén, lélekben is levetett minden külső determinációt.

A szubjektív helyzetrajz és az objektív jellemkép kezdeti kettősségéhez a történetbeli események többségének szerkezeti funkciótlansága társul. Vagyis számos veszélyhelyzet, kaland nem kötődik eltéphetetlenül a történet egészéhez, nincs vonatkozása a jövőre. Nem viszi lényegi mozzanatokkal előre a cselekményt, nem illeszkedik nagyobb összefüggésbe. „Csupán" helyi értéke, atmoszférateremtő ereje van. Főleg a francia romantikára emlékeztet ez az eljárás. Victor Hugo regényeiben például – hasonló környezetben maradva – ilyen a hajóroncs maradványainak kimentése körüli sok epizód *A tenger munkásai*ban, vagy a tengerész hatalmas küzdelme a hajó belsejében elszabadult ágyú megfé-

kezésére az *1793*-ban.[9] Mindez a jellemek kezdeti átláthatatlanságának természetes következménye – ahogy gyarapodnak a szereplőkről való ismeretek – úgy tűnnek el az esetleges epizódok, úgy derül ki némely korábbi esemény jelentősége. E fogás az írás mesterei kezében igen hatásos további fejlesztést tesz lehetővé, viszont könnyen silányulhat olcsó eszközzé, ha csak külsődlegességeit utánozzák.

A természet szférájától fokozatosan nyomul a regény tere a társadalom közege felé. S e folyamat előrehaladásával párhuzamosan közelít az elbeszélés a szereplők belső világához. Az első nagy áttörés e tekintetben Teréza vallomása, ezt követi Ali Csorbadzsié. Mindez pedig változást eredményez az elbeszélő és a szereplők kapcsolatában. Az első fejezeteket illetően a helyzetrajz szubjektivitásáról, s a jellemkép objektivitásáról beszéltünk. De a továbbiakban az elbeszélés éppen ezzel ellentétes összefüggés felé halad, éppen fordított relációt alkot. Tehát kibontakozik a szubjektív jellemábrázolás, amíg a szituációk mind objektívebb bemutatással kerülnek elénk. Az elbeszélő egyre inkább „mindentudóvá" válik a jellemek belső életében, amíg egyre inkább külső és szereplői nézőpontot alkalmaz a jelenetek leírásában, mintegy elhárítva azok teljes ismeretét. Az epizódok szerkezeti funkciótlansága is ezzel párhuzamosan csökken – ahogy e váltás kialakul –, úgy nyer mind több okszerű, nagyobb összefüggésbe tartozó, nélkülözhetetlen elemet a történet.

Az elbeszélés ritmusa is a fenti változásokkal együtt gyorsul. Epizódokban sűrűsödő eseménysor veszi kezdetét, s halad Brazovics Athanáz haláláig, amely a regény első kulminációs pontja. A szereplők sorsa is ennek nyomán vesz döntő fordulatot. Athalie ekkor veszti el végleg Kacsukát, Timár ekkor veszi feleségül Timéát. Ekkor tűnik elő végső tartalmaiban a történetből a jellem, a belvilág addig „rejtett" titkai, érzelmei. Kiderül például Athalie szenvedélyes szerelme

[9] Vö. Hankiss János: *Európa és a magyar irodalom.* Bp. 1943. 489.

és Kacsukának iránta való közönye, s ezután kezdődik Timár Mihály kettős élete Timéa és Noémi mellett.

A jellemek iránti elbeszélői szubjektivitásból következik, hogy a történet alakulásában a szereplők tudata válik elsőrangú okká. Vagyis a lelki indítékok lesznek meghatározók a cselekmény menetében, pontosabban az immár bemutatott belső tényezők, szándékok, nyílt összefüggésbe kerülnek következményeikkel. A szereplői tudatok fontossága, sorslendítő ereje olykor még a jelenetek objektívebb közegét is áttöri. E szempontból igen érdekes az a szituáció, amelyben Timár a rejtekhelyről figyeli Kacsuka és Timéa találkozását A kettétört kard című fejezetben. Az olvasó ugyanazt látja, mint Timár, mondhatni az ő nézőpontjából lehet tanúja az eseményeknek. Ugyanakkor Timár lelkiállapotának leírása is szükséges, hiszen másképp nem lenne folytatható a jellemrajz, rejtve maradna a tudatvilág indítéka, a későbbi fejlemények egyik oka. E belső reagálásokról tehát elbeszélői közlések tudósítanak. Csakhogy a jelenet teljes szereplői átlátásához Timárnak tudnia kell, miért is látogatja meg Kacsuka Timéát. Vagyis hogy mit tartalmaz a gyanút keltő levél, amelyet az őrnagy a törött kard mellett az asszonynak küldött. A jelenetben így különböző nézőpontok ütköznek, amely azt a kényszerű, s a szituáció felől indokolatlan gesztust vonja maga után, hogy Timéa hangosan felolvassa a levelet Kacsukának: annak, aki azt írta. Ami kettejük szempontjából teljesen fölösleges – erre az őket figyelő Timárnak – s a mindhármójukat figyelő elbeszélőnek van szüksége. A megoldás tehát önkéntelenül vall a jellemek szubjektív megközelítéséről, a jelenet objektívebb közegében is. Mindennek nem mond ellent, hogy e tendencia többnyire a szereplők beszéltetése, illetve közvetlen belső beszédeik révén valósul meg. A beszéltetés és a közvetlen belső beszéd akkor eredményez objektivitást, ha részleges vagy akár félrevezető ismereteket nyújt. *Az arany ember*ben ilyesmiről nincs szó; a tudatok bemutatása az adott állapotokban mindig hiteles. Vagyis nincs olyan mozzanat, amely visszamenőleg módosí-

taná az elbeszélő ismereteit, a jellemek megnyilvánuló tartalmait.

S éppen ezért, e formálásmód nehezen tűri a változó, fejlődő jellemeket. Nem fér meg a bonyolultan összetett, rétegeiben egyenlőtlenül alakuló, rejtett motivációkkal bontakozó érzelem- és tudatvilágokkal. Legalábbis az említett nézőpontváltás után nem. A regényben egyedül az egyik negatív hős, Krisztyán Tódor előtt rémlik fel a gyökeres átváltozás, a „megjavulás" perspektívája, de ő is abban a pillanatban, mihelyt lélekben átalakulna, eltűnik a szemünk elől, s már csak akkor látjuk viszont, amikor ismét a régi „ősgonosz". Sem a „javuló", sem a „romló" tendencia belső folyamatát nem látjuk, csak az okokat és a végeredményt tudjuk meg, Krisztyánnak Timár előtti elbeszéléséből. A jellemek tehát fokozatosan előtűnnek, megmutatkoznak, de nem fejlődnek. Csak az bontakozik ki, ami eleve bennük élt; ugyanaz a belső karakter nyilvánul meg egyre erőteljesebben, egyre messzebbre jutva saját törvényeink útján. Azon lehet vitatkozni, hogy egynémely hőse mennyiben valószerű, vagy lélektanilag mennyiben „hiteles", de az kevéssé állítható róluk, hogy önmagukhoz képest kiszámíthatatlanul változók, iránytalanok lennének. Az egysíkú jellemzés és a következetlen jellemzés vádjai – ez esetben – ellentmondanak egymásnak. A kevéssé összetett lelkületű szereplőknél a jellemek sorssá alakulása könnyen átlátható; Jókainál is a sors a jellem romantikus következménye, a belső adottságok külső megvalósulása. Többrétegű, bonyolultabb jellemeknél a sorsukhoz való viszony nem ennyire közvetlen, s a szereplőket elérő végzet általában nem is csupán saját motivációik és tulajdonságaik eredménye. Ahogy például Timárnál sem. Jókai és Kemény Zsigmond alakjainak egyik lényeges különbsége szintén innen, végzetük okának és következményeinek eltérő jellegéből fakad. Jellem és sors összhangja – akár pozitív, akár negatív kifejlettel – figyelhető meg Jókainál, divergenciája pedig Keménynél. Ez az összhang és a fejlődésnélküli jellem együttese váltja ki a Jókai-alakokra vonatkozó

bírálatokat, a „hóbortos következetesség"[10] és a „beteges idealizmus"[11] vádjait, amelyek mögött voltaképp a figurák belső függetlensége, sajátos befolyásolhatatlansága áll. Így jogos az olyan elemzés, amely „a lélek szuverenitása az anyag felett" szempontjait alkalmazza.[12]

Noha az bontakozik ki, ami eleve adott, a mű kezdetén e tulajdonságok természetesen alig vagy egyáltalán nem ismerhetők a befogadó számára. Ezért lényegesek az ide vonatkozó előrejelzések, amelyek a jellemek folytonosságát érzékeltetik, illetve később világossá teszik. Olyan metaforikus mozzanatokról, epizódokról van tehát szó, melyek a később megmutatkozó belső vonások kezdeti megléte felől nem hagynak kétséget, s amelyeket az olvasó így állandó és eredendő adottságokként értelmezhet. Mindvégig érvényes, meghatározó tartalmú előrejelzéseket ezért már a mű első fejezeteiben, a szereplők első felbukkanásakor is olvashatunk. Így például Timárról a vesztegzár inspiciense írja le levelében hogy „arany ember", méghozzá ironikus kétértelműséggel. Különösen sokatmondó, lényeges viszonyokat előrejelző jelenet Timéa és Noémi találkozása a Senki szigetén. Kissé hosszabban idézzük az eseményt, annyira pontos és hangsúlyos a későbbi állapotokra való utalás.

„Timéa és Noémi e percben egymás szemébe tekintettek, s mind a ketten valami álomszerű sejtelmet láttak ki egymás szemeiből. Mint amikor az ember egy percre a szemét behunyja, s e rövid perc alatt éveket álmodik keresztül, s midőn fölébred, mindent elfelejtett, csak arra emlékszik, hogy álma hosszú volt.

A két leány e pillanatnyi összesugárzásából szemeiknek megérzé, hogy ők valaha egymás sorsának rejtelmes intézői lesznek, hogy lesz közöttük valami közös, vagy öröm, vagy fájdalom; és talán sohasem fognak arról többet tudni, mint egy elfeledett álomról, hogy ők okozták azt egymásnak."[13]

[10] Péterfy Jenő: *Jókai Mór. Válogatott művei.* Bp. 1983. 622.

[11] Gyulai Pál: *Jókai legújabb művei. Válogatott művei.* Bp. 1989. 170.

[12] Zsigmond Ferenc: *Jókai.* Bp. 1924.

[13] JKK Regények 24. k. 69—70.

Gyakori romantikus fogás ez: ugyanazon relációban feszültséget teremteni a történet jövője és az elbeszélés jelene között. Fordított arányban áll a történetre vonatkozó ismeret és az elbeszélt esemény jelentősége.

A regény történetmenetében ebből következően szorosan összefügg a jellem felvezetése és sorsának lezárása; kezdet és befejezés rímelnek egymásra. A sorsalakulás folyamatára a jellemállapotok mozdulatlansága vetül ki, mintegy külső-időbelivé téve a belső-állandó karaktert. Így Timár nem tud felülkerekedni meghasonlottságán, öngyilkosságra szánja el magát, de Krisztyán balesete után visszatérhet Noémihez a Senki szigetére; oda, ahonnan regénybeli életútja elindult. Timéa, eredeti vonzalma szerint, Kacsuka felesége lesz; Athalie utolsó tetteiben és elítéltetésében is eredendő démonisága ér végső kifejlethez. Minden társadalmi hatás, külső adottság és feltétel ezt a belső lényeget emeli ki, illetve közeget jelent annak kibontakoztatásához. Jellem és sors itt tehát egymás tükrei. E kompozíció persze nem általánosítható a romantika világképében. Ami jellegzetesnek mondható, az e viszony végleges beállítása. Tehát vagy a Jókainál is tapasztalható közvetlen összefüggés figyelhető meg jellem és sors kapcsolatában, vagy annak ellentéte: a szinte teljes elkülönülés, ahol szakadék támad a kettő között. E másik felfogáshoz közelít például Kemény Zsigmond ábrázolásmódja. Kemény egyszerre élezi ki az egyéni motivációk és tettek, valamint az objektív-szükségszerű tényezők hatását a sorsalakulásban, s ezek egymástól elidegenedő, ugyanakkor egymást pusztító szférákká is fejlődhetnek. Műveinek tragikumát e reláció alapvetően meghatározza. Jókainál a „lélek szuverenitása" jegyében alig van olyan mozzanat, amely a jellem valódi tartalmát elidegenítené sorsától, a belső erővonalakat külső megvalósulásuktól. Természetesen nem okvetlenül szándék és következmény egybeeséséről, hanem belső és külső világoknak, a regények értékszintjei által is meghatározott összefüggéséről van szó.

Timár Mihály az a hős, aki e kapcsolatot – még szándék és következmény terén is – tudatosítja, mindjárt Ali Csorbadzsi kincseinek megtalálása után.

„Látod hogy ez a sors intése? A sors nem akarta engedni, hogy húszezer szegény katona rovására nyomorúságos nyereségen kapkodj; mást hozott eléd. [. . .] „»Nem így kívántad magad is a sorstul?« — »No hát igy történt.«"[14]

S épp e reflexivitás teszi őt „vívódó lélekké", éppen akkor és azáltal, amikor és ahogyan kétségei támadnak, hogy valóban így akarta, hogy sorsában tényleg igazi szándékai tükröződnek. Holott az összefüggés az elbeszélő nézőpontjából – amely itt a regény értékrendjét is képviseli – nyilvánvaló. Sőt, azzal is hangsúlyossá lesz, hogy az elbeszélő Timárt, aki az elsüllyedt gabona megvásárlására is csak Kacsuka rábeszélésére, Timéa érdekében vállalkozik, az első lépésben fölöttébb passzívnak, habozónak láttatja. Hiszen nem az a hajóbiztos valódi és egyedüli célja, hogy a katonai adminisztráció megvesztegetésével vagyonhoz jusson. Ezért ekkor még a későbbi, fentebb idézett, határozott irányú akaratának ereje is bizonytalan. „Fata nolentem trahunt", olvassuk róla, „a nem akarót húzza a végzet".[15] S amit majd bűnnek érez, az jellemének és sorsának későbbi ellentmondásba kerülése – vagyis amit ő annak hisz. Ez rejlik önvádjai mélyén, amikor erkölcsileg kifogásolja a módot, ahogy a kincs hozzá került, ahogy annak révén meggazdagodott, megkérdőjelezve saját jóhiszeműségét. Ezúttal is tanulságos a Kemény-hősökkel való összevetés, akiknek többsége éppen hogy igen aktívan, életbevágó döntésekkel igyekszik befolyásolni saját sorsát és másokét is. Csakhogy e tetteik nyomán a sors katasztrofikus „végzetté", végletesen objektív erővé válik, s nem a belső világot realizálja, hanem azzal gyökeresen szemben álló léthelyzetet eredményez. A „fata nolentem trahunt"

[14] JKK Regények 24. k. 147–148.
[15] JKK Regények 24. k. 142.

képlete helyett Izabella királyné megjegyzése lehet ideillő a *Zord idő*ből: „sic fata volunt", így akarta a végzet.

Mindebből látszólag az következhetne, hogy a történet valamilyen következetességgel, szükségszerűséggel, oksági láncolattal bontja ki a jellem tartalmait. Tudjuk, nem így van. Sőt, ellenkezőleg, Timár sorsa a leglényegesebb pontokon véletlenen múlik, a kincs megtalálásától az öngyilkosság elmaradásáig. A jellem belső törvényeinek és a sorsalakulás külső véletleneinek együttese a befogadó előtt folyvást kérdésessé teszi kettejük előbb említett összefüggését. Mindig bizonytalan a jellemnek releváns sorsként való realizálódása. Megint csak írói mesterség kérdése, hogy a véletlenszerű mozzanatok mennyire tűnnek erőltetettnek vagy zökkenőmentesnek. *Az arany ember* megoldásai sikeresek; a véletlenszerű események nem csak elfogadhatóan, de meggyőzően hozzák felszínre a belső okokat. A történetbeli váratlan és a jellembeli várható tényezők harmonizálnak egymással. Így például Krisztyán halálos balesete és Timárnak ezzel összefüggő új életlehetősége, amely véget vet lelki meghasonlottságának, a külső véletlen és a belső okszerűség szélsőséges, de jól formált találkozása. Várt és váratlan viszonya tehát nem csak a történet és a jellem terein való elkülönülésben érvényesül, hanem olyan kölcsönhatásban, ahol a jellem várható sorssá alakulása a történet váratlan eseményei révén valósul meg. Ez a többi szereplő és sorsaik tekintetében is elmondható, persze a fejleményekben Timár helyzete kulcsfontosságú, másokat erősen befolyásoló. Athalie, Timéa, Noémi életútja is döntő fordulatot vesz a balatoni epizód, a regény második kulminációs pontja után. S noha Timár alakja meghatározó a szereplők kapcsolatában, láttuk, mégsem belső aktivitás indította őt a bonyodalmak felé: „a nem akarót húzza a végzet". Az a végzet, az a mechanizmus, amely a kezdeti természeti-kozmikus ősharmónia után a társadalom világában uralkodik, és arra jellemző.

A romantikus-univerzális létteljesség szembesül tehát a csökevényes, torzító társadalmi törvényekkel, s e szembesülés

konkrétumai billentik ki a főhőst lelki egyensúlyából. Timár úgy küzd a társadalmi akadályokkal, akár a természeti viszontagságokkal a Vaskapunál. Csakhogy míg helytállása az Al-Dunán lényének eredeti-harmonikus állapotában történt, s tettei következmények nélkül, semmiféle további bonyodalmat nem okozva, szinte nyomtalanul tűntek el a végtelen közegben, ahol születtek (szerkezetileg funkciótlan események), addig Brazovics hajójának romjain, Ali Csorbadzsi kincseit megtalálva, bármit tesz, súlyos problémákat okoz magának és másoknak. Ezután lesz minden cselekedete konfliktushozó. A pénz, a kincs motívuma, mint annyiszor a romantikában, itt is az igazi-eredendő létezés megromlásának oka, jele. S nem véletlen, hogy a meghasonlástól menekülő Timár pontosan olyan létmódot akar életében helyreállítani, a társadalom közegében megvalósítani, amilyet a kezdeti őstermészet sugallt. Vagyis az említett időfelettiségre törekszik, amely a természet magasztos princípiumaként tűnt elénk az első fejezetben, maradandóság és múlandóság, kezdet és vég érintkezése nyomán. Ennek kifejeződése alakjának a regényben hangsúlyos, sokszor megállapított midasi tulajdonsága. „Amihez hozzányúl, az arannyá válik! "[16] Tudjuk, egy angol nyelvű kiadás címével is épp erre a jellegzetességre utalt.[17]

Timár midasi lénye tehát a természeti végtelenség szubjektív imitációjára törekszik, le akarja győzni a múló időt. Szembeszáll az idő általi rombolással, hiszen mindent, ami alávettetett az időnek, pusztulónak érez. Minden változás veszteség, amely az ősharmóniát bontja meg, s amely messzire távolít a vágyott teljességtől. Az „arannyá változtatás" szimbolikus értelmű mitológiai utalássá válik a regényben; arra a szubjektív akaratra és azokra a tettekre vonatkozik, amelyekben az idővel, a széthulló világgal szembeni küzdelem megvalósul. S amely minden látszólagos siker ellenére

[16] JKK Regények 24. k. 191.

[17] *Modern Midas.* Translated by Laura Curtis Bullard and Emma Herzog. New York. 1884.

lehetetlen vállalkozás, amivel összeegyeztethetetlen szférákat akar szintetizálni: az eredeti létezés abszolútumát és a társadalmi létezés relatívumait, a természet képeivel jelzett romantikus egész-élményt és a töredékeire bomló emberi élet illeszthetetlen részleteit. S minél nagyobb hatalmat nyer ehhez a kísérlethez, annál mélyebbre zuhan, kudarca annál megrázkódtatóbb. Arannyá válik, amihez ér, vagyis megnyeri és megtartja magának azt, amit akar, de ugyanazzal a gesztussal nyomban el is veszti. Timár számára Timéa jelenti a legfájdalmasabban ezt az ellentmondást: a hűséges „alabástrom-szobor" feleség. E „modern midasi" vonások a századforduló íróinál gyakorta előtűnnek Ambrus Zoltántól Cholnoky Lászlóig.

A meghasonlás, a „kettős élet" legbensőbb egzisztenciális tartalmai is elsősorban innen közelíthetők meg. Timár a társadalmi közeg érzelmi veszteségeitől a Senki szigetének idilljéhez menekül — vagyis a pusztító időből az időnkívüliségbe. Egyik sem teljesség, egyik sem időfeletti szféra — az előbbi az elmúlás, az utóbbi a korlátozottság miatt fogyatékos. Az idill megszabadít ugyan a midasi viszonyok gyötrelmeitől, de feladja a romantikus-univerzális létezés vágyát, a világ alkotó áthatását. Timár kettős élete tehát a „teljes idő" lebomlása annak két végletére: a pusztító időfolyamatra és az idillikus időnkívüliségre, amely sajátos szentimentális érzelem.

S e lebomlás, a létezés romantikus egészéről való leszakadás az, ami Timár lelkében mint bűntudat jelenik meg. A folyamatot hangsúlyosan bűnbeesésként éli át.

„Örök hatalom! Előled futok, s tehozzád jutok ez órában én. Nem panaszkodom előtted. Te vezettél, de én másfelé mentem; te intettél, de én mást akartam; s most ide juték."[18]

A váltás erkölcsi dilemma formájában éri el; mindvégig gyötrik őt a talált kincs felhasználásának és következményeinek kétségei. De az erkölcsi vívódás nem valódi etikai problémán nyugszik, hiszen láttuk, aligha tartható Timár bűnös-

[18] JKK Regények 25. k. 224.

nek abban, amivel vádolja magát. Morális vergődése tehát nem más, mint kerete és vetülete a lélektani elemeknek. Az etikai sík a pszichológiai sík tükre, kifejezője, lenyomata. Amikor a balatoni jelenetben Krisztyán igaztalanul ráolvassa mindazt, ami eredetileg is nyomasztotta, az elbeszélő a regény értékszintjével összhangban állapítja meg: a vádak nem igazak, de „az egész vád a maga összességében mégis oly elbírhatatlan! "[19] Tehát a vádak nem igaz, de elbírhatatlan volta épp a fenti összefüggést érzékelteti. Csakúgy, mint a szubjektív elbeszélői lélekrajz számos helye Timár neurotikus képzeteiről, körkörös, rögeszmés gondolkodásáról. Különösen a *Melankólia* című fejezet tartalmaz sok lényegi mozzanatot. Amelyben továbbá teljessé válik a természeti otthontól való eltávolodás – az itteni természetélmény a főszereplő tudatában az eredeti harmonikus állapot ellenpontjának mutatkozik. Timár az eget kémleli távcsővel, „sorra járta a végtelen űr fénylő pontjait", de áhítat helyett immár gyűlölet támad benne a hold iránt, s az üstökös „céltalan futását a végtelenben"[20] saját sorsa megfelelőjének tartja. Tehát a természettel való kapcsolat, a végtelenség érzete itt is előkerül, csak éppen a kezdethez képest fordított tartalommal, a belső disszonancia jeleként. Az eredeti reláció csak akkor áll vissza, amikor Timár leszámol életével, amikor rászánja magát a halálra, vagyis amikor végleg kilép ellentmondásai közegéből, amikor feladja a létteljesség „midasi" imitációjának célját. A sokszor felbukkanó hold ekkor már nem gyűlöletes égitest, hanem a hely, ahol Noémit várhatja. S korábbi életének, munkájának színtere, sorsának irányítója, „az óvilág óriás folyama", a Duna után most a Balaton hullámához hajol,

„hogy megcsókolja azt, mint ahogy megcsókolja az ember édesanyját, mikor hosszú útra készül – mint ahogy megcsókolja a puska csövét, mielőtt fejét szétzúzná véle".[21]

[19] JKK Regények 25. k. 203.
[20] JKK Regények 25. k. 119–120.
[21] JKK Regények 25. k. 224.

Együtt van tehát az öngyilkosság pusztító terve és az őstermészethez való visszatalálás harmóniája. Természet és ember, kozmosz és lélek kapcsolatában ez a romantika egyik végletes, tragikus kifejletű stációja. Ismét Victor Hugóra hivatkozunk, kinek több regénye a hősök patetikus, a természeti végtelenbe vetülő halálával zárul; akik földi szenvedéseik miatt lépnek túl az életen, s a tenger hullámai között remélnek enyhülést. Timár éppúgy szerelme képével a lelkében akarja vízbe ölni magát, mint mondjuk Gwynplaine *A nevető ember*ben, de neki a Balaton visszaadja az életet. Krisztyán halála módot ad az eltűnésre, a kettősség megszüntetésére, a természettel való újabb, más jellegű harmóniára a Senki szigetén. A tragikus befejezés elmarad, mert jellem és sors egysége nem törik meg. Jókai művészi világképének egyik meghatározó mozzanata, a bensőséggel adekvát sorsalakítás szándéka itt is érvényesül. A legösszetettebb Jókai-hőst, bár saját ellentmondásai a pusztulás szélére sodorják, egy tőle független véletlen nyomán, mégsem győzik le a körülmények. Mivel ezek az ellentmondások szinte kizárólag belsők, s Timár „inkább önmagával, mint külső erőkkel küzd",[22] problémái is megkapják a lehetőséget a belső kifutásra, a belső út végigjárására, amelynek utolsó állomása a Senki szigete.

Timárt tehát ugyanaz menekítette meg, ami válságba sodorta: a „nem akarót" húzó végzet. De láttuk, a külső végzet csak azt hozta ki jelleméből sorsa felé, ami eleve benne rejlett. Így inkább gondviselésnek nevezhető, ahogy a Senki szigetén is annak tartják, amely érdemek szerint ment fel avagy büntet. Timéa iránti viszonzatlan vonzalmától Noémi boldog szerelméig vezet Timár „feloldoztatása", amely nem lelki átalakulás, hanem fokozatos felismerés, az érzelem egyértelmű felszínre kerülése. S amíg ez nem történik meg, addig a főhős meghasonlásban él, szemben például az olyan kettős

[22] Nagy Miklós: *Az arany ember: valóság, líra, mítosz. Virrasztók.* Bp. 1987. 103.

életű szereplővel, mint a *Szegény gazdagok* figurája, aki Hátszegi báróként és Fatia Negraként is, mindkét alakban önmaga lehet. Az „arany ember" ilyen értelemben mutat különleges jellemet Jókai regényeinek világában. De sors és érzelem végső találkozása itt is, sőt elsősorban itt sugallják árnyalt, sokoldalú ábrázolással e művészi világkép egyetemes harmóniában hívő tartalmait, az ember lelki felszabadulásának és rendeltetésének örök összhangját.

Timár kettős életével kapcsolatban a romantikus létteljesség lebomlását említettük egyrészt a pusztítóvá váló „midasi" időélményre, másrészt az idillikus időnkívüliségre. A főszereplő sorsa végül az előbbitől az utóbbihoz vezet, vagyis immár nem a romantikus létforma teremtődik újjá, nem az eredeti kozmikus-univerzális teljesség kerül vissza, hanem annak egy szűkebb horizontú vetülete, a szentimentális idill. *Az arany ember* befejezése nem „művön kívüli eszközökkel"[23] él, hanem történetének válaszát jelenti önnön kezdésére, kezdetének romantikus világélményére. Romantikus nyitás és szentimentális zárás: az egész regényt átfogva rímelnek egymásra. E rím legfontosabb összecsengő mozzanatai megint csak a természetábrázolás felől közelíthetők meg. Az első fejezet romantikus kozmoszáról már volt szó – az utolsó fejezetben ennek szentimentális átváltozását, variánsát találjuk. E változást jelzi már a végtelen-egyetemes szféra helyén a különálló sziget motívuma, amely a természet szűkebb részleteként nyújt intim, családias légkört, kimenekítve lakóit a társadalmi gyötrelmekből. A szigeten továbbá nem az őseredeti, hanem a kertszerű, a bensőséges otthonosságot nyújtó környezet uralkodik. „Gyümölcsfáin, dísznövényein, haszonhajtó terményein paradicsomi áldás látszik."[24] Annak a „rokokó természetkultusznak és kertkultúrának" nyomai figyelhetők meg itt, amelyeknek „a szentimentalizmus sokat

[23] Gergely Gergely: *Jókai regényei a hetvenes években.* ItK 1975/3. 317.

[24] JKK Regények 25. k. 286.

köszönhet".[25] A hangsúlyos erkölcsi vonatkozás — nincs pénz, nincsenek ellenségeskedések — szintén szentimentális gyökerű. A következő párhuzamok és ellentétek pedig általános szinten, *Az arany ember* belső relációit is jellemzik témánkban.

„A szentimentális ember a természetbe, a magányba menekül, a romantikus már a fantázia révén új természetet, új világot teremt magának. A szentimentális embert az érzelmek eláradása, a romantikust már minden vonatkozásban a felfokozott életintenzitás jellemzi. A szentimentális ember általában a szelíd érzelmek és az ábrándozás világában él, a romantikust már a hatalmas, sokszor viharos erejű szenvedélyek vezetik, és az ábrándozás átcsap lelkében a fantázia határtalan, sokszor szertelen csapongásába. A szentimentális hangsúlyozza az érzelmek jogait, de az értelem fényében nézi a világot, a romantikus sokszor a lélek titkos és irracionális erői sugallta látomásokat tekinti az igazi valóság revelálóinak. A szentimentális vágyódásai az emberi érzelemvilág és a természet bizonyos intim közelségében maradnak, ez az intimitás a romantikában is megmarad, sőt kiteljesedik, de kibővül az élet gazdag lehetőségei teljes kihasználásának igényével, a végtelenig ható vágyódással, sőt a szenvedélyes nagyra töréssel."[26]

E megállapításokban nem nehéz fölfedezni még Timár egyéniségének némely belső ütközőpontját, szembenálló vonásait sem.

A Senki szigetén tehát valóban teljesedik a vágy, „újrateremteni az ember és természet egységét",[27] de ez az állapot immár idillikus rím a kezdet fenségére. Vagyis a szigetbeli élet, a maga elhatároltságával, nem kíván egyetemes érvényű lenni. Nem akarja áthatni a létezés egészét, ellenkezőleg: nemet mond a külvilágra, nemet mond arra, ami rajta kívüli; így függetlenedik attól, de hatalmát közvetve is elismeri. Timár utolsó mondataiból szintén az elkülönülő szembenállás

[25] Wéber Antal: *A szentimentalizmus történelmi és stílusproblémái. Irodalmi irányok, távlatból.* Bp. 1974. 70.

[26] Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába.* Bp. 1968. 211.

[27] Bori Imre: *A magyar „fin de siècle" írója: Jókai Mór. Varázslók és mákvirágok.* Újvidék 1979. 50.

hangja csendül ki. E szentimentális élménykör megkettőzi a világot egy számára elfogadható idillikusra és egy elfogadhatatlan démonikusra. Midasból „Senki" lett: Timár a démonikus társadalomban midasi lényként küzd, az „aranycsinálás" hatalmával, amíg az idillikus természet ölén „Senkinek" nevezi magát, elrejtve-eltüntetve múltját, elhárítva mindazt, ami ahhoz fűzte. Ez az ő útja a Vaskapu kozmoszától a társadalmon át az Al-Duna szigetéig.

Az utolsó fejezet, amely a szigetleírást tartalmazza, egy újabb nagy léptékű időbeli vágás után következik. Emlékezzünk, az első fejezet kozmikus időfelettiségéből a második váltott át „történetünk idejébe", egy másik idősíkba. Hasonló ugrás figyelhető meg itt is. „Negyven év múlt el", kezdi az elbeszélő. A nézőpont semlegessé alakul, a történetmondó maga is résztvevővé-szereplővé válik, első személyben beszél, az „én-forma" keretei között. Mindaz, ami korábban történt, így a messzi múltba süllyed, sőt az elbeszélő-szereplő, aki regényíróként tünteti fel magát, szinte a szerzővel való azonosíthatóságra ad lehetőséget a befogadó előtt. Ezzel is távolságot teremtve a regény korábbi szakaszának világától. Az „én-forma" továbbá itt egyszerre két, ellentétes cél követését eredményezi. Egyrészt a valószerűség képébe öltözteti azt, ami korábban megtörtént, hiszen ténylegesen létező szereplők látszatát akarja kelteni: az „író" maga is járt lakhelyükön, beszélt velük stb. Másrészt meseivé, nyomatékosan fikciószerűvé teszi az egész múltat, hiszen megtudjuk, a „Senki", a sziget öregembere (aki e fejezetben már egyszer sem neveztetik Timár Mihálynak) maga biztatta az írót fantáziálásra, történetalkotásra: – „No hát találja ön ki az én történetemet! " – mondja neki, elhallgatván a múltját és a nevét. A regény egész cselekményére tehát, visszamenőleg, ilyen kettősség borul. Amely természetesen nem az események valóságos avagy kitalált mivolta, valószerű vagy valószerűtlen ábrázolása miatt kap fontosságot. Jelentősége abból fakad, hogy döntően befolyásolja a mű értékszerkezetét, romantikus és szentimentális szférák kapcsolódásának említett

tartalma, Timár életútjának egzisztenciális érvénye tekintetében. Ugyanis végül nem dönthető el egyértelműen múlt és jelen viszonya, a démonikus időfolyamatból az idilli időnkívüliségbe való váltás formája. Nem dönthető el, hogy e váltás egy sorsra, Timár sorsára, avagy egy szerzői-elbeszélői mentalitásra vonatkozik. Nem dönthető el, melyik teremti közülük múlt és jelen alakváltozásait. A folytonosság az utolsó fejezetben az epikai jelenbe olvad; az idő elbeszélése a történet idejével fonódik össze. A mű saját ábrázolt idillikus jelenének, időnkívüliségének részévé lesz, ebben az értelemben mondható, hogy megalkotott „jelenidejében marad".[28] Fokozza e hatást a regény zárásának, utolsó mondatának sajátos jövőre utalása, amely éppen a két mondattal előbb nyomatékosított idősíkból lendül.

„Ez a senki szigetének a jelen állapotja.
A két országtól adott szabadalom, mely e folt földecskét minden határon kívül létezni engedi, még ötven évig tart.
S ötven év alatt — ki tudja, mi lesz a világból?!"[29]

Ötven év múlva megszűnik tehát e sajátos kívülállás, vagyis felrémlik az idill pusztulásának képe-lehetősége, amellyel betör az elmúlás hatalma, véget ér az öröknek érzett jelen, szertefoszlik az időnkívüli állapot. Ugyanakkor bizakodás is kicsendül a befejezésből, miszerint ötven év múlva maga az egész világ is megváltozhat, s a sziget képviselte élménykör, értékrend fennmarad. Vagyis nem a sziget, e kis „ősparadicsom", e morzsányi földdarab, e néhány ember közössége fog eltűnni nyom nélkül, hanem esetleg a nagyvilág, a külső feltételek, a társadalom egésze hasonul majd hozzá, módosul számára kedvezően. Együtt van tehát a jelen külvilágára való szereplői nemet mondás és a jövő külvilágának utópikus elbeszélői szemlélete; kiteljesítőjeként annak a kettősségnek, amely az elbeszélő és a történet epikai distan-

[28] Mezei József: *A valóságteremtő*. ItK 1975/3. 292.
[29] JKK Regények 25. k. 291.

ciákon túllépő lírai viszonyát eredményezi, az „én-forma" egyik következményeként, az időbeliség idillikus telítettségével és utópikus-vágyakozó, szubjektív jövőre irányultságával.

„Az érzékelés gyönyörével elsorolt külső világ itt végképp az én (bár nem különösebben összetett, de hiteles) lírai légkörébe kebeleződik belé, s ebben nő föl otthonos menedékké, legalább a hit, a bizakodás, a várakozás, a vágyban cselekvés menedékévé."[30]

Jókai művészete ekképp fordul szembe a történelem démonológiájával. Az epikai formák közegében mozogva is lírai közvetlenséggel, szubjektivitással és intenzitással tekint témáira. Nem ritkaság ez a romantikában, csakhogy nála a történelem, a társadalom mindennapi vagy rendkívüli realitásai, gyakorlati tényezői kerülnek e látásmód keretei közé, nem pedig a léleknek konkrét adottságok fölé emelkedő, transzcendens távlatai, ontologikus mélységei. Így a lírai alkotásmód közvetlensége, teremtő szuverenitása az epikai közeg közvetett, objektív világával ütközik: nem követi annak törvényszerűségeit, mivel saját szubjektivitásán belül mozog. Ez a Jókaira vonatkozó nézeteltéréseknek, az elutasítások és az elfogadások érveinek esztétikai alapja egyaránt. Az elutasítások az ábrázolt tárgyi világ külső törvényszerűségei, mint az epikai közeg meghatározói felől észlelnek fogyatékosságot, s kizárólag formálásbeli önkénynek tartják azok több-kevesebb hiányát. Az elfogadások pedig az elbeszélő magatartásnak önelvű, a tárgyi világot érzelmileg átalakító, ideálképek szerint teremtő, líraian független szabadságát értékelik. Persze egyik megközelítés sem általánosítható; az egyes művek minősége dönti el, hogy melyik szempont indokoltabb a másiknál. De *Az arany ember* kiemelkedő helyének elismerésében alig van különbség.

E kiemelkedő hely, úgy véljük, az epikai közeg és a lírai alakítás említett, a szereplő és az elbeszélő között megoszló,

[30] Németh G. Béla: *Életképforma és regény (A Jókai-olvasás állomásai)*. Küllő és kerék. Bp. 1981. 56.

ám a történetben harmonizáló jelenlétéből fakad, amely minden további formai részletet befolyásol. Vagyis a szereplő lélektanilag árnyalt, egzisztenciálisan lényegi ellentmondásokkal küszködő alakjának epikai „hitelessége" mellett ott a történet eszményi bonyolítása jellem és sors azonossága tekintetében, ahol az elbeszélő lírai közelítése érvényesül, a befejezéssel a tetőpontján. Tehát epikai törvényszerűség figyelhető meg a főhős világában, míg lírai vágyakozás és annak valóságossá formálása a történetet illetően. Az elbeszélőnek – mint „szerzőnek" – a szereplőkhöz és a történethez kialakuló elkülönült, kétféle viszonyulása, az „énforma" említett kettős megközelítésében tovább nyomatékosítja mindezt. Együvé hozva a jelen külvilágának szereplői tagadását és a jövő társadalmának bizakodó elbeszélői utópiáját. De e két ábrázolásmód ezúttal törés nélkül illeszkedik, sőt egymást erősíti. Egymást erősíti abban a világképben, amely a romantika egyetemes létszemléletét a szentimentális értékek és életlehetőségek felé közelíti, amely a kozmikus otthontól a sziget otthonáig vezeti hősét. Lemondva létezésének mindent átható teljességéről, de fenntartva e teljesség akár csak egy ponton elképzelhető mikrokozmikus variánsát. *Az arany ember* művészi eredetisége így a romantikus világképből fakadó témának és kibontásának szentimentális kifejletű variációjában ragadható meg. Ami egzisztenciális tartalmában szűkülő távlatokat jelent, de Jókai művészete e kisebb életkörben is a lehető legtöbbet tudta felfedezni.

Erdélyi János születésének 175. évfordulójára*

LUKÁCSY SÁNDOR

A NYELV BÖLCSELETE ÉS A BÖLCSELET NYELVE ERDÉLYI JÁNOSNÁL

Nincs abban semmi új (legföljebb nálunk), hogy Erdélyi János a nyelvről szemiotikai keretek között gondolkodott. Ugyanezt tette már Szent Ágoston is. A nyelv Erdélyi János szerint jelek összege, a jel pedig – vagy ahogyan ő mondja: a jegy – emberi alkotás.

„A jegynek, fogalma szerint, mestersségesnek kell lenni, vagyis meg kell rajta látszani, hogy emberi kéz bánt vele. Egy megfaragott karó sokkal inkább való jegynek, mint egy élőfa . . ." (501)**

Az embert jelalkotó képessége a tárgyi világ urává teszi. „A nyelv, mint emberi szellem műve, dolgok, tárgyak neve." (93) A dolgok, a tárgyak tehetetlenek, mert mindig ugyanazok; a szellem, amely nevet ad nékik, szabad, mert nevet, nyelvenként mást és mást, önkényesen ad; „mint

* Az itt következő két tanulmány elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete által szervezett tudományos ülésen, 1989. november 20-án.

** Az idézetek lelőhelyét a következő kiadvány lapszámaival jelölöm: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Fontes sorozat. Bp. 1981.

Humboldt írja: aus freier Lust, teremtői játékból". (94) Erdélyi János nyelvészetében a főszereplő a szabad ember.[1]

Erről a pontról elindulhatott volna egy antropológiai nyelvészet megalkotása felé. Erdélyi Jánost azonban — és tegyük hozzá: korát — más érdekelte: az ember mint egy közösséghez (a kor szóhasználatában: nemzethez) tartozó s ezáltal meghatározott lény. A dolgoknak nevet nem az általános ember ad, hanem a szankszrit, a francia, a magyar.

„Egyik tárgyat elnevezé az ember egyik, másikat másik tulajdona után; vagy épen a magyar ember a lényegi, másik csak a látszati oldalt vette észre, s fogadta el indítóul a dolog elnevezése végett." (93—94)

A nyelvteremtésben tehát a közösség (nép, nemzet) gondolkodása, ítélőereje, bensőséges hajlama nyilatkozik meg; a nyelvből a nép, a nemzet lelkére lehet következtetni; ez a nyelvész legfőbb feladata, ez emeli tudományát a szűk szakmai rutin fölé, a bölcselet régiójába.

A pusztán grammatizáló és a bölcselő nyelvészet megkülönböztetésének gondolata Bacontól származott Erdélyi Jánoshoz.

„Neki a nyelvészet kétféle; úgymint *nyelvtani* (literaria), melynek célja a nyelvet gyorsabban, jobban, szebben tanítani, hogy rajta beszélhessünk; és *bölcsészeti*, melynek föladata *nem a szók viszonyát* egymáshoz, hanem *a szók és dolgok hasonlatát* vagy a nyelvben levő okot, észt vizsgálni."

[1] Erdélyi János profán nyelvfelfogása természetesen különbözik a bibliai eredetű egyházi felfogástól. „A szók a dolgoknak jegyeik — írja Geleji Katona István — és azoknak belső mivoltjoknak és valóságjoknak kifejeztetéseknek és ugymint kibötüztetéseknek külső eszközeik . . ." — eddig együtt halad a kétféle felfogás; eltérés ott keletkezik, hogy Erdélyi Jánosnál az ember, a protestáns prédikátornál az Isten ad nevet a dolgoknak: „minekutánna immár mindeneket teremtett volna, osztán minden földi, mezei, vad és szelid állatokat és minden égben repeső madarakat [. . .] az Ádám eleiben gyüjté és állatá, hogy azoknak külön-külön az ő nemeik szerént tulajdon neveket adna". (Geleji Katona István: *Váltság titka.* Várad, 1645. III. 1177.)

Az ilyen vizsgálódás által „a népek s nemzetek erkölcsére, elmélyére is fontos fölfedezésekhez juthatnánk" – így foglalja össze Erdélyi János az angol filozófus fejtegetéseit. (358) A nyelv – írja másutt, Bacon szellemében, de hegeli terminológiával és erősebb nemzeti hangsúllyal – a nyelv „nem puszta külső ruhája a nemzet szellemének, hanem az a lélek, a szellem maga külsőleg" (16) – ezt a szellemet s lelket megérteni a tudomány nagyszerű hivatása; enélkül „az egész nyelvészetet igen közönyös dolognak tartom". (94) Erdélyi János eszménye, az ideális nyelvészet tehát bölcseleti, mert nemzeti, és nemzeti, mert bölcseleti. Így felfogva a dolgot nem hangzik képtelenségnek állítása, hogy „nagy rokonság [van] a nyelvtan és hazafiság között". (39)

Bármennyire előkelő helyet foglal el Erdélyi János gondolkodásában a „nemzeti" eszméje, nem vált elfogult megszállottjává. Éppen ő volt az, aki tiltakozott Szontagh Gusztáv „nemzeti" filozófiája ellen, elutasítva mindazok törekvéseit, akik

„a *különösséget*, minő a nemzetiség, egyetemessé óhajtják tenni, midőn bölcsészetre is átviszik, mely pedig egyetemes igazságok tudománya". (49)

A nemzetiség

„*különös* eszme, azaz választó, elfalazó, különítő, tehát épen azért tagadólagos. Azonban nem lehet mindig csak különösnek maradni az egyetemes irányában". (53) „. . . a humanitás eszméje kizár minden kizárást." (224)

A nemzeti nyelv szerepe a bölcsészetben és mindenfajta művelődésben, helyesen felfogva, nem elkülönítő, hanem összekötő: az, hogy

„szellemi kötelék létére ne csak az egy sorsú és vérű nép vagy nemzet tagjait kösse össze, hanem az ismeretek csatornáján az emberiséggel is egyesítsen. A nyelv az a csodálatos eszköz, amelyen a nemzeti *különösségek* közé mind jobban oltatnak be a cselekvés, a gondolkodás *egyetemes* módjai; csak az a nyelv mondható igazán műveltnek, mely *különös* létére is fölvette magában az *egyetemes* előhaladást". (49)

Ez az elsajátító művelet honosította Európába a Kárpátok közé telepedett magyarságot:

„Bírnunk kelle [. . .] az európai élet föltételeit. Ezek egyikét bírtuk, másikát megszereztük; amazt a nyelvben, mely *nemzetül* ismertetett el bennünket, emezt a vallásban, mely *európaivá* avatott." (198)

A nemzeti elzárkózás, „a faji elv sürgetése" oktalan és veszélyes, mivel

„az a különbség, mely a vér után egyes fajok közé esik, oly véletlen s közönyös valami, hogy rendesen használat nélkül maradhat; mert ha felhasználtatik, leginkább a rosszakaratnak tesz jó szolgálatot". (206)

A „magyar" szent szó, a reformkor annak tartotta; de nincs ezzel ellentétben Erdélyi János kijelentése: „nem tudom eléggé megköszönni Vörösmartynak, hogy e néhány szót írta: minden ember legyen *ember* és *magyar*." (45)

A filozófia az egyetemes igazságok tudománya, de létrejöttében nagy szerepe van a nyelvnek.

„A bölcsészeti hajlam és tudományosság elemei a nyelvben lerakvák. A nyelvek csakugyan a bölcsészet bölcsői. A szellem öntudatlan él bennök, mint Betlehem kisdedei a pólyában . . ." (199)

A bölcsészet csírái megvannak — mondja nem titkolt büszkeséggel Erdélyi János — a magyar nyelven is; „merem állítani, hogy van annyi, mint a németben". (16) Divat a németeknél kérkedni nyelvük filozofikus bőségével és lenézni a magyart ebbéli szegénysége miatt. Velük szemben Erdélyi János „elme" szavunk jelentésgazdagságára hivatkozik, amelyet a német nem is tud lefordítani (126), továbbá a „vanni van" kifejezésre, amelyben a homályosnak tartott hegeli „közvetlen van" pontos és világos megfelelőjét látja. (17) A magyar nyelv tudvalevően mellőzi az „est", „ist" kopulát; Erdélyi János szerint ez fényes bizonysága filozófiára termettségének, a kopula ugyanis

„nem tartozik oda észileg az ítélés formájához, hanem az csak nyelvtani fölösleg a bölcsészet rovására, mert az együvé tartozó fogalmak nélküle is összeköttetnek az elme által; [. . .] Az ítélés magyar alakja az igazán bölcsészeti." (42)[2]

Hegel, amikor a kopula elhagyása mellett érvelt, magyar észjárás szerint gondolkodott, vagy az ős magyar, már nyelve megalkotásakor, hegeli módra.

„Így szövi be magát az ész a nyelv szavaiba s gondolatformáiba, mikép gubójába a selymér [= selyemhernyó]. Szók, melyek minden meggondolás nélkül peregnek ajkainkon, s talán csak egyszerre mint rögtönzések állhattak elő, mély elmére utalnak vissza. [. . .] Az érthetlennek mondott idegen bölcsész, meg az együgyűnek vélt magyar nép gondolkodása üt együvé. Pap Endre költészete jut eszembe. A bölcset nála egy kis gyermek vezérli haza lámpásával. Ilyen lámpás a nyelvszellem. Együtt járnak mellette a bölcs és a gyermek." (42)

*

Annak idején Bessenyei a magyar nyelvet hegynek mondotta, amely aranykővel teli, mégis szegény, mert nincs bánya és bányász benne. Hasonlóképpen szólt Erdélyi János bölcseleti nyelvünkről.

„A mi nyelvünk szép nyelv, gyönyörű nyelv, csak egy a baja: nem volt még bölcsész kezében; és most sem látok írót, ki ne csak nyelvész lenne, hanem filozóf és műbölcs is. Az én bölcs nyelvészem most épen az, ki máskor más téren is az volt már: a nép, a köztudalom,

[2] A kopuláról vallott hegeliánus nézetével Erdélyi János eltért a hagyományos nyelvtani és filozófiai gondolkodástól. Vö. Geleji Katona István: „ha szintén a *copula* nem olly fő része is a *propositio*nak [. . .], mint a *subjectum* és a *praedicatum*, kiváltképpen a *Logica* szerént; de azért az is ugyan része, főképpen a *Rhetorica* szerént, ugymint amellyvel köttetnek a *subjectum* és a *praedicatum* is öszve; egyébként anélkül a *propositio* csak egy ollyan lenne, mint a fövenyek a mész nélkül, vagy a deszkák az enyv és gyantár nélkül. Egy ollyan része azért a *copula*, *Est*, a *propositio*nak, mint a mész a kőfalnak, vagy az enyv az asztalnak". (*Váltság titka*, III. 1185). — A kopula értelmezése az egyházi íróknak az oltáriszentség tanában vont fontos.

a nyelv élete. Nem lehet kívánni nyelvtől, hogy eredetileg, az iskolátlan nép befolyása után több és mélyebb nyomai legyenek benne a bölcsészeti hajlamnak, mint vannak a mi nyelvünkben. Példa és útmutatás illendően van benne kiszolgáltatva . . ." (35—36)

Magyar filozófiai műnyelv akkor áll elő, ha a tudós ezt a példát és útmutatást követi; ha a bölcsészeti nyelvvizsgálat — Erdélyi János szavával — „bölcsészeti nyelvművelés"-t (94) alapoz meg.

Nyelvalkotó törekvésében Erdélyi Jánosnak nagy nehézségekkel kellett szembenéznie, de támaszkodhatott hagyományokra is. Programjaként hirdette: „Óhajtásom [. . .] bölcsészetben is visszafordulni, meddig csak nyomokat lelünk, a múlt emlékeihez." (101 — 102) Ennek a visszafordulásnak köszönhetjük *A bölcsészet Magyarországon* című tanulmányát. Ezt a remek írást nemigen emlegetik, noha jelentőségét lehetetlen túlbecsülni. Szerzője nemcsak adatokat tár föl és rendszerez, nemcsak tanokat ismertet és elemez, hanem figyelemmel kíséri a filozófiai szaknyelv fejlődését is, örvendezve minden előre tett lépésén, amellyel igazolva látja a magyar nyelv bölcseleti alkalmasságába vetett bizalmát. „Ami meglett, szükségkép lettnek kell lenni, az nemletté soha nem lehet" — idézi Méliusz Pétertől, és ezt a kommentárt fűzi hozzá:

„Az ez, mi a német Dasein, Nichtsein, melyre hasztalanul keresnénk jobb szót, miután háromszáz év óta megvan." (234)

Apáczai Csere Jánosról büszkén jegyzi meg, hogy korábban írt anyai nyelven filozófiát, mint a németek. Vállalkozása „küzdelem", „birkózás" volt a nyelvvel. (184)

„Megdöbbenté a nyelv parlagsága és szegény volta, s mit csinált? Ami kevés készlete volt nyelvünknek a múltból, és amint könnyen keze ügyébe estek a szók, fölhasználta . . ." (270) „Apáczainál igen sokat lelhetne a nyelvtörténet, miből az irodalom is szépen gazdagodhatnék. Mert sok derék szót őrizett meg a régiségből . . ." (270)

Mindez azonban nem lehetett elég, s a magyar filozófusnak új szavakat kellett alkotnia.

„. . . idegen szó nem állhatott meg átfordítás nélkül előtte; és ez az, mi egyszerre valóságos csuda, sőt több: merény." (191)

Apáczai Csere újításai nem mindig voltak érthetőek közönsége számára; Bod Péter és Wallaszky bírálták is ezért. Erdélyi János elismeri, hogy nagy elődjének szóalkotásai közt sok van, amelyet

„ma sem az élet, sem a szótár nem ismer, ridegen kimondva senki meg nem ért. Mégis e kezdet a mai bölcsészeti magyarság elemei." (270)

Nagy kár, hogy Apáczai Csere

„nyelvi törekvései abban hagyattak. Utódai, még ha bölcsészek is, nem érték föl ésszel ama nagy igazságot, hogy minden nyelv egy kijelentés. Homér, midőn szárnyas igének nevezi a beszédet, többre gondolt a repülésnél, talán olyanra, mint a méheknél, hogy visznek valamit. A nyelv az eszmék hordozója. Apáczai látta az igazságot és szolgálta, utódai nem." (273)

Apáczai Csere kezdeményének folytatása Erdélyi Jánosra maradt.

„Nem volt más célom, mióta íróvá lettem, mint, ha isten engedi, legalább egy vonallal tetti mélyebbé a hazai gondolkodást." (44)

Ehhez meg kellett alkotnia azt a nyelvet, amely alkalmas arra, hogy eszmék hordozója legyen. Segítséget, példát a régiektől remélt:

„A bibliafordításokból, Szenczi Molnár, Dráskovics, Geleji Katona, Medgyesi, Pázmány stb. munkáikból, mindezekhez többet nyomozva, fáradságunk nem esnék hiába . . ." (262)

Ez nem volt új gondolat; már Csokonai, már a fiatal Kölcsey régi prédikátorainknál kereste az új szavakat, s ha szándékukat foganat követi, nyelvújításunk története másképp alakulhatott volna. A nagyszabású feltáró munkát azonban sem ők, sem Erdélyi János nem végezték el; a nyelv modernizálásának módszere a szóalkotás lett és maradt. A vakmerés.

Erdélyi János műveiben a tudományos szakkifejezések többsége saját újítása. Van köztük jó néhány szabályos képzés, szellemes lelemény, mint: *elvtétel* = axioma, *élvezet* = voluptas, *erély* = energia, *földészet* = geológia, *járulék* = akcidens, *kapocsszó* = kopula, *másulás* = alteratio, *mérséklet* = temperantia, *parány* = atom, *szabatosság* = praecisio, *szervület* = organismus, *világtan* = cosmologia. Ezek egy része megélt, más része nem. A nyelv ugyanis, amely befogad vagy ellök, szeszélyes. *Fegyenc, kegyenc:* elfogadott szavak, az ugyanolyan képzésű *keblenc* nevetséges. Miért? Nincs rá magyarázat. A nyelvújításhoz szerencse is kell. Szokták mondani, hogy Petőfi kitűnő érzékkel csak azokat a nyelvújítási szavakat használta, amelyek beváltak, meghonosodtak. Vajon nem fordítva van-e: azok a szavak honosodtak meg, amelyeket Petőfi művei, közismert versek, bevéstek a nemzeti tudatba? Ha a közönség többet forgatja Erdélyi János munkáit, talán az ő furcsa szóalkotásait is megszokta volna. S most bevett szóként járhatna az *erőzet* = dynamismus, *érzemés* = sensatio, *észleges* = rationalista, *fölvét* = hypothesis, *hasonság* = analógia, *iskolász* = skolasztikus, *jelv* = symbolum, *mozhatlanság* = immobilitas, *súlyhodás* = gravitatio, *valárd* = reál, *vitázat* = disputatio. Sajnálhatjuk, hogy legalább az *önvolt* nem gyökeresedett meg, hiszen a „Ding an sich"-re azóta sincs jobb szavunk. Erdélyi János szócsináló módszere annak idején nem számított képtelenségnek. A nyelvújítás Kazinczy küzdelmeivel nem ért véget, még jórészt hátra volt a szaknyelvek megmagyarosítása, egy ideig még élt az a felfogás, hogy az író *merhet*, s Erdélyi János ennek a felfogásnak a híve volt, szóalkotásait, amelyek ma fantasztikusnak látszó képzések, elmetszések és összevonások által jöttek létre, nem az önkény, hanem az írói szabadság művének tartotta. Ez sugallta néki az olyan kalandos ötleteket, mint *egyleges* = indifferens, *föllengő* = spekulatív, *körisme* = enciklopédia, *semlény* = chimaera, *szellengő* = libertinus, *váladékos* = eklektikus, *vezeklény* = purgatórium. A nyelv szűkössége „a bölcszészt vagy elrettenti, vagy

vakmerővé teszi. Apáczainál ez utóbbi történt." (270) Ez történt Erdélyi Jánossal is.

*

Gyulai Pál bírálta Erdélyi János nyelvi „különcség"-eit, s ezzel alkalmat adott neki arra, hogy kifejtse nézeteit a filozófiai és általában a tudományos írásmű formai kérdéseiről.

„Senki sem tudja jobban magamnál különcségeimet. De ki nem volt különc és erőltetett nyelvű, ha újat is merészelt? S én — nem dicsekvésül mondom — de csakugyan merészeltem újonnan kötni, átvetni, forgatni szókat, másítani szófűzéseket, keresni vagy új kifejezést régi gondolatra, vagy ó kifejezésbe nyomni új gondolatot." (676)

Gyulai Pál irodalmi formát kívánt, könnyű, kerekded, népszerű előadást. Ezt az igényt Erdélyi János szerint a forma „külsőleges felfogása" (661) diktálja, amely nem veszi figyelembe, hogy

„a tudományos próza tulajdonkép legszorosabb egysége a formának és tartalomnak". (667) „A forma sem több, sem kevesebb, mint a tartalom teljessége." (668)

Genezisében a gondolaté az elsőség. A nevére méltó filozófusnál

„a tartalom, mint átszellemült anyag, készen fog állni a lélekben, s megérve mint a magzat, várni, hogy világra jöjjön. És a gondolat szülemlésének is elérkezik órája: *mondd ki!* az leszen a *forma*. Mert a tartalom nem vajúdik magában, hogy formát szüljön, vagy más valakitől kapjon, hanem születnek együtt. Bírja csak író a tartalmat, bírni fogja a formát is." (664)

Minden formai elem, amely nem együtt születik a tartalommal, csak külsőség, hozzáadás, üres dagály, „a retorika diadala". (670)

„. . . az a forma, melyben a tartalomtól független adalék van, nem is forma, csak száguldozás a forma körül, annálfogva szűkölködik is minden esztétikai becsben most és mindörökké." (671)

A retorikától való idegenkedés jellemzi Erdélyi János stílusát. Ritkaság nála az ilyen retorikai építmény, kétszeresen triadikus szerkezet:

„a tudomány ne legyen kéjhölgy puszta gyönyörül, vagy szolgáló, keresetül, hanem jegyes, nemzésre, haszonra, tisztességes vigasztalásra." (344)

Metaforikus kifejezés, mint „rést ütött a skolasztika fellegvárán" (273) csak elvétve fordul elő. Ellenben át- meg átszövik előadását a hasonlatok, ezek sűrű használata – és használatuk mikéntje – nyom egyéni bélyeget stílusára.

A hasonlatnak, funkciója szerint, két fő típusa van. A homéroszi hasonlat szemléltet és ékesít. Ezt a fajtát alkalmazta Vörösmarty és Arany, epikus műveikben. Erdélyi Jánosnak erre nem volt szüksége, mert „a tudomány nem szemléltetni akar, hanem tudatni" (663), a járulékos ékesítés jogát pedig csak a költészetben ismerte el. A hasonlat másik típusa – különösen példázattá, parabolává növesztett alakjában – az ősi filozofálásnak, majd kiváltképp az egyházi irodalomnak a sajátja, és érvelő funkciót tölt be. Ennek Erdélyi János nagy figyelmet szentelt mint elméleti vizsgáló. „... a régieknél minden tömve rejtvényekkel, példázatok és hasonlatokkal." (347) Erdélyi János világosan látta, hogy ezek az érvelés kezdeti, poétikus eszközei, mert miként „korábbi a jelképes mint a betűs írás: hasonlóul a példázat is az érvnél, a megmutatásnál". (347) Kezdetben ugyanis

„az emberi elme találmányai, igazságai, melyeket ma mindenki ért, újak és szokatlanok, így nem könnyen voltak felfoghatók: ilyen képek és példázatok által hozattak közelebb az érzékhez". (347)

Ez a „parabolai költészet" „szent és fönséges is, amennyiben a vallás sem veti meg szolgálatát, midőn az isten és ember közti viszonyt általa tartja fenn" (347), sőt a filozófiának is szüksége lehet rá, a bölcsészetnek ugyanis „egy keresztje vagy átka van, ti. hogy nem lehet állításait, tételeit, igazságait szem elé hozni, mint a matéziséit" (140), ezért időnként

kénytelen élni „a példáknak és hasonlatoknak az ismeret valamennyi megjárhatott mezejéről" vett eszközeivel. (140) Ez a módszer azonban veszéllyel is jár, mert a gondolatra „a mesével, példázattal mintegy lepel boríttatik". (348) Erdélyi János tehát, bár kedvtelve és hosszan idézte Szepsi Csombor példázatos tanításait (154–155), maga ritkán folyamodott e hagyományos módszerhez:

„Az építőnek bölcsességét, jártasságát mutatják ugyan művei, de képét nem. Így vagyunk istennel is." (349)

Erdélyi János hasonlatai mindkét ismertetett típustól különböznek. „A bölcsészet [...] nyugszik mélyen a tudalomban, mint irány a delejben ..." (199) Ez a hasonlat nem szemléltet, nem ékesít, nem érvel; ez nem egyéb, mint a tartalommal együtt született forma. Megfelel annak az igénynek, hogy

„a gondolat úgy és ne másképen legyen legjobban kifejezhető, vagy legalább, ha felfoghatóvá kell lennie, el ne testesíttessék, poézisba ne csapjon át". (668)

Efféle hasonlatot sokat idézhetünk. Egy részük a műveltség, az irodalom köréből veszi anyagát: „A népek, mint Homér hősei, kicserélik fegyvereiket" (206); „mint Hamlet atyjának lelke" (16); „mint Goethe halásza" (22); „mint Prometeusz" (350); „mint római augur" (28); „mint a mesék elátkozott hercegei" (17); a pápaság és a skolasztika, „e két nagyhatalom [...], mint a csúcsív oszlopai, szorosan támaszkodott egymáshoz" (197); a frivolságra hajlandó művészet, „mint valamely önszabadságára hagyott bacchans, csak arra lesz hivatva, hogy megutáltassék" (629); „a tárgy a gondolaton, a gondolat a tárgyon kívül kecses szemköztiségben, merev különváltságban parádézott, mint az ancien régime alatt a menüett táncosai ..." (31) Az irodalmi hasonlatokhoz számíthatjuk a közmondásokra hivatkozókat is:

„mint Kis-Viczay egy közmondásában meghagyta, hogy vén katona gyakran megveri az ifjat" (16); „Valamint egy olasz közmondást tartja, hogy minden út Rómába visz: úgy van ezzel a dialektikai rendszer" (24);

a magyar szellem „olyan, mint a fű, melyet, közmondás szerint, kalapáccsal sem lehet leverni Szent György-nap után". (16) Gyakoribbak ezeknél a természet és a mindennapi élet köréből vett hasonlatok. A népvándorlás népei „egymás után mint a kő, tűntek el az események folyamában" (53); a skolasztikusok kevés tudományos anyag birtokában „szőttek ki és össze magukból, mint a pók, bizonyos vékony vásznat" (342), és folyton magukat ismételték, „mint a vetemény, folytatván önlétét határ nélkül évről évre" (246); „a sok illendőségtan [. . .] befutá a világot, mint valamely folyondár növény" (59); Heténvi bőbeszédű stílusa lealacsonyítja a bölcsészetet, „zörgő géppé változtatva, mely lármáz és altat, mint a malom" (62); a magyar nyelvben „annyi az erős hang, mint a harci harsonában" (200); ami lényegtelen egy nemzet gondolkodásában, „a míveltség eléhaladásával le is hull, mint a kacagány, az ivadékokról" (48); a filozófiára alkalmas nyelvet „bírjuk, de hagyományilag, mint gyermekdajka a mesét" (43) — és találunk hasonlatot lábbeliről, hernyóról, kenderről, repcetermesztőről is. (582, 43, 46, 62) E populáris anyagú hasonlatok azáltal érnek el különös hatást, hogy a bölcselet elvontságaihoz nagyon is reális és hétköznapi képzeteket társítanak. Szándékosan, mert mint Erdélyi János írja: „versben, prózában kirívólag vetém oda némelykor a nem odavalót, például talán népit, vagy megfordítva". (676) Alaki tekintetben Erdélyi János hasonlatainak leggyakoribb tulajdonsága a rövidség: „A bölcsészet, mint a jó vitéz, indul, mihelyt ideje megjő." (24) Hazánkban nincs folyamatos tudományosság: „Lett és jött a rendszer hozzánk, mint a vendég, el is ment rendesen, mint az." (258) Az ilyenek olvastakor érezzük leginkább, hogy tartalom és forma együtt keletkezett, s a gondolatot másképp mint éppen a választott hasonlattal nem is lehetne közölni. A hosszab-

ban kifejtett hasonlat, mely a régi egyházi írók modorát követi, jóval ritkább:

„valamint a füvész nem tesz különbséget a növények között a maga tudományára nézve, mert az útféli porcfű akkép éri el célját s tölti be rendeltetését szemében, mint a legnagyobb cédrus: akkép az egyéniséget valló esztétikus is . . ." (583)

*

Erdélyi János szerint „költők és bölcsészek egy időt élnek és segítik egymást, miképp Schiller a kanti elveket, Hegel a goethei világnézetet . . .". (15) Ez a segítés persze nem aprólékos kölcsönhatás, hanem párhuzamos működés. Amikor Erdélyi János fellépett, ez az egyidejűség, ez a párhuzamosság költészet és filozófia között még hiányzott. Néki – mivel a bölcseletnek még nem volt Csokonaija, Vörösmartyja – a késedelmes filozófia nagykorúsítását kellett célul kitűznie: „Helyezzük be hát magunkat, bölcsészetileg is, a történeti állás jogaiba, mint a költészeti oldalon eddigelé behelyeztük már." (102) A feladat nagy erőfeszítést követelt. Az eredmény: Erdélyi János megtanította a filozófiát magyarul beszélni.

DÁVIDHÁZI PÉTER

„OMNIS CREATURA INGEMISCIT"
(ERDÉLYI JÁNOS KRITIKUSI VILÁGNÉZETE)

A feljajdulás joga és a megbékélés kötelessége: Erdélyi János kritikusi munkásságát e két alaptétel együttműködése teszi jellegzetessé. A művészetfilozófus gondolatvilágában és a gyakorló kritikus egyes ítéleteiben egyaránt döntő szerep-

hez jut, hogy mindenkor ragaszkodik mindkét meggyőződéséhez. Időtlen logikai ellentmondásukat időben kibontakozó drámai folyamatban oldja fel, hegelies dialektikával, hogy a lélektani belátásnak és a világnézeti elkötelezettségnek egyaránt igazságot szolgáltasson. Elég fogékony volt az emberi szenvedés iránt ahhoz, hogy ne akarja kitagadni a művészetben kifejezhető élmények közül, de elvárta a műtől, hogy végül példát adjon a fájdalom legyőzésére s a rendeltetésünkben való megnyugvásra. A külső és belső tények számbavételének és meghaladásának együttes igénye, amit a kor legsajátosabb tudattörténeti fejleményének tekintve a ténytelülbírálás elvének neveztünk,[1] s Erdélyi munkásságának minden területén megfigyelhető, kritikusi tevékenységében mindvégig meghatározta válaszát az irodalmi mű világnézeti problémáira.

Művészetelméletében mindkét tételét szilárdan megalapozta. A művészet végcélja nem a természet külsődleges utánzása, fejtegette a *Szépészeti alapvonalak*ban az 1850-es évek elején,[2] hanem *„mindent, ami az emberi szellemben található érzékünk s lelkünk elé hozni.* – Homo sum, humani nihil a me alienum puto." Nagy szó volt ez az eszményítő stilizáció íratlan törvényeinek korában, amikor még egy Gyulai Pál is azt hangoztatta Petőfi „legveszettebb kedvében" költött világfájdalmas verseiről, hogy a költő jobban tette volna, ha megírásuk helyett kisétálja vagy kialussza magát:[3] bizonyos lelkiállapotokban nem szabad írni. Ráadásul a

[1] Dávidházi Péter: *A „bevégzett tények" felülbírálása. A kritikatörténet korszakformáló elve 1849–1867.* In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1988. 79–98.

[2] E mű fennmaradt két változatáról és keletkezésének valószínű körülményeiről lásd T. Erdélyi Ilona jegyzetét. In: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások.* S. a. r. T. Erdélyi Ilona. Bp. 1981. 1011.

[3] Gyulai Pál: *Szépirodalmi Szemle* (1855). In: Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok 1854–1861.* Bp. 1908. 193.

művészetfilozófus Erdélyi kritikusként tágabban értelmezte a humanum fogalmát, mint ameddig előtte vagy utána a mereven előíró kritika (például egy Thewrewk Árpád) elmerészkedett. Számára a művészet az „élet minden állapotain", jón és rosszon mégsem az öncélú bemutatás kedvéért viszi keresztül a „kedélyt": éppen ezzel összefüggésben fogadja el a művészet másik egyetemesnek tekintett célját, nevezetesen

„hogy a vágyakat szelíditse, a szenvedélyeket tisztítsa, és tanítson, ama régi horáci tan szerinti *utili dulci miscere*, vagy *aut prodesse volunt, aut delectare poetae*".[4]

Ahogy a korabeli magyar kritika más nagyjai, ő is a valláséhoz hasonló hivatású művészettől várta el mindezt.

„A művészet fő célja és feladata, hogy a vallással és bölcsészettel közösen egyik módja s útja legyen a szellem igazságai, az ember legmélyebb érdekei, szóval: az isteni dolgok nyilatkozásának."[5]

Az a vigasztaló és kibékítő hatás, amely éppúgy a művészet lényegi funkciójához tartozik szerinte, mint a mindenre kiterjedő lélektani igazság bemutatása, már a bölcselettől sem mindig várható el, s a vallással rokonítja a művészetet. A felvilágosodás filozófiája „nem ad menedéket a szívnek, ha kiáradtak szenvedései, nem vigasztalást a kedélynek, ha feltámadt a világ ellen", írta a bölcselet vigaszát egyébként jól ismerő[6] sárospataki filozófiaprofesszor 1855-ben az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* lapjain, ellenben a vallás és a művészet nemcsak a régi görögöknél, hanem „nálunk is együvé forrvák [. . .] minden ellenmondások dacára", és képesek a kétségbeesett, szenvedő és a világ ellen lázadó

[4] Erdélyi János: *Szépészeti alapvonalak*. In: *Filozófiai és esztétikai írások*, 617.

[5] Uo. 615.

[6] Lásd erre uo. 664., vö. még uo. 33., 139., 140., 199., 269., 507., 791., 796., 888.

embernek vigaszt nyújtani, ahogyan például Eötvös regényében szerinte ez a „két égi testvér" találkozik, „midőn a Karthauzit a »De profundis« nyugodt, fájdalomteli hangjai töltik el, s megmentik az öngyilkolástól! "[7] A bemutató és egyben vigasztaló, feltáró és egyben megszelídítő, kifejező és egyben megtisztító, gyönyörködtető és egyben tanító szerep, amelyet Erdélyi a művészetnek tulajdonított, mintegy összefoglalását kapja meg a *Szépészeti alapvonalak* egy harmadik meghatározásában, amely szerint a művészet célja „kiengesztelni" való élet és elvont eszme ellentétét, hidat vervén a lélektani igazság és világnézeti elkötelezettség közti szakadék fölött.[8]

Erdélyi kritikáiban is hű maradt e tágas művészetelmélethez, amelynek keretei közé befértek a kétely, borúlátás és kétségbeesés irodalmi megszólaltatásai. Az ő kritikái tudatosan, sőt nemegyszer programszerűen szembeszegültek a ridegen előíró bírálat tematikai szűkmarkúságával és lélektani értetlenségével, s mint egy fogékonyabb és engedékenyebb új kritikatípus szálláscsinálói láttak munkához. Számára minden mű sajátos „szellemnövény" volt, amelyet nem elég osztályba sorolni, mert ez „megfeszítése az elevennek", hanem azt kell megvizsgálni, „miért új ő, vagy mi van benne; s mi ő, magára nézve".[9] Védeni merte és tudta a sötét élményvilágú műveket, akár más kritikusokkal szemben is, ha úgy látta, van miért.

„*A karthauzi* ellen felhozták [. . .], hogy előkelőleg uralkodik benne a komoly kedély, fekete vér, máj-, lépkórság, [. . .] hamar esik kételybe. Igen! de ha beléesik: benne van, s az éppen oly állapota lel-

[7] Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* Pesti Napló, 1855. szeptember 13.—november 24. Kötetben: *Erdélyi János válogatott művei*, kiad. Lukácsy Sándor, bev. Wéber Antal. Bp. 1961. 295—296.

[8] Erdélyi János: *Szépészeti alapvonalak.* In: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*, 618.

[9] Erdélyi János: *A bölcsészet Magyarországon.* In: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*, 293.

kének, mint a szerelem vagy öröm, mint gyomrának az éhség, ínyének a szomjúság."[10]

Vörösmarty: *Az emberek* című költeményét annak példájaként említette, 1856-ban, hogy „a legsötétebb színezet poézisa" is hozott „gyümölcsöt, mely ha keserű is, de azért van rajta mit csodálni".[11] Csupán Arany János *Kisebb költeményei*ről írott kritikájára és a költő válaszlevelére szorítkozva úgy tetszhet, mintha szembenállásuk állandó és végleges lett volna: Arany védte a pesszimizmus művészetbeli jogát Erdélyivel szemben; vitájuk azonban rejtetten folytatódik, idevágó szövegeikből[12] láthatóan *mindkettejük* véleményét finomította, s Erdélyit még fogékonyabbá hangolta a komor lelkiállapot iránt. Az 1850-es évek végének magyar költészetét taglaló szemléjében (1859), amely már Arany érveinek hatását is magán viseli, Vajda Jánosnak „az érzelmek siralomvölgyében" járó költészete bírja engedékenységre.

„Engedjük csak meg, hogy lehet és van lelkiállapot, mely, ha nem mutat is optimistai derültségre, mindamellett ugyancsak költői: és nyertünk földet a költő lábai alá, melyen szemre vehetjük alakjait."

Ő maga „nem oly merev empirikus", hogy meg ne engedné, így bevallottan élvezni tudja Vajdának azokat a költeményeit is, amelyek a szabályos absztrakciókban gondolkozó pszichológusban ellenszenvet keltenének. A feljajdulás költészetbeli jogának alátámasztására érvelésének ezen a pontján Pál apostolt idézi: „Omnis creatura ingemiscit."[13]

[10] Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* In: *Erdélyi János válogatott művei,* 293.

[11] Erdélyi János: *Arany János kisebb költeményei.* Pesti Napló, 1856 augusztus—szeptember. Kötetben: *Erdélyi János válogatott művei,* 370.

[12] Vitájukat és Arany idevágó nézeteit tárgyaltam már: *Arany János kritikusi világnézete,* ItK 1985/1. 38—63.

[13] Erdélyi János: *A legújabb magyar líra.* Budapesti Szemle. 1859. Kötetben *A magyar líra, 1859* címmel, in: Erdélyi János: *Tanulmányok.* Bp. 1890. 157.

A mondat, amelyből e három szót kiemelte, s mely tágabb kontextusában a megváltás vágyával függött össze, a Vulgatában így hangzott: „Scimus enim, quod omnis creatura ingemiscit, et parturit usque adhuc"; a Károli-fordításban pedig így szólt: „Mert tudjuk, hogy az egész teremtett világ egyetemben fohászkodik és nyög mind idáig." (Róm 8, 22.) A kritikus gondolatmenetébe az *ingemisco* igének leginkább a „feljajdul", „fájdalmas nyögést hallat" jelentése illik bele; erre mutat, hogy következő mondata Salvator Rosa egy rajzára hivatkozik, amelyen „minden alak öl és életik egyszersmind", majd kiáll a gyötrődő költő megszólalásának jogáért.

„És a művész melancholiája, mihelyt megérthető, azonnal jogos. Tényül fogadjuk el annak okáért Vajdánál is a sötét, magával küzdő alanyiságot; megengedvén azt úgy lélektani, mint életbeli adatok alapján."[14]

Lélektani és életbeli adatok alapján érthetjük meg magának Erdélyinek is kritikusi fogékonyságát a komor kedély, sötét világlátás és belső meghasonlás hiteles panasza iránt. Ha valaki, ő igazán tudhatta, mit érez a sorsüldözött. Tudnia kellett azt is, mert volt része benne, hogy a rámért csapások közepette hogyan esik a megbékélésre intő kegyes erkölcsprédikáció szólamait is hallgatnia a szenvedőnek. Ő maga 1814-ben született, apja már 1832-ben meghalt, 1841-ben anyját is elveszítette. 1841. március 24-én nőül vette Vachott Kornéliát, aki 1842. március 6-án leánygyermeknek adott életet, majd még ugyanazon hónap 15-én gyermekágyi láznak esett áldozatul. „Egy nő, ki meghozá gyümölcsét s elvirult", keresett fájdalmában némileg vigasztaló gondolatot Erdélyi *Cornélia emlékezete* című versében, „Mint a kanóc, melytől oltárnak lángja gyúlt, / Adván új életet, övé ellobbana. / Mert életén váltott meg egy kis csecsemőt". Nem válthatta meg: 1844. február 9-én az egyedül maradt apa

[14] Uo., 157.

szemefénye, az elhalt feleség nevét őrző Kornélia Zsuzsanna, ez az „igen szép kis lányka"[15] is elpusztult, huszonhárom hónapos korában. „Ott állok az életbe, hol csak öregek szoktak állani, miután övéiket eltemeték [...] én már semmit sem veszthetek többé" – írja még harmincadik éve betöltése előtt Krizbay Miklósnak február 21-én.[16] „Mikor oda mentem, hallván betegségét, már a terítőn találtam. Nehéz pillanatokon estem keresztül, az igazi fájdalom pillanatain" – idézi fel a borzalmas élményt Csengery Imrének március 13-án, célzással sorsának „daemoni" alakítására, s arról tudósítván barátját, hogy a rászakadt „rémítő szabadságot" nyugat-európai utazásra próbálja használni, amelynek azonban pesszimizmussal néz elébe.[17]

Aligha sejthette, micsoda dörgedelmet von magára az utóbbi beismeréssel. „Veszteséged sulyát ismerem, s azt sem a hiu vigasztalás szózatával, sem a késő keserv visszhangozásával profanálni nem akarom" – nyugtatja meg válaszlevelében a jóbarát, ám a folytatásban egyre kevésbé tudja megtartóztatni magát a mind fenköltebb nyelvezetű világnézeti kioktatástól.

„De, kebled istenére kérlek, azon reménytelen indulatokat, azon sötét érzelmeket, mellyekkel utad elébe nézesz, s mellyek épen most még megmagyarázhatók leveledben, ne hadd a határokon túl uralkodókká lenni lelkeden. [...] A scepticismus, barátom, vallási és politikai hitben egyaránt kárhozatos, s boldogtalansággal bünteti azt, ki helyet engede neki szivében. Járj szerencsésen."

Mit érezhetett vajon a mindenét elveszített ember e kilátásba helyezett újabb büntetés emlegetésekor, nem szívesen képzeljük el, de mintha még ez sem volna elég, a nyilván merőben

[15] Erdélyi János Krizbay Miklóshoz, 1841. február 21-én. *Erdélyi János levelezése*. I–II. A. a. r. T. Erdélyi Ilona. Bp. 1960–1962. I. 210.

[16] Uo., 210.

[17] Erdélyi János Csengery Imréhez, 1844. március 13-án. *Erdélyi János levelezése*. I. 215.

jószándékú Csengery ellenállhatatlanul követi intelmei retorikájának nyelvi és lélektani logikáját: még magasabbra szárnyal, szinte egy újabb *Parainesis*t rögtönöz a külföldre készülő lelki épülésére.[18] Erdélyi tehát saját bőrén érezhette, mi bírhat rá egy teremtményt a feljajdulásra, s milyen érzéketlen tud lenni a világnézetileg mégoly helyes feddés. S ne higgyük, hogy élete későbbi szakaszaiban e viszonylag korai sorscsapásokat kellett fölidéznie magában, ha át akarta érezni a mások szenvedését. A szabadságharc leveretésének traumája után sorozatos megrázkódtatások érték. Életútját további kis koporsók szegélyezik: gyermekei közül Aranka két és fél évesen (1857), Ákos hat évesen (1862), Katinka két és fél évesen (1863), Mariska egyévesen (1867) halt meg, s e kegyetlen sorstól szinte kegynek számít, hogy az 1868-ban elhunyt apának már nem kellett átélnie a tíz esztendős Ilonka (1872), illetve a már apja halála után született, ötéves Margitka halálát (1874). Kilenc gyermekéből mindössze kettő, Zoltán és Pál érte meg a felnőttkort. Mindez tehette volna fásulttá vagy cinikussá, de megértővé és erőssé tette, miközben az emberi szenvedés iránti fogékonyságáért újra meg újra meg kellett szenvednie.

Valószínűleg e megszenvedett fogékonyságának köszönhető, hogy a sötét élmények ihlette művek látásmódját ő vajmi ritkán próbálja azzal megfosztani hitelétől, hogy világképük puszta látszat, vagyis akkori szóhasználattal élve merő „alanyiság", a tárgyi világ „valódi" képét önkényesen átszínező hangulat fegyelmezetlensége. Jól ismerte ezt az érvelést, amely a korabeli magyar kritikában a művek világnézeti ellenőrzésének közös ismeretelméleti előfeltevésére támaszkodott, s amelyben a rendreutasítás egyszerű helyreigazításként, egy tévedés kijavításaként tetszelgett, mintha valami nagyon egyszerű, szinte magától értetődő és tapasztalatilag feltétlenül bizonyítható dologról volna szó. Esze-

[18] Csengery Imre Erdélyi Jánoshoz, 1844. március 26-án. *Erdély János levelezése.* I. 216—217.

rint nemcsak a világ felépítése, hanem az emberi létezés értelme és értéke, egyáltalán mindennek a végső lényege és igazi mivolta kideríthető és ellenőrizhető volna, s a végső kérdések mind rövid úton megválaszolhatók. Ez a naiv (ismeretelméleti) realizmus arra csábított, hogy birtokosa valamiféle gnosztikus magabiztossággal ítéljen elevenek és holtak fölött. Már Csengery Imre imént idézett intelmeinek magasztos tirádái is ebből az ismeretelméleti előfeltevésből kölcsönözték rendíthetetlen oktatói magabiztosságukat; a „reménytelen indulatokat" és „sötét érzelmeket" azért akarta visszafojtatni barátjával, mert

„[a]z illy lelki állapot csak homályos üveg volna szemeiden, min keresztül a tárgyak nem valódi szineikben, hanem az üveghez hasonló homályban tünnének föl teneked; s vele te, messze világok tájain is, csak honn volnál bánatodban, honn volnál kétségeidben."[19]

Az efféle szemlélettel szemben Erdélyi kész volt védeni az érzelmek színezte világlátás lélektani valóságát mint szerinte nem kevésbé fontos tényt, amely a művészetben különösen jogos, sőt nélkülözhetetlen. Akik *A karthausit* komor és kételkedő világlátás bűnében marasztalták el, fejtegeti Erdélyi, azok éppen azzal érveltek, „hogy igen alanyi [. . .] nem levén kifejlődve előtte a tárgyilagos világ", azaz sötét színeit a külső valóság nem indokolja. A kritikus, aki filozófusként ellenezte alanyi és tárgyi teljes elkülönítését az ismeretelméletben,[20] s aki szerint az igazsághoz a külső tapasztalat gondolkodó feldolgozásával, a szubjektum aktív közreműködésével juthatunk közelebb, itt is szenvedélyes ékesszólással érvel tárgyi igazság és alanyi rávetítés e szétválasztása és rangsorolása ellen.

[19] Uo., 217.

[20] Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene.* In: *Filozófiai és esztétikai írások.* 80–81.

„Lehet, hogy a tárgyak világa más, de az ő lelke állapota most az egyszer éppen az, mint az ég, ha felhő nincs rajta, kék, s mondjuk-e mégis, hogy az csak látszat, hogy a valóságos ég más színű, hogy a színek tárgyilagossága nem kék? [...] az ily tanítás lehetetlenre visz, s eltöröl minden költészetet."[21]

Ugyanilyen szenvedélyes egyetértéssel idézi ehhez Eötvös regényéből a véleményt, amely szerint még a patologikus fiziológiai eredeztetés sem foszthatja meg hitelétől és jelentőségétől a sötét világképet.[22] Mindezzel összhangban Erdélyi kritikusként többre értékeli a tárgyilagosságra nem törekvő keserűség művészileg hiteles líráját, mint a külső tényekhez is igazodni iparkodó józanság költészetbeli félmegoldásait. Az ossziáni „bus alanyiságnak" és a byroni „szilaj fájdalmasságnak" ihletéséből származó *Fáklyaláng* szerinte Bulcsu Károly legszebb költeményeinek egyike,[23] ellenben Szelestey László verseiben kifogásolja, hogy a „leginkább", „gyakran" és „ritkán" szavakkal mint megszorításokkal korlátozza byronias világfájdalmú kifakadásai érvényességét, holott

„Byron, ha elkezde akár az emberiség, akár saját nemzete ellen zugolódni, nem tőn kivételt élet vagy morál és tapasztalás kedvéért, hanem forrt ellenök, mint a volkán, mely minden elemet lánggá olvaszt".

Szelestey nem mert élni a költő mindenkori jogával, hogy egyetemes érvényű legyen, pedig „a költőnek nemcsak szabad, de kedélye s alanyisága nevében tiszte is úgy szólni", s ehhez képest semmiféle tárgyi hűség nem menti ezt az óvatosan és aggályosan „tényszerű költészkedést".[24]

[21] Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* In: *Erdélyi János válogatott művei,* 293.

[22] Uo., 293—294.

[23] Erdélyi János: *A magyar líra, 1863.* In: Erdélyi János: *Tanulmányok.* 232—233.

[24] Erdélyi János: *A legújabb magyar líra.* (1859) In: *Erdélyi János válogatott művei,* 519—520.

A feljajdulás költői jogának átérzése akarva-akaratlan közel sodorta Erdélyit a relativáló ismeretelméleti konstruktivizmushoz, teljesen azonban sohasem tette magáévá ezt a szemléletmódot; engedékenységének ezen a téren éppúgy voltak határai, ahogy a komor világképű művek értékelésénél. Amit szerinte *Az ember tragédiája* megjelenít a történelem korszakaiból, az nem tud igazságot szolgáltatni az egésznek; „ezek csak árnyékoldalak, s ezeket tartja állandó világításban", önkényes torzítás révén, az ördögtől való rész teljes képpé növesztésével.

„Mert erőszak az embert és történelmet Lucifer kedvéért, *Az ember tragédiájá*ért erőltetni s egy költői fantomnak feláldozni a történelem szépségeit s kikiáltani fekete vonásait."[25]

Azaz Madách erőszakosan befeketítette a történelmet, amely a valóságban nem ilyen: a kritikus érveléséből kisejlik végső ismeretelméleti realizmusa, amelyhez a relativálás már nem tud hozzáférni. S ez nem csupán a történelmi részletek kutatással ellenőrizhető eseményeire vonatkozik nála, hanem egészének kozmikus, sőt, transzcendens jelentésére is. Mivel szerinte Madách tragédiájában Isten csak azért van, hogy Lucifer ellentmondhasson neki, s az ember csak azért, hogy legyen kit elcsábítania Lucifernek, a mű „organikus baja" már e „koncepcióban" rejlik: „az ember létének, rendeltetésének misztériuma helyett" ez a ferde következetességű bemutatás az ember „pályájának misztifikációja".[26] Végül is tehát rendeltetésünk, bár misztérium, annyira feltétlenül tudható, hogy hamis beállítását helyre lehessen igazítani. Arany *Kisebb költeményei*ről szóló bírálatában ki is mondja: „Nem kell ahhoz a bölcsészeti könyvtárak átbúvárlása, hogy

[25] Erdélyi János: *Madách Imre: Az ember tragédiája.* Magyarország, 1862. augusztus 28—szeptember 3. Kötetben: *Erdélyi János válogatott művei*, 542., 544.

[26] Uo., 542—543.

valaki, természetesen a szellem embere, tisztába jöjjön a rendeltetéssel."[27]

A rendeltetés biztos tudatában az Arany-bírálat legföljebb lélektani tényként fogadja el a világfájdalom „sötétkedő" állapotát: végső művészeti igazsággá avatását már nem hagyja annyiban. Szerinte ez csak legyőzendő akadály lehet a műben, s „hódolattal rendeztessék a végső kibékülés, kiengesztelődés alá. Eszköz legyen, ne cél." A meghasonlástól el kell jutni a megbékélésig. „Hitlenség, erkölcsi, vallásos és politikai vergődések, hanyatlások" egyaránt szóhoz juthatnak a műben, sőt „emelik az érdeket", de mindegyik csakis mint átmeneti lelki tény, amelyen végül úrrá kell lenni: „Tapodtassék el, mint a sárkány Szent György által, hogy megjelenhessék a győző feje körül a glória." A felülkerekedés e normája jegyében azután kifogásnak számít, amikor a verseket a „fekete szín" árnyalatai szerint osztályozva azt hallja ki *A dalnok búja* és a *Mint egy alélt vándor* címűekből, hogy „többé nincs miért tovább élni; a csüggedés ténylegesség gyanánt meghagyatik, elfogadtatik"; vagy amikor a *Hiú sóvárgás*ról azt írja, hogy „minden költői szépsége mellett is vigasztalanságban [...] hagy", mert lelkünk „egy átmeneti állapota végképivé van elszilárdítva" benne; s amikor az *Évek, ti még jövendő évek*ről, amelyben a fekete szín leginkább eluralkodik, így ír:

„ebben bűn az erény, jutalom a veszteség, vigasztalás a jobbak szenvedése. Mind megállhat lélektani ténynek, életbeli adatnak, mint az az indulat, mikor az ember nem szánná mást megölni, széjjeltépni haragjában, de [...] még azért mert lélektani valamely mozzanat, nem egyszersmind művészeti is azonnal. Ott nem lehet, nem szabad megállapodni."[28]

Tehát *rendeztessék* alá és *legyen* és *tapodtassék* el és *nem szabad:* a szenvedés iránt fogékony és a feljajdulás jogát el-

[27] Erdélyi János: *Arany János kisebb költeményei.* In: *Erdélyi János válogatott művei,* 370.
[28] Uo., 370–372.

ismerő kritikus szájából végül mégis milyen határozott felszólítás és tiltás, mennyi imperatívusz! Itt már nincs több engedmény. A kritikus, aki valamennyire mindig hajlandó volt mű és norma kétesélyes szembesítésére, nyelvhasználatával itt bizony veszélyesen közel kerül az előíró (preskriptív) kritikatípus magatartásához.

Engedékenységének határait illetően egy-egy kritikáján belül sem hagy kétségben; ezek még élesebben és pontosabban kirajzolódnak, ha idevágó kritikusi ítéleteit összehasonlítjuk. Vörösmarty *Az emberek* című költeményét keserűsége ellenére csodálni tudja, mert nem olyan hangon szól, hogy az okos felnőtt olvasónak betű szerint kellene vennie, s láthatólag maga a költő sem azonosult teljesen világszemléletével. Vörösmarty „ésszel látott a dologhoz", mintegy költői erőpróbaként „kivette a fájdalomból, amit lehetett, s otthagyta veszni, mint a kifacsart citromot"; ezzel szemben Arany hasonlóan „fekete színekkel" és megdöbbentő érzelmekkel borongó verseiben nem lehet fölfedezni ilyesféle távolságtartást, ezért világnézetileg ártalmasabbak lehetnek.

„Mond ő is, mint Vörösmarty, erős gondolatokat, de a legmélyebb igazság, meggyőződés, de a kedély hangján, így annál veszélyesebben, hogy a dolgok visszafordultságát megszeressük; és éppen itt rejlik a fekete mód gonoszsága. Mennél jobb, annál rosszabb."[29]

Ahogy Vörösmartynál a szerepvers feltételessége a mentő körülmény, Eötvös regényében a végső feloldás világnézeti feddhetetlensége. Erdélyi azért kelhetett védelmére *A karthausi*ban kifejeződő komor és kétkedő lelkiállapotnak, mert szerinte a legcsüggesztőbb részleteinél is közel van a hit vigasza, s a mű egésze segélykiáltás „istenhez a veszendőbe ment és menendő hit, szeretet és remény nevében". Szerinte nem a kétely regénye ez, hanem „egy nagy vallásos költészet", amelynek művészi hatását az szavatolja, hogy „végső kimenetele a legszebben összeengesztel örömet és bánatot, eget és

[29] Uo. 370—371.

földet, s [. . .] a halhatatlanság hitével ajándékozza meg lelkedet".[30] Ég és föld *összeengesztelését* érezvén ki a regényből, Erdélyi a saját fogalmai szerinti legmagasabbrendű vallási jelentést tulajdonítja neki; erre enged következtetni, hogy amikor (1845-ben) a veronai magyar katonák református istentiszteletén a „Megengesztelted a földhöz az eget" sort tartalmazó éneket hallja, útinaplójába éppen ezt a sort jegyzi be, szűkszavú, de sokatmondó kommentárral szólván megrendítő élményéről: „Ez az egész keresztyén vallástan teteje (culminatio)."[31] Bármennyire védte e kritikájában a kétely és meghasonlás jogát (főként fiatal embernél és átmeneti lelkiállapotként), e kiengesztelő véghangzat nélkül nem mentette volna föl a regényt; ahol ugyanis elmaradt az ilyen feloldás, nem volt hajlandó teljes szívvel kiállni a műért. Vajda némelyik sötét versét például saját bevallása szerint tudta élvezni, költészetét mégis elég tartózkodóan dicsérte, s összefoglaló ítélete végén a bizonyítványt iskolamesteri szavakkal állította ki: „Tőle függ [. . .] áttérni a költészet rendes művelésére. Az nem áttérés lesz pusztán, hanem megtérés az eddigi tévelygés után."[32] Nem véletlen, hogy Vörösmartynak szerinte éppen a *Salamon* az „egyik legjobb műve", ebben ugyanis megtalálja a tragikumon való felülkerekedés elvárt dramaturgiáját: a meghasonlásra következő megbékélést.[33] Szent Györgynek le kell győznie a sárkányt.

A kiengesztelődést számon kérő, s ehhez az ember rendeltetésének belátását szorgalmazó Erdélyi gondolkodásmódja ebben a tekintetben Hegelével rokon. Nem mintha hegeliánus-

[30] Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* In: *Erdélyi János válogatott művei,* 295—296.

[31] Erdélyi János: *Úti levelek, naplók.* Vál. és szerk. T. Erdélyi Ilona. Bp. 1985. 413. Az éneket Korompay H. János azonosította (438. sz. dicséret, 4. versszak); ezúton köszönöm szíves közlését.

[32] Erdélyi János: *A magyar líra, 1859.* In: Erdélyi János: *Tanulmányok.* 159—160., 163.

[33] Erdélyi János: *Vörösmarty Minden Munkái.* In: *Erdélyi János válogatott művei,* 190.

nak kellett volna lenni ahhoz, hogy a korabeli magyar művészetfilozófiában és kritikában valaki magáévá tegye ezt a közmegegyezéssé avatott normát; ahogy a bevallottan Hegel *térítőjévé*[34] szegődött Erdélyi csak az egyének és népek ifjúkorában tudja elfogadni a kételyt és világfájdalmat,[35] ugyanúgy filozófiai ellenfele, a magyar „egyezményes" bölcseleti iskola egyik alapítójaként ismert Szontagh Gusztáv akadémiai székfoglalójában (1839) *ifjúkori* és *átmeneti* lelkiállapotként jóvá hagyja a meghasonlást, „meglett" művésztől és „állandó" világnézetként azonban „nem igazolható" szerinte, s Kölcsey *Vanitatum vanitas*ának érzelemvilágát lehetetlennek, sőt őrültnek nyilvánítja.[36] A meghaladás dialektikus leírásai azonban Erdélyinél jellegzetesen hegelies szellemben fogantak, s a hasonlóság helyenként szövegszerű egyezésig fokozódik.

Erdélyit hegeliánusként szokás emlegetni, szemléletük érintkezési pontjait azonban ritkán vizsgáljuk, s többnyire akkor sem szövegközelből. Pedig láttuk, hogy a magyar filozófus ismeretelméleti álláspontjának tisztázásához semmi sem járulhat hozzá hathatósabban, mintha elemezzük szakszerűen tiltakozó gondolatmenetét a hegeli „was wirklich ist, das ist vernünftig" félrefordítása ellen, s egyetértő magyarázatát a hegeli különbségtevésről Sein és Wirklichkeit között.[37] Ugyanilyen tanulságos közelebbről szemügyre venni az irodalomkritikus világnézeti követelményének szemléleti, sőt szövegbeli érintkezését a hegeli történelemfilozófia egyes alaptételeivel. A történelem vizsgálata Hegel szerint lehető-

[34] Erdélyi János Toldy Ferenchez, 1853. december 20-án. In: *Erdélyi János levelezése*, II. 102.

[35] Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* In: *Erdélyi János válogatott művei*, 294.

[36] Szontagh Gusztáv: *A' magyar philosophia' alapelvei és jelleme.* In: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei 1898—1840.* V. köt. Buda. 1842. 128.

[37] Lásd erről Dávidházi Péter: *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében.* ItK 1984/1. 9—13.

séget ad Isten igazolására, amennyiben képessé tesz az előforduló rossz, sőt gonosz megértésére, s a gondolkodó szellemet az affirmatív végcél jegyében kibékíti a negatívumokkal. Az ilyen kibékítő, kiengesztelő megismerésre (zu solcher versöhnenden Erkenntnis) Hegel szerint semmi sem ösztönöz úgy, mint a világtörténelem, amelyet tanulmányozva a gondolkodó ész nem áll meg az elpusztuló áldozatok látványánál, hanem az Istentől kijelölt végcél minden rosszon győzedelmeskedő megvalósulásában talál vigaszt. A kétségbeesést legyőző kiengesztelődésnek az a dramaturgiája, amelyet Erdélyi példaként állít mind az alkotó, mind a műalkotás belső drámája elé, Hegelnél a történelmet vizsgáló szellem helyes belátása: megbékéléséhez (Aussöhnung) az affirmatív végcél ismerete azért segíthet hozzá, mert ebben már minden negatívum „alárendeltté és legyőzötté enyészik"[38] („zu einem Untergeordneten und Überwundenen verschwindet")[39]. Nemcsak az egyének, hanem az isteni tervet előmozdító népek pusztulásának megrendítő élményén is felsőbb szükségszerűségük felismerése segítheti át a szemlélőt s békítheti ki (versöhnt werden) a mulandósággal.[40]

E szemlélet axiomatikus előfeltevése: *biztos*, hogy a negatívum esetleges, s *az nem lehet*, hogy ne a pozitív legyen a lényegi; ugyanarra a mozzanatra bukkanunk itt, amely a reformkortól a kiegyezésig számos magyar író történetszemléletéből és világfelfogásából kielemezhető,[41] s amelyhez hasonlót kimutattak már Erdélyi kritikusi műszemléletében.[42]

[38] Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. Szemere Samu. Bp. 1966. 32.

[39] Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*. Kiad. Hoffmeister, Johannes és Lasson, Georg. I—II. Berlin 1970. I. 48.

[40] Uo., I. 69.

[41] Vö. Dávidházi Péter: *Gyulai Pál történelemszemlélete*. ItK 1972. 581., 584—585.

[42] Veres András: *Erdélyi János és Az ember tragédiája*. In: Veres András: *Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére*. Bp. 1979. 202.

Az áldozatokon át biztosan megvalósuló, pozitív és affirmatív rendeltetésbe vetett szilárd hit e nagyon is hegelies magyar változata bírta rá a magyar kritikust arra, hogy a műalkotásban kaput nyisson a kétségbeesés sárkányának, de egyszersmind ragaszkodjék végső legyőzéséhez. Ahogy Hegelnél „alárendeltté és legyőzötté" kellett válnia a negatívumnak az affirmatív megismerésből fakadó kiengesztelődésben, ugyanúgy kell Erdélyinél *alárendeztetnie és eltapodtatnia* a világfájdalom sötét lelki élményének a *győző*, a kétségbeesésén úrrá levő szubjektum végső kiengesztelődésében. S ahogy Hegel teodiceának, Isten igazolásának (eine Theodizee, eine Rechtfertigung Gottes[43]) tekintette a történelem ilyen értelmezését, ugyanúgy tekinthetjük mi teodiceának azt a megbékélést, amit Erdélyi művésztől és műtől elvár, hiszen az ilyen végkifejletnek voltaképpen amellett kell hitet tennie, hogy a világ transzcendens eredetű rendeltetésének harmóniája érvényesebb igazság az alanyi feljajdulás bármilyen indítékánál. A teodicea mindenáron igazoló elkötelezettségének elvégre hasonló az előfeltevése, mint amit a német filozófus és magyar tanítványa összehasonlított szövegei egybehangzóan sugallnak: lehetetlen, hogy a Teremtő műve végelemzésben fogyatékos volna.[44]

Ennek belátásában, és segítségével a komor lelkiállapot legyőzésében Erdélyi gondolatmenetének hallgatólagos vagy kimondott logikája szerint az emberi szabadság diadalmaskodik. Belső szabadság és determinizmus dilemmájában ő elméletileg is az előbbihez húzott: Fichtét ugyanúgy ebből a szempontból bírálta,[45] mint a XVI. századi Johannes von Sturm oktatási módszerét.[46] Esztétikai elmélkedéseiben és

[43] Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*. Kiad. Hoffmeister, Johannes és Lasson, Georg. I—II. Berlin 1970. I. 48.

[44] Vö. Dávidházi Péter: *„Isten másodszülöttje". A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp. 1989. 7—8., 31—32.

[45] Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*, 405.

[46] Uo., 520.

irodalomkritikai írásaiban egyaránt föl-fölbukkan alkotás, egyéniség és szabadság benső összefüggésének motívuma. A művészetnek csak annyi kell az érzéki természetből, olvashatjuk a *Szépészeti alapvonalak*ban, amennyi a „szellemi nyilatkozásra" szükséges, a többitől visszavonul, bizonyosfajta nyugalom, megelégedés, sőt derű különbözteti meg az élettől, „az egyéniség ereje, s győzelme az alany szabadságának".[47] Ez az alanyi szabadság a külvilággal szemben érvényesül: Erdélyi számára a művészet hol „belső szükség, melynél fogva mintegy magához szelídíteni, magának honossá kényszerül alakítani lelkünk a körülfogó tárgyi világot",[48] hol „a szabad személyiségnek a kültárgyak megrohanásán felülkerekedése".[49] Alighanem ugyanígy a szabadság győzelme, ha az egyéniség önnön meghasonlását szelidíti meg, azaz mintegy felülemelkedik békétlenségén. Talán különösnek tetszhet, hogy a kálvinista Erdélyi, aki az „eleveelrendeltetés, a predesztináció tanán nevelkedett",[50] ennyire kiemeli az egyéni szabadság szerepét a művészetben, s egy tanulmányszerű könyvszemléjében helyreigazítás nélkül ismerteti Geruzez véleményét, miszerint Kálvin

',(sz)abad akaratától megfosztja és vétkeiért felelőssé teszi az embert; [...] s elveszi tettei becsét; [...] soha sem engesztelődik, fenyeget mindig; benne nyoma sincs a szánalomnak, szikrája se a szeretetnek":[51]

Akár valóban ellentmondásba kerül az egyéni szabadságot hangsúlyozó kritikus saját felekezete teológiájával, akár

[47] Erdélyi János: *Szépészeti alapvonalak.* In: Erdélyi János: *Tanulmányok*, 537.

[48] Uo. 512.

[49] Erdélyi János: *A magyar lyra, 1859.* In: Erdélyi János: *Tanulmányok.* Bp. 1890. 40.

[50] T. Erdélyi Ilona: *Erdélyi János úti írásai.* In: Erdélyi János: *Úti levelek, naplók.* Vál., szerk. T. Erdélyi Ilona. Bp. 1985. 15.

[51] Erdélyi János: *A franczia renaissance-irodalom.* (Budapesti Szemle 1865.) Kötetben: Erdélyi János: *Tanulmányok*, 417—418.

összeegyeztethető a kettő, tudnunk kell, hogy Erdélyi mindennel szemben védte a gondolkodás függetlenségét, s filozófiai kérdésekben a vallási megfontolásokkal szemben is ragaszkodott hozzá.

Többször kifejtette, hogy „a bölcsészet középpontja épen a gondolkodásbeli szabadság", de nem úgy, hogy „a bölcsészet számára igényelt szabadság és függetlenség más valahonnan, pl. hit vagy szentkönyv tekintélyétől föltételeztetnék".[52] Nem tudott szomorúbbat elképzelni, „mintha filozófiát [...] dogmatika után kellene írni".[53] Nem értette, mi vihette rá a kortárs Szilasy Jánost, aki „feltarthatatlanul a hit körébe, s oltalmába menekül", hogy „a bölcsészeti alapot végső megállapodásul kevesellje, s így a vallásos érzést emelje ki filozófiai tájékozásai közepette".[54] *A bölcsészet Magyarországon* lapjain mindvégig aszerint is ítél a XVI. és XVII. század bölcselőiről, legyen az Dudith András, Csimor János, Czabány Izsák vagy Bayer János, hogy mennyire törekedtek függetlenségre a hittantól.[55] Semmi sem lehet távolabb az igazságtól, mint az 1950-es évek szellemében fogant ítélet, mely az Erdélyit perifériára szorító, sőt állítólag terméketlenné és reakcióssá tevő szemléleti korlátok közt a „vallásos maradvány" visszahúzó erejét is érezni vélte, a protestáns valláshoz való ragaszkodást „a népi provincializmussal" kapcsolta össze, sajnálkozván, hogy „Erdélyi ebben a fontos világnézeti kérdésben sem tudott a provincializmusból kiemelkedni".[56] Nem mintha a sárospataki filozófus az erkölcs alapjának tekintett vallást el akarta volna vetni, illetve a filozófia autonómiáját őrizve vallását ne tudta volna összeegyeztetni a szellemi fejlődéssel,[57] vagy ne írt volna érez-

[52] Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*, 129.
[53] Uo., 578.
[54] Uo., 124., 128.
[55] Uo., 231., 233., 240., 286., 288., 290.
[56] Heller Ágnes: *Erdélyi János*. In: Erdélyi János: *Válogatott esztétikai tanulmányok*. Bp. 1953. 9.
[57] Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*, 544., ill. 806.

hető sajnálkozással a vallás mindenkori viszonylagos hiányáról Magyarországon.[58] Mivel azonban makacsul ragaszkodott gondolkodói függetlenségéhez, művészetfelfogásában az egyéni szabadság érvényesítésének sokkal nagyobb szerepet juttatott, mint felekezete teológiai gondolatvilága alapján esetleg várni lehetett volna. Igaz, kritikái normahasználata szerint ez a szabadság voltaképpen engedelmesség: a művész szabad aktusának végül is éppen a meghasonláson való felülkerekedésben, a megbékélés kiküzdésében, azaz tulajdonképpen Isten dicsőítésében kellett megnyilvánulnia.

Mi több, bármennyire vallási jellegű volt is a megbékélés normája Erdélyi kritikáiban, lélektani és poétikai hitelesítés nélkül nem fogadja el, s ugyanígy tiltakozik a vallás avatatlan és illetéktelen bevegyítése ellen, valahányszor fenyegetve érzi általa az irodalom integritását. Már a szabadságharc előtt feltűnik írásaiban ez a sajátos kettősség; 1847-ben *Tompa Mihály versei* című kritikájában egyrészt fájlalja, hogy a magyar művészeket még annyira sem hatja át a kereszténység szelleme, hogy akár egy-egy kegyelemteljes pillanat erejéig kiemelkedjenek a kor pesszimizmusából, másrészt nem kevésbé idegenkedik lélektelen kenetteljességüktől: „szent dalnokaink pedig megemlítvén a főlényt, fagyos ajtat hangját hírlik, mert az igazit nem érzik".[59] A szabadságharc utáni kritikáiban is folytatódik ez a kettősség: a megbékélés követelménye végső soron Istennel való megbékélést jelent, de a szakrális elem nem érvényesülhet az esztétikai rovására. Mind a művészetnek, mind a religiónak „megvan saját eleme", a vallás eluralkodása árt az irodalomban, írta *A magyar líra, 1859* című kritikafüzérében, s ezért ítélte el Lisznyai újabb költészetében a szakrális túltengését.[60] Kétes

[58] Uo., 212.

[59] Erdélyi János: *Tompa Mihály versei.* Magyar Szépirodalmi Szemle, II. (1847.); 195.; Kötetben *Tompa Mihály* címmel, in: *Erdélyi János válogatott művei.* Kiad. T. Erdélyi Ilona. Bp. 1986. 270.

[60] Erdélyi János: *A magyar lyra, 1859.* In: Erdélyi János: *Tanulmányok,* 66., 68–69.

értékű költészet, fejtegette *A magyar líra, 1863* című átfogó szemléjében, amikor

„az Istent, angyalokat szinte munkatársakul vesszük, és ha már nem bírjuk följebb vinni a hangot, a képzelődést, reájok fölebbezünk, bizakodunk, eléggé gyarlóak hinni, hogy azzal minden jól van".

Kuthen, Bulcsu, Vida, Ormódy, Zalár: a korabeli költészet tisztes másodvonalának költőinél sorra kimutatja a költői érték ilyesféle kegyes pótlásának kísérletét.[61] Jellemző azonban, hogy ugyanebben az áttekintésében hibáztatja Thaly Kálmán *Mi fáj a holtnak?* című költeményét, amelyben „nagy és mély" motívumként elhangzik ugyan a vigasztaló gondolat, hogy aki a hazáért élt, annak békés álom a halál, mégis „a végső kimenettel el van ejtve a megfelelő befejezés; több van mondva addig, mint azzal", kimenetele ugyanis „megnyugtatás helyett, mi [. . .] már elő van készítve, azon végzi, hogy nem nyugtat a sír, mert »A holtnak fáj a vérező kín, / A holtnak fáj a szerelem.«"[62] Nagyobb, mélyebb és több volt tehát a megbékélés szava, s a kritikus szerint sajnálatos, hogy mégsem lehetett az utolsó szó: a költő hibát követett el, amikor hagyta, hogy az egyszer már ledöfött sárkány végül újra felüsse fejét.

Mindebből már jól látható, hogy a sötét lelkiállapot művészetbeli szóhoz juttatásával s egyben kibékítésének számonkérésével Erdélyi az irodalomkritika kettős világnézeti elkötelezettségeként érvényesíti a (lélektani) tények figyelembevételének és értékelő meghaladásának együttes igényét, a tények felülbírálásának ugyanazon alapelve jegyében, amely sokrétű munkásságának legkülönbözőbb megnyilvánulásait egységbe fogja. Ez az alapelv járta át ismeretelméleti gondolkodásmódját: ennek értelmében határolta el magát mind a „lélektani" bölcsészektől, akik a közvetlenül tapasztalhatót

[61] Erdélyi János: *A magyar lyra, 1863.* In: Erdélyi János: *Tanulmányok*, 246–249., 255., 262.
[62] Uo., 254.

máris kész és teljes igazságnak tekintik, mind az „értelmi" bölcsészettől, amelyben alanyi és tárgyi el vannak szigetelve egymástól, s egységesülni, sőt érintkezni sem tudhatnak; ugyancsak ennek értelmében csatlakozott az „eszmei bölcsészekhez", és tekintette az érzéki tapasztalatot a megismerés előfokának, amelyen gondolati feldolgozással kell túljutni, azaz tapasztalat és gondolkodás együttműködésével kerülhetünk egyre közelebb az igazsághoz.[63] A tények számbavételének és meghaladásának ez a kettős igénye, amelyet a tényfelülbírálás elvének nevezünk, Erdélyi történelemfelfogásában és nyelvszemléletében is megfigyelhető. Irodalomkritikusi tevékenységén belül sem csupán a világnézeti norma használatában ismerhetjük föl ezt az elvet; ahogy a tragikus élményt szóhoz kell juttatni és le kell küzdeni, ugyanúgy kell túljutnia a művészetnek a „kelmeiségen": a kelme, a jellemző anyagi részletek is csak mint eszköz kaphatnak polgárjogot, s nem mint cél, a súlypont nem tevődhet át rájuk. Sem a minden egyeditől elvonatkoztatott idealizmus, a legyőzendő ellenállás nélküli és mintegy ki nem érdemelt győzelem, sem az egyedinél való megrekedés nem elégítette ki Erdélyit. Világnézete szerint fel kell venni a létezés terhét, esetleg fel is szabad jajdulni alatta, de végül meg kell békülni sorsunkkal, amely rendeltetés. A sorscsapásokat mindvégig keményen viselő filozófus számára ez belső hang diktálta imperatívusz volt, amelynek érvényességéhez (az irodalmon kívül vagy belül) nem férhet kétség. S meg volt győződve arról, hogy éppen az teszi „az embert okos lénnyé a szellemiség legmélyebb titkaival s egyszersmind erkölcsi természetté, hogy az öntudat elől nem menekülhet".[64]

[63] Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene*. In: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*, 80—81.

[64] Erdélyi János: *A legújabb magyar líra* (1859), in: Erdélyi *János válogatott művei*, 520.

FORUM

A ROMANTIKUS IRÓNIÁRÓL

ROMANTIC IRONY. EDITED BY FREDERICK GARBER
(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 395 oldal)

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság (AILC) jó két évtizeddel ezelőtt, 1967-ben igényes és nagyszabású tudományos kutatást kezdeményezett: mintegy harminc kötetre tervezett tanulmánygyűjtemény-sorozatban, a szakma nemzetközileg elismert művelőinek összefogásával, UNESCO-támogatással és védnökséggel korszerű áttekintést adni *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító történetéről.*

Nagy tett volt akkoriban már maga a terv is. Illeszkedett azokhoz a törekvésekhez, amelyek végérvényesen búcsút akartak mondani a kulturális kapcsolatokat is befagyasztással fenyegető jégkorszaknak. Csak erősíthette a kezdeményezők elszánását a komparatisztika egyre nyilvánvalóbb belső válsága is. Igaz: vitatható, hogy e válság csupán egy szakma tisztán belső fejlődésének, az új módszerbeli kihívásoknak és tudományelméleti útkereséseknek folyománya volt-e, avagy lenyomata egy indusztriális vagy akár poszt-indusztriális korszak mélyebb és általánosabb megrendülésének, amelyben a marginalizálódás, a perifériára sodródás veszélye fenyeget minden humán jellegű stúdiumot. Kereken tíz évvel ezelőtt, 1979-ben, az AILC Innsbruckban megrendezett kongresszusán Roland Mortier mindenesetre máig érvényes módon vonta meg a komparatisztika elmúlt száz évének mérlegét: az egykoron a pozitivizmus és a historicizmus csillagzata alatt született szakma mára osztozik a társadalomtudományok új keletű elvi-módszertani problematiká-

jában. A *relatio artium*ot kell kutatnia most is, mint tette korábban is, alapító atyái idején, külön nyomatékkal kiemelve két szükségképpen adott „relációt" a művészetek között: az egyik a világirodalmi folyamat nemzeti vagy regionális fejlődésáramainak összehasonlítása során tárul fel, a másik az emberi szellem irodalmi és nem irodalmi – más művészetekbeli és filozófiai, tudományos, vallási stb. – megnyilvánulásainak egybevetése nyomán.

De az ilyen egyetértés a szakkutatás tennivalójában ma már csak kiindulópontnak elégséges. Aki szellemi objektivációkat hasonlít össze egymással, nem kerülheti meg a komparatisztika szellemi *nervus rerum*át, azokat a létproblémákat, amelyeket a maradian akadémikus kényelemszeretet nemegyszer szívesen söpörne a szőnyeg alá. Mi az, hogy fejlődés? Mit jelent egybevetni – akár mozgásban lévő, akár stabilnak látszó – irodalmi tényeket, párhuzamokat, kölcsönösségeket, mozgalmakat? Mi az, hogy történelmi értelemben szinkron, mi, hogy diakron? Van-e oksági meghatározottságuk az irodalmi együttmozgásoknak, avagy fejlődésük elsősorban endogén? Megannyi párbeszédre serkentő kérdőjel a kutatások mélyrétegeiben. E recenzió írója tudja: véleményével akarva-akaratlan résztvevője egy újabban kialakult *discours*-nak. Bizonyára kívülállóként, ami az irodalomtudományos szakmát illeti. Illetékesként csakis annyiban, hogy a jégkorszak utáni olvadás elkötelezettje, az európai racionalitást újrafogalmazandónak tartja, nem felszámolásra érettnek, s meggyőződése, hogy a filológiai serénykedés, az „erúdíció" nem helyettesítheti a kutatói alapelvek igazi, mert racionális tisztázásra törekvő párbeszédét. Mert egy komparatisztikai dialógus is napirenden van.

Ahogy én látom, a hazai szakma évtizedek óta nagy ambícióval vesz részt a komparatisztika megújításában, amely a bevezetőben említett vállalkozást is ösztönözhette. A *Comparative History of Literatures in European Languages* eddig megjelent nyolc kötete közül kettő (a reneszánsszal és a felvilágosodással foglalkozó) éppenséggel magyar kutatók irá-

nyításával készült el. A sorozat megjelentetésére vállalkozott magyar Akadémiai Kiadó nyomdájából immár a nyolcadik kötet került ki. Tárgya az újra izgalmas témává lett romantikus mozgalom talán legközpontibb, meghatározó jellegű, egyszersmind elmosódó jelentésű, így végre komolyabb fogalomtisztázásra szoruló esztétikai-filozófiai paradigmája, a romantikus irónia. Angol nyelvű kézikönyvet vehet kézbe az iránta érdeklődő olvasó; szerkesztője, Frederick Garber (USA, Binghamton) tudtommal az amerikai komparatisták újabb nemzedékéhez tartozik (*The Autonomy of the Self from Richardson to Huysmans* – A saját Én [»Selbst«] autonómiája Richardsontól Huysmansig – című könyve 1982-ben jelent meg, s mint e jelen kötet – sajnos, keltezetlen – előszavából megtudható, „nemrég" fejezte be új monográfiáját Byron és a romantikus irónia témakörében).

A szerkesztő számára nyilvánvaló, hogy a *romantikus* irónia mint kategória és mint erre épülő, normatívnak ugyan aligha nevezhető, mert bizonytalan jelentéskört átfogó teoréma a XVIII. és a XIX. század fordulóján magára találó német gondolkodás terméke. A művészi tapasztalat, amelynek talaján a terminus megfogalmazódott, ugyan túlmutat a német kulturális világon, főként Goethén, s más égtájak irányába utal. A spanyol és az angol regény két mesterműve, Cervantes *Don Quijoté*ja és Sterne *Tristran Shandy*je megkülönböztetett figyelmet is kap az ösztönző előzmények körében, s jó okon: az európai, jelesül a német romantikusok egész sorára (habár nemcsak rájuk) valóban lenyűgöző hatással volt e két újkori regény, legalább oly hatással, mint Shakespeare vagy a legnagyobb kortárs, Goethe, *Wilhelm Meister*ével különösen. A tanulmánykötet első részében („Tradition and Background") maga a szerkesztő adja közre Sterne-tanulmányát és kollégájának, Lowry Nelson Jr-nak (New Hawen) írását, amely a cervantesi életmű recepcióját veszi számba, elsősorban a korai német romantikában; a gazdag idézetanyag tanulságosan vezeti be a következő rész („National Manifestations)" elemzéseit.

E második rész a kötet igazi törzsanyagát foglalja magában. Külön tanulmányok tárgyalják a német elméletet; valamint a velük kölcsönhatásban lévő irodalmi fejlődés reprezentatív műveit; ezt követik a Friedrich Schlegel és Ludwig Tieck, Solger és Hegel, Kierkegaard és Heine nyomán alakot öltő (és alakját szüntelenül váltó) paradigma „nemzeti megnyilvánulásainak" szemléje, a bevallottan nem teljes körkép a francia, angol, portugál, holland, skandináv, román, lengyel, orosz, délszláv, észak-amerikai és nem utolsósorban magyar romantika szűken vagy tágan értelmezett iróniaelvének létéről, netán hiányáról, főként sajátos tartalmáról.

Imponáló lista; a mégoly egyértelmű szerkesztői munkahipotézis, hogy tudniillik a romantika egyetemes irodalmi áramlat, csakis akkor verifikálható, ha komolyan veszi a roppant széles spektrumot átfogó különös jegyeket. A kötetnyitó előszó érezhetően nem akarta megkötni a kutatásba bevont kollégák kezét; egyetlen koncepcionális alapelvet mégis kimond: „A romantikus irónia értelmezése egy-egy szegmentumot kínál az Egészből." De hogy mi ez az Egész, ennek a kötet egészéből kell kitűnnie. Ebben a szellemben talán akkor jár jól az olvasó, ha nem túlfeszített igényekkel kezd az olvasáshoz. Az itt közreadott tanulmányok: adalékok a romantikus irónia jelenségkörének első nemzetközi *discours*-jához. Együttesük nem lép fel a mindent átfogás igényével, a téma fontos relációi ezúttal kidolgozatlanok maradtak. Ám minden hézagosság ellenére a most egybehordott témaanyag, a szerkesztő által láthatóan nem is különösebben szerkesztett (például szapora ismétlésekkel teli) sokszínűségében valóban olyan kézikönyvvé áll össze, amilyen angol nyelven eleddig nem volt hozzáférhető, s amelyhez feltehetőleg évekig, esetleg évtizedekig úgy nyúl az érdeklődő, mint az egyetlenhez, ami – ismétlem: angolul – rendelkezésére áll.

A recenzens e ponton megállni kénytelen. Helyeselve a feladatkijelölést, nem hallgathatja el kételyeit sem. Maga is ismeri, hogy egy ilyen jellegű nemzetközi team-munka mindig

kompromisszumokkal teli. Van szerző, aki példásan, határidőre teljesíti, amire kérték, s amit vállalt; van, aki vonakodik, s aki helyett sebtében mással kell vagy kellene íratni a témáról. Az olvasót mindamellett csak a végeredmény érdekelheti. Ez esetben az a tény, hogy az amerikai szerkesztő olyan szerzőket vonultat fel, akik többségükben az északamerikai egyetemek oktatói és kutatói. Csak üdvözölni lehet a szemmel láthatóan jól szervezett amerikai komparatisztika új generációjának színrelépését e kötetben, s azt is, hogy Garber a nagy vállalkozásnak megnyerte Ernst Behlert (Seattle), a német romantika alapműveinek kritikai kiadásán és korszerű komparatisztikai feldolgozásán munkálkodó jeles germanistát. Elgondolkoztató viszont, hogy a keleteurópai régióból tulajdonképpen egyetlen névvel találkozhatni a szerzők listáján: Szegedy-Maszák Mihály nevével, aki a XIX. századi magyar irodalomban vizsgálja a romantikus irónia néhány jelenségét. Vajon nem szolgálná-e hatékonyabban a szerkesztői program megvalósulását, ha mondjuk a lengyel, az orosz vagy akár a skandináv irodalom szóba hozható – esetenként igen gazdag – megnyilvánulásairól nem az óceánon túli kutatók tájékoztatnák az angolul olvasó szakközvéleményt, a kötetben néhány lapos írással szereplő, történetesen a kanadai Calgary-ban működő kolléga helyett (netán mellett)?

Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története annak idején, indulásakor a komparatisztika minden égtájon fellelhető szakembereinek összefogásától várta a szakma megújulását, s az AILC-védnökség, a sorozat Koordinációs Bizottsága sem más irányú tevékenységre ösztönöztetett – feltételezéseim szerint. Ezúttal sem a szándékokkal lehetett baj, gondolom, de a hiányérzetet ez aligha csökkentheti. Hol a kitűnő lengyel vagy az orosz komparatisztika? S hol a délamerikai, amely – ad vocem irónia – fényt deríthetne például a mai dél-amerikai próza világirodalmi feltörésének történelmi gyökérzetére? S ha már ilyen hiányokról esik szó, nem kellene elgondolkozni valami koncepcionális dolgon is?

Mind az európai, mind a dél-amerikai vizsgálódások feltehetőleg regionális értelemben is közös, a nemzeti kereteken eleve túlmutató problémákat tárnak fel, olyasmit, ami Varsóból, Moszkvából és i. t. nézvést markánsabban tűnne szembe, mint Calgary-ból vagy Edmontonból. Az Egészhez, amelyet a szerkesztő előszavában emleget, természetesen konkrétan vizsgálandó nemzeti-egyedi megnyilatkozások járulnak hozzá. De nem kevésbé egy-egy térségre, „zónára" jellemző különösek is. Nem kötözködés, ha egy úttörő vállalkozás kapcsán ilyesfajta kérdőjeleket is kirajzolunk a megvalósult koncepció mellé.

Ez utóbbit természetesen nem lenne korrekt egyedül a szerkesztőn számon kérni. Garber csak szervezője a romantikus irónia legelső nemzetközi *discours*-jának. Felszínre hozhatja az egyes „beszámolók" közti módszertani eltéréseket, de nem teremthet csodákat: nem lehet az ő dolga az alapvető elvi kérdések konszenzusos tisztázása.

Bizonyára ilyen kérdés a történeti fenomén és a jelenkori művészeti kultúra viszonya. A modern irodalomkritika legismertebb történészének szavait idézem:

„Irónia nem más, mint annak a ténynek felismerése, hogy a világ a maga lényegét tekintve paradox, s hogy csakis egy ambivalens magatartás képes megragadni önmagának ellentmondó totalitásában."

René Wellektől származik e kijelentés, Friedrich Schlegel korai iróniafogalmaival kapcsolatban.[1] Kevés olvasó képes e szavakat csakis egy letűnt korszak jellemzésére vonatkoztatni. Ernst Behler, a jelen kötetben szereplő talán legtekintélyesebb romantikakutató ki is mondja: a Schlegeleknél körvonalazódó irodalomkritikai paradigma sorsát egészen a jelenig lehetne nyomon követni, legalábbis a „modernség" poétikai lényegét kereső amerikai Új Kritikáig. Mert például annak mérvadó képviselője, Cleanth Brookes, mutat rá Behler, voltaképpen ebben a szellemben beszélt az iróniáról,

[1] René Wellek: *A History of Modern Criticism*. II. 14.

„posztwittgensteini terminussal" mint „strukturális elvről", amelynek főeleme az egyetemessé lett metaforikus-közvetett „nyelv", a *par excellence* modern művészeti közlésmód.[2] A „romantikus" és a „modern" irónia így valóban a centrifugális és a centripetális erők kölcsönhatása jegyében interpretálandó. Más szóval: aki a romantikus irónia logikai-történeti rekonstrukciójára vállalkozik, annak nemcsak az előzményekre kell figyelnie, hanem az utóéletre is. Legalábbis az Új Kritika hatásától megérintett Behler szerint. Csakhogy ennek az álláspontnak vannak ellenzői is.

Wim Van den Berg és Joost Kloek (Utrecht) például a holland fejlődés tekintetében egyszerűen tagadják a romantikus irónia létét. A szerzők persze jól ismerik a német és a holland kultúra történelmi kapcsolatait, mégis hangsúlyozzák: a német romantika irónia-koncepciója szigorúan történelmi értelemben, tehát a XVIII–XIX. század fordulójától mintegy a múlt század közepéig nem tudott meghonosodni a holland irodalomban és művészetkritikában. A hollandus „népjellem", legalábbis ahogyan ezt a szerzők által koronatanúként idézett N. G. van Kampen irodalomtörténész, mellesleg a holland komparatisztika afféle alapító atyja 1829-ben megjelent értekezésében állítja, csakis olyan külső hatások befogadása előtt nyitott szabad utat, amelyek nem sértették a lényegből fakadó vallásosságot, s a családi tűzhely iránti vonzalmat, a honszeretetet, a nyugodt komótosságot; amiből következik az irónikus szkepszis, egyáltalán a német földön őshonos fellegjáró „transzcendentalizmus", a „fichteizálás" romantikus-misztikus szellemének elutasítása. Igaz, a filológusi buzgalom, az „erudíció" ezúttal is kiás egy, egyetlenegy ellenpéldát, egy porosodó levéltár mélyéről. Bizonyos J. R. Thorbecke, liberális politikus, a holland alkotmányreform szellemi atyja, egyetemi éveinek befejezése után, 1820 és 1824 között, németországi tanulmányútja során megismer-

[2] Cleanth Brookes: *Irony as a Principle of Structure.* In: *Literary Opinion in America.* 3rd ed. 1962.

kedik a korszak nagy német irodalmával, zenéjével és filozófiájával, kapcsolatba kerül a német romantika egyik főképviselőjével, L. Tieckkel, s felfedezi magának Solger tragikus történelem-élménytől fűtött művészetfilozófiáját, külön is azt az irónia-fogalmat, amelyet az 1819-ben elhunyt berlini professzor *„Ervin, négy beszélgetés a szépről és a művészetről"* című művében minden igazi művészet alapelveként jellemzett. Thorbecke még 1824-ben alapos ismertetőt ír és publikál a jenai *Isis*ben, természetesen németül a solgeri dialógusról, kiemelve, hogy szerzőjét — éppen filozófiai dimenziójú iróniaelmélete okán — kora legjelentékenyebb gondolkodójának tartja. Mármost a feledés porából így új életre keltett holland fiatalember a holland romantikaértelmezés abszolút sajátosságát bizonyítani kívánó szerzőpáros okfejtése szerint olyan kivétel, amely a szabályt erősíti. Thorbecke levelezéséből kimutatják, hogy az maga is nekikezdett egy Solger ihletéséről tanúskodó filozófiai-esztétikai dialógus-sorozatnak, de félbehagyta: felmérte, hogy hazájában egy ilyen vállalkozás eleve visszhangtalan maradna. Quod erat demonstrandum: a múlt század első felének holland irodalma magányos sziget marad az egykorú európai romantika sodró áradatában. Előnyére vagy hátrányára? Végső soron egyremegy. A modern holland irodalom más forrásokból merítve talált önmagára.

Ez a fajta, szinkron párhuzamok firtatására berendezkedő historicizmus jelentheti a kötetbeli *discours* egyik álláspontját. Végletes álláspont. Akarva-akaratlan az ópozitivizmus jelenlétét bizonyítja. Sokkal alaposabb ismertetést érdemel az abszolút ellenpont: Ernst Behler kiemelkedő jelentőségű (évtizedes kutatásokra épülő) tanulmánya a korai német romantika elméleti paradigmájáról, mint egy egyetemes művelődéstörténeti irányzat alapvetéséről.

Az elméletképződés folyamatának első állomása mindenképpen Jena, a XVIII. század utolsó három-négy évének legendás „romantikus háza". Az ottani „együttfilozofálások" során jutott el a fiatalabb Schlegel-fivér, Friedrich a régóta

vitatott „modernség" sajátos, a klasszikus Weimartól gyorsan elhatárolódó változatához. Behler rekonstrukciója itt elsősorban a berlini *Lyzeum*ban (1797), a legendás *Athenäum*ban (1798–1800) közreadott töredékekre és tanulmányokra támaszkodik, de vizsgálódásainak körébe vonja az utóbbi években – jórészt általa – kiadott kéziratos hagyaték elméletileg mindmáig átvilágítatlan anyagát is.[3]

Első megközelítésben tisztázásra vár a retorikai tradíciókhoz való viszony. Az irónia még a Nagy Francia Enciklopédiában is retorikai alakzat: a tettetett igenlés álarca mögötti tagadás. A korai német romantikától nem volt eleve idegen az ironizálásnak ez a modora; ám Friedrich Schlegel – elsősorban a kanti és főként a fichtei transzcendentális idealizmus jegyében – „életfilozófiai" igényű poétikai-esztétikai kategóriává alakította a stilisztikai figurát. Jellemző új formulázásai: az irónia „permanens parekbázis" (a Sterne-regényekből jól ismert, a színpadi beszéd „félre" utalásaira emlékeztető „kiszólás", közbevetés és fenntartás), a „szókratészi múzsa" – a nevezetes daimonion, a „belső hang" – „magasztos urbanitása" (szellemessége, kiműveltsége). Behler szerint ez az átértelmezés egyfajta „szókratészi modellt" követ: oly „tettetésről" van itt szó, amely a tudást a nem tudás álnaiv tudásából eredezteti, úgy „mókázik szüntelenül és játszik az emberekkel", s miként Platón dialógusának Szókratésze, egy ponton felnyitva a szatírszerű szilénszobrot, hogy annak mélyéből mintegy a játékos álarc alól feltáruljon a rejtett eszmei kincs: az istenszobor rejtette idea, a maga komolyságában. Az ironizáló attitűd „a közlés fel-

[3] *Kritische Fr. Schlegel-Ausgabe*, hg. von Ernst Behler etc. (München, 1958-tól), különösen ennek kétrészes, XVIII. kötete: *Philosophische Lehrjahre 1796–1806* (1963, 1971); továbbá Fr. Schlegel: *Literary Notebooks 1797–1801*, ed. Hans Eichner (London, 1957). – A magyar olvasó Behler idézeteit csaknem hiánytalanul megtalálja az A. W. és Fr. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások* című tanulmánygyűjteményben (1980), Fr. Schlegel fontos írását *Az érthetetlenségről* a „Kultusz és áldozat" című esszégyűjteményben (1981).

tétlensége és feltételessége közti feloldhatatlan harc" feszültségekkel teli terrénumán ereszt gyökeret: „valamennyi licencia között a legszabadabb, mert általa mindenen túlteszi magát az ember, és mégis a legtörvényesebb is egyben, mert feltétlenül törvényszerű". Itt lenne a nagy váltás: a retorikai figura stíluselemből átlényegül sajátos „logikai szépséggé", egy paradoxonokra épülő életfilozófiává.

Behler fenomenológiai rekonstrukciójában innen csak egy lépés a „platonikus modell" érvényre juttatása. A korai romantika egyfajta ellenpontját megszólaltató Jean Paul – személy szerint a schlegeli, túlontúl „egoista" és „szubjektivista" iróniakoncepció opponense – „humor"-elméletében már 1804-ben hangsúlyossá tette ezt a platonizmust:

„**Platón** iróniáját [. . .] világiróniának nevezhetnénk, ahogyan világhumor is létezik; a világirónia nem pusztán a tévedések felett lebeg, mint a világhumor az ostobaságok felett, hanem énekelve s játékosan lebeg minden tudás felett is, lánghoz hasonlatosan, szabadon, magát elemésztve és vidítóan, könnyed mozgással és mégis az ég felé törve."[4]

Maga Friedrich Schlegel, kései, egyre inkább a misztika felé hajló korszakában, összegyűjtött műveinek (1822–1825) kiadására készülődve kirostálja korai produkciójának tetemes részét, így az Athenäum-töredékeket is, s aminek mégis megkegyelmez, azt előbb aláveti az ifjonti „aberrációkat" kiirtó, mindent szürkére retusáló átdolgozásnak. Az iróniafogalom ekkor már nála is szókratészi csúfondárosságaitól megtisztított, szeplőtlenül platonikus alakjában lép újra elő; a „hamis" – mert „egyetemesen negatív" – irónia most megkülönböztetendő az „igaztól", amely „a legbensőbben kapcsolódik az igazság istenségéhez". A vallásos újraértelmezés viszont új jelenségekre derít fényt: a platonikus dialógusforma a kései Schlegelnél lényegéből következően párbeszéd, „mondás és ellentmondás, vagy még inkább kérdő-

[4] Jean Paul: *Vorschule der Ästhetik*. 38. §

gondolat és válaszgondolat egymást váltó tovaáramlása".[5]

A szerkezetelemzés logikailag harmadik rétege visszautal a jenai korszakbeli töredékekhez. Köztudott, hogy Fichte *Tudománytana* (1794) az egyik Athenäum-töredék szerint a francia forradalom és Goethe *Wilhelm Meistere* mellett a korszak három főtendenciájának egyike. Behler hallgatólagosan erre a nemzedéki önvallomásra építi elemzésének újabb rétegét: a romantikus irónia „Fichte-modelljét". A „fichteizálás" valóban vörös fonálként húzódik végig Friedrich Schlegel korai romantikus gondolatvilágán. A *korai* Fichtéről van szó itt, aki szerint a tiszta tevékenységként felfogott Én mindenható módon és végtelen folyamatban tételezi a Nem-Ént, mint szabad szubjektivitás az objektívnak mondott világot; ennek a Fichtének éppenséggel azért kellett 1799-ben Jenából távoznia, mert ateizmussal vádolták. Behler koronatanúként ezúttal Hegelt idézi meg, aki filozófiatörténeti és esztétikai előadásaiban egyként hangsúlyozta: a jenai körben voltaképp a „fichtei irónia" volt irányadó. Hegel filozófiatörténeti előadásainak Fichte-fejezetében például ez áll: az Én a végtelen reflexió folyamatában produktív igazán, s ezért az Én nem egyéb, mint

„folytonos váltakozása negációnak és affirmációnak, magával való azonosság, amely ismét negációba esik, s belőle mindig újra helyreáll".[6]

Az Athenäum-töredékek sokféle alakban visszhangozzák ezt az alapelvet; például: „Az irónia – tiszta tudata az örök agilitásnak, a végtelenül teljes káosznak"; vagy még egyértelműbben: az irónia – „az önteremtés és önpusztítás állandó változása". A Fichte-modell jut érvényre a schlegeli esztétika legösszefüggőbb kifejtésében, az új mitológiát és új regényelméletet meghirdető *Beszélgetés a költészetről* című

[5] *Über die Philosophie der Sprache*, Kritische Fr. Schlegel Ausgabe, X. S. 460.

[6] Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. III. köt. Bp. 1960. 444. Szemere Samu fordítása.

tanulmánysorozatában is (1800).[7] Ennek alapmotívuma újra csak „a lelkesedés és az irónia örök váltakozása", amely Cervantesből vagy Shakespeare-ből éppúgy kiolvasható, mint a homéroszi eposzok istenvilágának emberies – fantasztikus, „arabeszk" és „kaotikus" – ábrázolásából.

A „fichteizálás" elemzése további felismerés felé vezet. Filozófiatörténeti előadásaiban Hegel figyelmeztetett elsőnek az irónia és a dialektika belső szerkezeti hasonlóságára. A már említett kéziratos Schlegel-hagyatékból kiadott jegyzetanyagban mármost Behler ilyesfajta aforizmákat talál: „Ami nem annihilálja önnönmagát, az nem szabad és értéknélküli"; „ami valamire jó és értékes, az legyen önmaga és magának ellentettje"; vagy: „a műveltség – antitetikus szintézis és perfekció, egészen az iróniáig. Aki műveltségében eljutott az egyetemesség bizonyos magaslatára, annak benseje szakadatlan láncolata a legkolosszálisabb forradalmaknak."[8] Behler a posztumusz jegyzetanyag megidézésével nem kevesebbet akar bizonyítani, mint azt, hogy Hegel többször is kifejezett ellenszenve a romantikus irónia iránt csak látszólagos. Az irónia mint dialektikus erő, mint a készen kapott illúziók széttörése valójában beépült magába a hegeli rendszerbe, mi több: integráns része a Hegelből kisarjadt filozófiai gondolatoknak is. Két doktori disszertációt említ a bizonyítást célzó okfejtés; mindkettő[9] magán hordja a hegeli történetfilozófia hatásának jegyeit: Kierkegaard tanulmánya az iróniáról és Marx disszertációjához készített jegyzetei egyként 1841-ben íródtak.

Behler figyelme – témájából is következően – az utóbbira összpontosul. Marx jegyzeteiből egy baloldali hegeliánus álláspontja rajzolódik ki, aki szerint az irónia

[7] Fr. Schlegel: *Beszélgetés a költészetről.* In: A. W. és Fr. Schlegel: *Válogatott esztétikai írásai.* Bp., 1980.

[8] *Kritische Fr. Schlegel-Ausgabe.* XVIII. S. 82.

[9] S. Kierkegaard: *Írásaiból.* Bp. 1969. 75. skk. és Karl Marx: *A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége* (doktori disszertáció). Bp. 1969.

„dialektikai csapda, amely által a közönséges emberi ész [. . .] egy neki magának immanens igazságba zuhan bele tarka megcsontosodottságából [. . .]; nálunk az iróniát Fr. v. Schlegelnél általános immanens formulaként, mintegy filozófiaként tanították."[10]

Behler e megjegyzésből így következtet: a romantikus irónia egyik forrása az emberi emancipáció, mi több: a permanens forradalom marxi gondolatának. (Az utóbbi tekintetében a szerző egyetlen fenntartása: az eredeti koncepció marxi olvasatát befolyásolhatta „az 1871-es párizsi kommün mítosza is".)

A fenomenológia módszerét irányadónak tekintő, egyben a pozitivizmussal szakító terminológiatörténet nem teheti teljesen zárójelbe az iróniával közvetlenül rokon kategóriákat. Már Novalis, a jenai „együttfilozofálás" közvetlen résztvevője úgy vélte, hogy a schlegeli értelemben vett irónia nem más, mint valódi humor, ám csak „előnyös, ha több név jelöl egy eszmét". Jean Paul – Behler szerint – ugyanilyen toleranciával húzott határvonalat humor és irónia között. A humor melegebb és átfogóbb, az irónia művesebb és intellektuálisabb. Mindkettőben az Én romantikus egyeduralma érvényesül – mindkettő elkülönül a klasszikus ábrázolás szenvetlen objektivizmusától. De a humor egyetemességét, a „világhumort" mégis komolyabban kell venni, mint vette a jenai romantikus kör esztéticizmusa a mindnek fölötte lebegő iróniát. Ugyanez az értelmezésárnyalat bukkan elő a német romantika legnagyobb epikusánál, E. T. A. Hoffmann-nál; a *Brambilla hercegnő* (1820) egyik művész-figurája a német földön meghonosodott iróniát, a Schlegel-emlegette „transzcendentális buffonériát" különválasztja a felszíni elmésségtől és komédiázástól:

„Ha egy ilyen bolond fickót látok, amint iszonyú fintoraival megkacagtatja a kívülállókat, úgy érzem, mintha egy csupán számára látható őskép beszélne hozzá, de ő nem értené szavait [. . .] A tréfánk magának az ősképnek beszéde, amely fölhangzik belülről, és az iró-

[10] K. Marx: i. m. 138. sk.

nia bennerejlő princípiuma által szükségképpen föltételezi a gesztust is. . ."[11]

A német festő, aki előbb mintha a sajátosan német „kedély" által teremtett humort akarná védelmébe venni, igazában a romantikus irónia sajátos válfaját jellemzi: a minden nemzet szellemi világában, a „láthatatlan egyházban" fellelhető Doppelgänger-lét humorát, valóság és fantasztikum csapongását. Innen megint csak egy újabb lépés az iróniában rejlő szomorúság és melankólia megértése. Behler okfejtése szerint a jelentésréteg feltárása egy filozófus-esztétának köszönhető, a berlini K. W. Solgernek, az irónia kiemelkedően jelentékeny német teoretikusának. Ő is elutasítja magától a korai romantikusok esztéticista életfilozófiáját, s vele az iróniát mint pusztán fölényes-gúnyos lebegést a valóság felett. Nála a valóság magában, lényegében meghasonlott, semmis – mégpedig a valóság feletti isteni idea fényében. Ebből következően minden igazi művészet lényegénél fogva tragikusan ironikus: azt a végtelen szomorúságot teszi érzékletessé, amelyet a földi létében szükségképpen semmissé foszló abszolútum látványa kelt. Tragikus irónia: íme az újabb jelentésmódosulás. Itt Behler is áldoz az „erudíció" oltárán: a Solgernél körvonalazott „melankolikus irónia" tragikumáról megtudhatjuk, hogy egy elfelejtett angol irodalmár, Connop Thirnwall anglikán püspök fogalmazta meg a német teoretikusokhoz kapcsolódó írásában, *On the Irony of Sophocles* című tanulmányában.[12] A paradigma alapja nála Oidipus király tragikuma Szophoklész drámájában.

A német gondolkodóknál megjelenő kategória ezzel eljut logikai-történeti útjának utolsó állomásához. Hegel az „egyetemes világiróniát" mint „végtelen abszolút negativitást" csak mint a szabadság tudata felé haladó világtörténelem egyik mozzanatát ismerte el *Történelemfilozófiá*jában; s

[11] E.T.A. Hoffmann: *Brambilla hercegnő*. Bp. 1959. 451. Sárközi György fordítása.

[12] Connop Thirnwall: *On the Irony of Sophocles* In: *The Philological Museum*. 1833, 483–536.

ugyanez a mozzanatosság jellemezte az iróniáról mint művészetkritikai elvről kialakított felfogását. Ám halála után hamarosan összeomlott a spekulatív idealizmus történet-filozófiai-esztétikai rendszere. Sem a tradicionális Isten, sem a világszellem fogalma nem volt képes garantálni a meghasonlások végső kibékülését. Az egyetemes világirónia immár „az abszurditás iróniájának" formáját ölti magára. A végjáték koronatanúja Behlernél Heine és Nietzsche. S hogy miért éppen ők ketten? Mert Heine *Le Grand könyve* (1826) vagy *A vallás és a filozófia németországi történetéhez* (1834)[13] című nagy tanulmánya ugyanúgy maró gúnnyal emlegeti az isteni iróniát, a valójában semmibe foszló világot, azt a költői hazugságot, hogy a világ metafizikai alapjaiban egységes és harmonikus, mint Nietzsche, aki a *Vidám tudomány*ában „az isten meghalt" tételét deklarálva egyben az értelmes lét képzetét is abszurd hazugságnak nyilvánítja. Nietzsche „bolond embere" fényes nappal lámpással keresi az Istent, s mert nem találja, magára veszi meggyilkolásának ódiumát:

„Mit tettünk, amikor ezt a Földet eloldoztuk Napjától? Hová mozog most? Hová mozgunk mi? [. . .] Nem tévelygünk végtelen semmiben? Nem az üres tér lehell ránk? Nem lett hidegebb? Nem jön folyton az éj és még több éj?"

A világirónia az abszurdban teljesedik ki:

',A világ egész jellege mindörökké káosz, nem a hiányzó szükségszerűség, hanem a hiányzó rend, tagoltság, forma, szépség, bölcsesség értelmében, már ahogyan ezt a mi esztétikai antropologizmusunk nevezi."[14]

Ez a kétségbeesett gúnykacaj rejlik a romantikus irónia alig egy századdal korábban felvázolt magjában, a Schlegel-emlegette „transzcendentális buffonériában".

Szándékosan ismertettük részletesen Behler gondolatmenetét. Talán a magyar olvasó számára sem haszontalan a

[13] Heine: *Vallás és filozófia.* Bp. 1967.

[14] Friedrich Nietzsche: *Sämtliche Werke.* Kritische Studienausgabe Bd. 3. München—New York. 1980. S. 481.

kötet e kimagaslóan értékes tanulmányának rekapitulálása. Ha mármost egy *discours* pozitív pólusán véltük elhelyezni, talán megengedett néhány rövidre fogott kritikai megjegyzés is. A fenomenológia ezúttal igazán a bennerejlő maximumot teljesíti; de Behler terminustörténete éppen ezáltal árulkodik saját gyönge pontjairól. Végszava toleráns: nem zárja ki a kutatásból annak vizsgálatát, hogy az iróniafogalom történeti alakváltozásainak *okai* lehetnek – „szociális, pszichológiai, ideológiai okok". Ezeket tehát szabadna kutatni; csak éppen ő maga ezúttal nem kutatja. Hozzátenném, minden malícia nélkül: kutatásukat inkább kínos gonddal kerüli. Ott is, ahol másnak talán szemet szúrnak. Kiragadott példák. A híres-hírhedt Athenäum-töredék a francia forradalmat nevezi a kor egyik legfőbb tendenciájának, két további legfőbb kortendencia: két „kis könyv" (Fichte *Tudománytan*a és Goethe *Meistere*); igaz, a töredék ritkábban idézett folytatása ironikusan emlegeti azokat, akiknek „szemében nem fontos az olyan forradalom, amely nem hangos és materiális". Ez utóbbi megjegyzés nyilvánvalóan a csalódás jele, a terrort szülő forradalom, az általa életre keltett polgárvilág, a nyersen materiális érdekekkel szembeni távolságtartás kifejezése. De az illúziófosztás gesztusa, amely a romantikus iróniában munkál, vajon elképzelhető-e a bensővé, „transzcendentálissá" átlényegített revolúció nélkül? Vajon nem éppen egy forradalom utáni generáció útkeresése (és útelválása) tükröződik a jenai kör gyors megszerveződésében és még gyorsabb széthullásában, például a *humor versus irónia*, a Jean Paul versus Schlegelek stb. szituáció kialakulásában, nem utolsósorban a hegeli oppozíciós fellépésben? Csak az utóbbit illetően: Hegel történetfilozófiai alapon kifejlődő esztétikája, mint Behler kimutatja, valóban magába építi az ironikus „attitűdöt"; de – s ezt ugyan nem Behler, hanem a jenai korszakbeli Hegel-művek[15] főként az őket lezáró *A szel-*

[15] Magyarul is hozzáférhető válogatás: Hegel: *Ifjúkori írások*. Bp. 1982. – Főként: *A filozófia fichtei és schlegeli rendszerének különbsége* (1801), *Jenai reálfilozófia* (1803–1806).

lem fenomenológiája (1807) tanúsítják – nem a „romantikus ház" lakóinak, a Friedrich Schlegel-féle esztéticizmusnak hatására, hanem az angol közgazdaságtan (A. Smith and Co.) tanulmányozásának eredményeként, „az ész cselvetése" (List der Vernunft) filozófiai kategóriájának kidolgozásával reflektált a világ belső meghasonlottságának élményére, e „fortélyt" a legegyszerűbb munkafolyamatban éppúgy felmutatva, mint a polgári társadalom életfolyamataiban, filozófiailag elemezve egyfelől a szubjektív szándék, cél, másfelől a tevékenység által realizált eredmény meg nem felelését, eltérését és ellentmondását.

Hegel – és ebben csak a kezdő polgári korszak legkiemelkedőbb realista írói állíthatók mellé, legyenek, bár ábrázolásmódjukat tekintve olyannyira „fantasztikusak", mint E. T. A. Hoffmann, vagy stílusukban esetleg „irónia nélküliek", mint például Balzac – a filozófiai spekuláció, a dialektikus ész által kikovácsolt fogalmi eszközökkel mindannak objektív, „cinikusan" szenvtelen feltárását ambicionálta, „ami *van*", amivé a világ a francia forradalom poszttermidoriánus, Napóleon utáni „modern" korszakában *lett*, amivé – mint polgári társadalom – egyáltalán *lehet*. Ezt az attitűdöt azonban énszerintem csak összefüggésükből kiragadott, terminológiatörténetileg regisztrált *műszavak* egyneművé tételével lehet rokonítani a „romantikus attitűddel". Marx 1841-es disszertációja, pontosabban: az ehhez készített jegyzetek megemlíthetik ugyan Fr. Schlegel nevét, mint aki az iróniát egyetemes filozófiai elvvé kívánta tenni; de egyéb Marx-jegyzetek, majd művek csakis azt bizonyíthatják, hogy *A tőke* majdani szerzője korai írásaiban baloldali hegeliánus volt, s mint ilyen kora romantikusaival késhegyre menően éles vitákat folytatott. *A tőké*ből is kipreparálható persze a sokat idézett mondás: „Nem tudják ezt, de csinálják".[16] Ami akár mintapéldája is lehetne az emberi tettekből összeálló világtörténelem ironikusságának.

[16] Marx–Engels: *Művei*. 23. köt. 76.

De mi köze van ennek a kriticizmusnak a valóban romantikus gyökerű messianizmushoz vagy akár „a permanens forradalom mítoszához"? Körülbelül annyi, mint a szintén baloldali hegeliánus Heine publicisztikájának, aki maró iróniával szólt a schlegeli iróniáról, s a három főtendenciáról szóló töredékre is vonatkoztatható az a megjegyzése, hogy a „magas, tágas kilátója" az emberiségnek, ahová a „hangos és materiális forradalom" hívei nem tudnak felemelkedni, „mindig egy katolikus templom harangtornyának magassága".[17]

Végül a heinei irónia is csak „az Isten halott" toposz formális kijegyzetelése alapján hozható összefüggésbe Nietzschével, „minden érték átértékelőjével", saját romantikus korszaka kegyetlen önkritikusával, az Istentől elhagyott világ abszurditásának valóban pittoreszk stílusú művész-filozófusával. Summum jus summa injuria. A romantikus irónia poétikája csak akkor rekonstruálható a magá szükségképpeni alakváltozataival, elvi pluralizmusával, képlékenységével, ha nem kerül zárójelbe kívülről jövő (nem poétikai és nem is csak filozófiai) meghatározottsága, ha ideologikusságában hagyják megjelenni azt is, ami nem ideologikus, ami valóságos, ami a társadalmi-történeti létre utal.

Ezzel nem a komparatisztika azon kísérleteinek létjogát vonom kétségbe, amelyeket a kötet fölvonultat. Csaknem mindegyikük értékes adalékok tömegét gyűjti egybe. Jól mondja a szerkesztő, Frederick Garber kötetzáró „codájában": „Könyvünk a romantikus lehetőségekről szól" — a valóban elképesztően sokágú lehetőségekről.

[17] Heine: *A romantikus iskola.* In: *Vallás és filozófia.* Id. kiad. Bp. 1967. — Megjegyzendő, hogy Heine pamfletje Párizsban íródott, 1833-ban, tehát jóval az ifjabb Schlegel katolizálása után, és az európai irodalomról Párizsban tartott privátkollégiumának sokban úttörő előadásai kapcsán. Heine a *korai* Schlegelt korántsem egyértelműen negatívan jellemzi: „Korunk fájdalmaiban nem látta meg az újjászületés fájdalmait, csak a halál agóniáját". Id. kiad. 58.

Raymond Immerwahr (London, Ontario) a korai német romantika gyakorlatában érzékelteti ezt: Friedrich Schlegel *Lucindéje*, Jean Paul egykor oly népszerű regényei (*Hesperus, Titan, Kamaszévek*), Tieck *William Lovellje*, *Csizmás kandurja*, Novalis *Heinrich von Ofterdingenje* vagy Clemens Brentano *Godwija* – megannyi változat egy témára, a romantikus irónia sokféle lehetőségének megannyi bizonyítéka. Hasonló lehetőség-spektrum bomlik ki René Bourgois-nál (Párizs), aki a XIX. század Franciaországában kialakult módozatokat, a romantikus irónia különböző poétikai technikáit és tematikus megjelenési módjait szedi leltárba Benjamin Constanttól Victor Hugón át Gérard de Nervalig és Baudelaire-ig. A *discours* különösen figyelemre méltó résztvevője Anthony Thorlby (Essex), aki Wordsworth, Coleridge, Keats, Byron és Shelley költői produktumának elemzéséből joggal következtet arra, hogy a német elméletben kialakult irónia egymagában kevéssé alkalmas az angol fejlődésben kialakult világirodalmi rangú változatok jellemzésére; a mélyben rejlő ironikus szerkezet csak a képzelet kategóriájának szűrőjén át értelmezhető, s feltehetőleg azoknak a módosításoknak közvetítésével, amelyeket szerinte Kierkegaard „paradox kereszténysége" reprezentál.

Bármily furcsa, az olvasó ebben a tanulmányban kap részletesebb képet a Kierkegaard-féle iróniafogalomról. Erről köztudott, hogy még Hegel és főként Solger erős hatását mutatja, azzal is, hogy éles polémiában van a korai romantika szubjektivista módon „felelőtlen" irónikus modorával. Thorlby fontos részt idéz *Az irónia fogalmáról* című Kierkegaard-disszertációból. Ez egy helyütt Heine egyik találó metaforájához kapcsolódik: Tieck és Schlegel ahhoz a komornához hasonlít, aki úrnőjének fiatalító bájitalából túlságosan is sokat talált titokban kortyolni, s „nemcsak, hogy újra fiatal, de egész kicsi gyerek lett belőle": a csodaszer infantilizáló hatással volt. Olyasféle hatással, mint a korai romantikusokra lehetett esztéta vallásosságuk. Nos, Kierkegaard szerint a szókratészi irónia éppen a „végtelen abszolút

negativitás", a Semmi komolyan vételét jelenti. A romantikában a költészet felébred, az erős vágyak, titkos sejtelmek, lelkesült érzelmek mozgolódnak. Felébred az elvarázsolt hercegnő, és nyomban új álom köde száll rá. Az igazi létezésre, a valódi bensőségre koncentrálódó szubjektivitás azonban nem a színes álmok világába kalauzol, hanem a komolyan vett irónia révén a paradox lét élményét nyújtja. Ez a mélyszerkezetben rejlő irónia mint a természetélmény kifejezésébe burkolt egzisztenciális válságtudat ad kulcsot – Thorlby szerint – a nagy angol romantikusok művészetéhez.

Ebben a sorban kell említést tennünk Szegedy-Maszák Mihály tanulmányáról is; ő a XIX. századi magyar irodalomban keresi az igencsak színváltó paradigma jelentkezését Az angol nyelvű olvasó itt bizonyára érdeklődéssel fogadja majd a Széchenyi-napló elemzését, de a magyar olvasó is töprenghet azon a párhuzamosságon, amit a szerző a paradox élethelyzetek élményét illetően a *Napló* egyik bejegyzése (1821. március 27.) és Kierkegaard *Vagy-vagy*ának (1835) egyik passzusa között konstatál. Örvendetes, hogy a tanulmány a nemzetközi szakközvéleményt is megismerteti a Kemény-életművel, elsősorban a *Ködképek a kedély láthatárán* (1853) című regénnyel; a sokáig nálunk is formailag problematikusnak tartott, s jószerivel elfeledett mű éppen szerkezeti töredékességével jól példázza a kelet-európai térség romantikus iróniájának sajátosságát: egy bukott nemzeti forradalom és szabadságharc ad komor hátteret a regényben ábrázolt stabilitáshiánynak, az egyetemessé növelt értékválságnak.

Végül egy kurta szót a kötet utolsó részéről, amely a „Szintézis" címet kapta. Számomra fölfoghatatlan, miért került ide egy sor olyan írás, amely érdekes poétikai problémákat tárgyal ugyan – például „romantikus irónia és narratív álláspont", vagy „romantikus irónia és a groteszk" címmel –, csak éppen nem a törzsanyagban közölt analíziseket szintetizálja. „Romantikus irónia a modern antiszínház-

ban" témakörben értekezik többek között Gerald Gillespie (Stanford). Elmemozgató lehet, ha a Tieck-féle dramaturgia és a brechti elidegenítő hatás viszonyáról olvashatunk, esetleg Unamuno Cervantes-értelmezéséről vagy éppen a század eleji Pirandello mélyfekete „humorának" romantikus gyökereiről. Kérdés viszont, hogy ezeknek az esszéknek miért egy „szintézis" ad keretet, és nem mondjuk egy romantikus regényt vagy drámát tárgyaló kötet (tudomásom szerint éppen ezek lesznek *Az európai irodalmak összehasonlító történetének* következő tanulmánykötetei). És ugyanitt, e Szintézisben található egy klasszikusan *relato artium*-témakört érintő esszé a romantikus irónia zenei formáiról (Jean-Pierre Barricelli, Riverside). Nagy reményekkel fogtam hozzá, személyes okokból is. Talán elég itt a végső benyomásomat jeleznem. Ha a kötet egészét nemzetközi *discours*-nak neveztem egy eleddig sokértelműen csillámló kategória megközelítésére, ez az írás sajátos hozzájárulás a kerekasztal-vitához. Szórakoztatóan *diskurál* arról, hogy mi mindent lehet ironikusnak nevezni a XIX. és a XX. század instrumentális zenéjében. Haydntól és Mozarttól Beethovenen és Berliozon át Mahlerig, R. Straussig, Stravinszkijig és Prokofjevig ér a névsor – egy kis zenetörténet, sub titulo képzettársítás. Nem ajánlom, hogy ezzel a tudományosnak tűnő rapszódiával kezdje a kötet tanulmányozását az, akit a racionális fogalomtisztázás igénye késztet egy sokban irracionális fogantatású poétikai kategória lényegének elméleti megközelítésére.

ZOLTAI DÉNES

A HOMÁLYBÓL

BARÁTOK JEAN JACQUES-BAN S APOLLÓBAN

(AZ ISMERETLEN BESSENYEI SÁNDOR)

Kazinczy és Szentjóbi Szabó elégették veszélyesebb kéziratait, Csokonai szinte olvashatatlanságig törölte jegyzékeiről ilyen műveit (majd megszelídítette, ha meg nem semmisítette őket); véletlen szerencse, hogy Puky István megőrizte néhány radikális írását, köztük *A' Szamár és a' Szarvas*t, a *Természeti morál* címen ismert Holbach-fordítást, s egypár 1795 tájáról való levelét.

Puky másolatgyűjteménye, az úgynevezett Gesztelyi-kódex őrizte meg Csokonainak „Bessenyei kapitány"-hoz, vagyis Bessenyei Sándorhoz (György bátyjához), valamint a jakobinizmussal gyanúsított Berzeviczy Gergelyhez s Nagy Gáborhoz írt egy-egy levelét,[1] a költő legválságosabb, 1795-i időszakából, s itt maradt fönn Nagy Sámuelnak, a debreceni Kollégium diákkönyvtárosának, Csokonai benső barátjának is egy levele, akiről elég annyit említenünk, hogy 1793-ban levelezett Őz Pállal (a magyar jakobinus mozgalom későbbi vértanújával, akit különben éppen Kazinczy „törvénytanítónak" javasolt a pataki főiskolára).[2]

[1] Lásd Gulyás József: *Csokonai ismeretlen levelei.* ItK 1936. 468—474.

[2] Lásd Szilágyi Ferenc: *Puky István, Nagy Sámuel, Csokonai — Csokonainak s baráti körének ismeretlen levelei.* ItK 1979 5—6. 610—618.; továbbá uő.: *Csokonai művei nyomában.* A továbbiakban: *CsMűv* Bp. 1981. 267—275., 279

De sokat mond az is, ha akár csak egy-egy mondatot ragadunk ki az említett levelekből:

„Én pedig számkivettetve az én hazámban, unalommal húzom komor napjaimat, 's csak úgy vagyok boldog, ha eggy Ujj világot találok számomra, ott Respublicát és Filadelfiát építek magamnak, — és mint Franklin legalább itten — *eripio fulmen coelo sceptrumque tyrannis*"

— írta Csokonai Bessenyei Sándornak,[3] vagy ugyanekkor tájt Berzeviczy Gergelynek:

„Eggy Poeta szabadon él a' maga képzelt világába, a' mellyet saját fantáziája teremtett, *eggy* Filosofus nyugadalommal lakik abba a' Respublicaba, a' mellyet Platoként tulajdon kénje szerént fundalt az ő Gondolatainak hatalmával, ott ő *sibi consul et senatus* . . .".[4]

Nagy Gábornak, a kollégiumi „studium commune" („önképzőkör") franciás tagjának pedig ezt írta, immár Patakról:

„Mind balgatagság az olly tanulmány, a' melly a' Természet korlátján túl ragad, sőt a' melyik a' Természetben keresi a' Természetet, az is bolond, mint minden *curiosa fisika* . . . Átkozom barátom az én időmet, az én születésem helyét, a' melly engemet úgy tanított, hogy N. — esztendős koromban-is csak alig láthatom az illyeneket, és ha látom is, meg kell magamban folytanom a' sohajtozó csuklásokat, hogy a' világ vagy bolondnak, vagy perduellisnek ne nevezzen."[5]

A „studium commune" harmadik („németes") tagja, Nagy Sámuel, igen szoros kapcsolatban volt azzal az „újj filosofiá"-val, amelyet Nagy Gáborhoz írt levelében a Mathesissal együtt Csokonai oly sóváran emlegetett („Nékem ugyan nem volna egyébb vágyásom, hanem hogy németül meg tanulhassak, és egy kevés újj filosofiát 's Mathesist érthessek"), valamint személyesen is a jakobinus Abaffy Ferenc családjával, amint az újabb kutatások kiderítették.[6]

[3] Gulyás J.: i. m. ItK 1936. 469.
[4] Uo. 470.
[5] Uo. 471.
[6] Vö. Szilágyi F.: *CsMűv.* 245—258., s 267—285.

Nagy Sámuel esete jól példázza, milyen eredményekkel biztathat Csokonai baráti körének vizsgálata a költő hiteles eszmevilágának jobb megértéséhez. Éppily fontos adalékokkal s eredményekkel jár Bessenyei Sándor életének s tevékenységének jóformán teljesen elhanyagolt kutatása is.

*

Bessenyei Sándorról az irodalomtörténet jóformán azt ismétli, amit Szinnyei idestova száz éve, 1891-ben megírt róla írólexikonában: Bessenyei György bátyja volt, testőr maga is Bécsben, majd 1773-ban (Csokonai születési évében, akinél kerek harminc évvel volt idősebb), kapitányi ranggal átlépett a hadseregbe, részt vett a bajor örökösödési háborúban, később a porosz és a török háborúban, s innen vonult vissza Szabolcs megyei kis birtokára, ahol 1809-ben halt meg. (Szinnyei legfőbb forrása Széll Farkasnak az előző évben megjelent családtörténeti műve volt, ahol még az írókapitány fölkerített sírját is bemutatta a Tisza Kelinc nevű kis szigetében.)[7] Azóta az irodalomtörténetírás nem sokat tudott hozzátenni sem életrajzához, sem irodalmi munkásságához: Milton *Elveszett Paraditsom*a és *Visszanyert Paraditsom*a prózafordítójaként tartják számon, megemlítve – Széll Farkas nyomán –, hogy „Írt egyéb apró kísérleteket is" s ezek egy része a kassai Magyar Museumban jelent meg. Mindenesetre egykönyvű, műkedvelő íróként emlegetik (ha emlegetik: az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvből 1965-re már teljesen kimaradt), aki franciából, prózában fordította le Milton költői remekét. Nem ok nélkül írta Baros Gyula 1906-ban, közreadva Bessenyei Sándornak a Radvánszky család zólyomradványi levéltárából tíz levelét (Radvánszky János válaszával), hogy

„Milton nagy művének magyar tolmácsával, Bessenyei Sándorral mostohábban bánt el az utókor, mint érdemelte. Kétségtelen ugyan,

[7] Lásd Széll Farkas: *A nagybesenyői Bessenyei-család története.* Bp. 1890. 82.

hogy *Az elvesztett és visszanyert paradicsom* prózai fordítása nyelv és előadás művészete szempontjából mögötte marad a kor kiválóbb szépprózai alkotásainak, de azért érdemei is vannak, melyeket egyszerűen hallgatással mellőznünk nem szabad."[8]

Pedig a kutató még csupán a Milton fordítóját s néhány eleven stílusú levél szép emberi tulajdonságú íróját látta, becsülte benne. Bessenyei Sándor azonban nem csupán Miltont fordította, s nem is az angol költő fordítója akart lenni elsősorban. Megmondja világosan abban a – csak csonkítva megjelenhetett – páratlanul bátor hangú levelében, amelyet a kassai Magyar Museum szerkesztőihez intézett, s amelynek voltaképp antológiadarabnak kellene lennie, de azóta se láttam új közlésben.[9] Pedig az igazi Bessenyei Sándort – a kényszerpályára szorult, Milton-fordítóvá lett írót (bár ő maga is jól tudta, hogy az angol forradalom klasszikusát fordítja, akinek bibliai eposzában a Sátán és légiója a középkori rossz s a föltámadt ellenreformáció és restauráció megtestesítője) – ebből érthetjük meg:

„Ha meg fognám tölletek érteni, hogy Museumotokban az Igazság és gondolkozó Lélek olly szabadon lebeghet, mint a' vértse a' levegőben: úgy talán adhatnék el-kezdett épületetekhez, ha nem szegeletkövet-is, leg-alább töreket és polyvát, mellyel sarat gyúrhatnátok. Ha, mondom, meg fogjátok írni, hogy az Igazságot veletek (mint természetes, és nem oskolai Filozofusnak) énekelni szabad: akkor némelly darabjaimat fogom veletek közleni. De, meg-vallom, tartok, hogy úgy ne járjak, mint egy, nem-tudom mitsoda, vad Királyról olvastam; a' kinek ha Miniszterei az igazat meg-mondották, a' szájokat bé-varratta; ha pedig hallgattak, a' füleikig hasíttatta. Az elsőt a' *Censura*, a' másikat pedig ti tselekedhetnétek velem. — Igaz ugyan, hogy már a' *Bastille*' helyén Szabadság' Templomát építettek; — de vallyon áll-e már Kassán a' Fanatismus' és rab-gondolatok' helyén építtetett Szabadság' Temploma? ezt nem tudom. Ha erről bizonyossá tesztek, fogadom, hogy őszibe-tsavarodott fejemről a' Márs' sisakját óltáratokra függesztem; és mikor M — barátommal a' Hor-

[8] Baros Gyula: *Bessenyei Sándor szerelme*. ItK 1906. 53.

[9] Kókay György idézte egy kisebb részletét; lásd. *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795)*. Bp. 1970. 447.

vát-kúti borból fel-hörpentek, Anakreon-ként még a' Szerelemről-is dúdolok; — de keveset, mert *turpe senex miles, turpe senilis amor.* Ha ki-józanodom pedig, akkor Póppal, Szenekával, János Jakabbal [Rousseau-val], Helvétziussal, 's több szomorú józan Filozofusoknak árnyékaikkal-is társalkodni tudok; — mert meg kell vallanom, hogy már a' Múzsám többször rántzollya-öszve homlokát, mint-sem mosolyog. Ha illyen társnak hasznát vehetitek, írjátok-meg; — fogjátok tapasztalni, hogy barátotokat azon lélek elevenítti, a' melly títeket: t. i. az *Igazságnak és Hazájának szeretete;* 's tsekély szerzett tálentomát a' véka alá nem fogja rejteni. Tsak határt ne szabjatok lelkemnek, mellynek *karaktere* határ-nélkül-való. — 's a' t. —"[10]

Vagyis: Pope, Seneca, Rousseau, Helvetius (gyakran Holbachot értették rajta[11]) azok az írók, akikkel foglalkozni óhajt (a levél Somogyban kelt, 1790-ben). A nyílt levélbe foglalt két verssel később, a „dragonyos kapitány" irodalmi munkásságának bemutatásakor foglalkozunk (a levélre adott Feleletből pedig — amely bölcs óvatosságával inkább a korszakra, mint a folyóirat kiadóira jellemző — itt csak a záró mondatot idézzük:

„vagynak ... ollyan igazságok, mellyeknek felfedezése gyakorta ártalmas lenne, és a' mellyeknek eleven festése néha egész Országokat tűzbe hozhatna."[12]

Ha csupán Bessenyei Sándornak ezt a nyílt levelét s Csokonainak hozzá írt egyetlen megmaradt levelét ismernénk, ez is éppen elég ok volna már kapcsolatuk kutatására. De van más irodalmi bizonyítéka is bensőséges baráti viszonyuknak. Csokonainak Kleistból fordított *A csendes élet* címen ismert ódája a kézirat szerint eredetileg ezt a címet kapta: *Óda Kapitány Bessenyei Sándor Urhoz*, s tartalmazott egy francia idézetet is mottóul, Gresset-től: „Une éternité de

[10] Magyar Museum. II. kötet, II. negyed Kassa, 1792. 123—124.

[11] Lásd például La [!] Vrai Sens du Système de la Nature, ou[v]rage posthume de M. Helvetius a Londres 1774. A Természeti Rendszer (systema) Igaz Értelme. Claudius Hadrianus Helvetius Jánosnak hátra hagyott munkája. (Cs. Keresztur 1816). OSzK. Oct. Hung. 20. és Oct.Hung. 1122.

[12] Magyar Museum i. h. 127.

gloire | Vaut-elle un jour de bonheur" – vagyis: „a dicsőség örökkévalóságával fölér egy napnyi boldogság". A kiadásokból nemcsak ez a mottó maradt el, hanem a kézirat kezdő három sora is:

> Hagyd el Sándor, a hartzokat
> A' fegyverropogást kerüld;
> Most állt bé az öröm kora![13]

A többi hármat már a cenzor törölte a versből, amely e hadi dicsőséggel, a „fegyverropogás"-os öldökléssel szemben a „gyenge gyönyörködés"-t, a szellem hatalmát dicsőítette, s ezt becsülte Csokonai a Tisza szigetére filozofálni visszavonult hadi tiszt barátjában is:

> Mit használ, mikor a hadi
> Tisztesség szesze részegít?
> *S ordó láncok alatt gebedsz*
> *Vidámon iszonyodni*
> *A koszorút viselő bakóktól?*[14]

(A dőlten szedett sorok estek áldozatul a cenzúrának.)

De van még egy érdekes bizonyítéka a dragonyos kapitány s a debreceni poéta baráti s irodalmi kapcsolatának: már korábban fölfedeztem s igazoltam, hogy a Csokonai címjegyzékein *Milton elejébe* címmel található majd másfélszáz soros vers *N. S.* névbetűkkel megjelent Bessenyei Sándor *Elveszett Paraditsoma* II. kötetének élén. Arra, hogy miért volt szükség 1796-ban Csokonai nevének elhallgatására egy tiszántúli terjesztésre (is) szánt munka élén, elég magyarázat a vers írójának 1795-i kizáratása a debreceni Kollégiumból.

Azóta újabb fontos adatokat találtam Bessenyei Sándor életrajzához s irodalmi működéséhez, amelyek nemcsak az ő írói s emberi arcát hozzák új megvilágításba, hanem ifjú barátjáét, Csokonaiét is – sőt általuk az egész debreceni baráti kör, a „studium commune" is élesebb megvilágításba kerül.

[13] Lásd Szilágyi F.: *CsMűv.* 250.
[14] Vö. uo. 255–257.

Az 1743-ban született Bessenyei Sándor emberi vonásairól eddig csak annyit tudtunk, amennyit a Radvánszky-levéltárban fennmaradt levelei s néhány egyéb levele s levéltöredéke elárult.

A radványi szerelem önérzetes, nemes fölfogású fiatalemberről vall. 1771-ben, amikor föllobbant Prileszky Elek s Radvánszky Erzsébet unokája, Eszter iránt, huszonnyolc éves volt, s az egybekelésen fáradozó Barcsay Ábrahám ezt írta róla a költeményeket is írogató Radvánszky Jánosnak:

„Hidd el, hogy ilyen embert nehezen lehet találni, én pedig mind hazám és nemzetem javáért, mind pedig a kisasszony világi gyönyörűségeiért és szerencséjeért szeretném, ha öszve lehetne őket forrasztani."[15]

S választottjához intézett saját szavai még többet mondanak el róla:

„Szeresd azt a jó erkölcsöt, nemes születésű szépséget, mert ha a virtust nem szereted, idétlen fajzatja lészesz a természetnek!"[16]

Becsülte a virtust, a férfias erényeket, s mint öccse, György, nemzetének élő nagy patrióta volt, aki tollával is szolgálni akart hazájának. 1772 szeptemberében megküldte öccse új kötetét Radvánszky Jánosnak, e sorokkal:

„Vedd jó néven ezt az öcsém gyenge elmejének a zsengéjét, *Hunyadi László*t küldöm neked, a melybül egyebet nem tanulhatsz te, hanem talán egy-két tiszaháti szót. Ha a szívedet nem esmernéd, annak némely részit belőle alkalmasint kivehetnéd."[17]

S ebben nincs semmi lekicsinylés a mű iránt; az, hogy újat (a néhány tiszaháti szón kívül) nem tanulhat belőle a felvidéki protestáns ifjú (a Caraffa által kivégeztetett vértanú Radvánszky György unokája) éppen az eperjesi vértörvényszékre céloz, ahol mint Hunyadi Lászlóé, legördült a magyar

[15] Baros Gy.: i. m. ItK 1906. 62.
[16] Uo. 61.
[17] Uo. 78.

hazafiak feje. S a záró mondat is közös patrióta szívdobbanásukra céloz.

Bessenyei Sándor a magyar jakobinusokkal rokonszenvező Virág Benedekkel is levelezett; az agg poéta Bessenyei György „emlékezetének" szentelt, 1822-ben kiadott epigrammája jegyzetében idézett néhány sort Bessenyei kapitány hozzá intézett leveléből:

„Bessenyei Györgyöt nem ismertem, de olvasgattam könyveit, és kezdém jobban jobban szeretni nyelvünket, kivált minekutána Bessenyei Sándor, a' Kapitány, azonokból egy két darabot küldött, és írta hozzám — »Ki légy, mi légy, nem tudom. . . én Azt a' kivel levelezek, tezem mint az Istent . . . kell-e veled superlativusban beszélni . . . piszkálod-e szemedet gyűrűs újjal«' s a' t."[18]

Mint Baros Gyula megjegyezte:

„Ez az első sorban Bessenyei egyéniségére jellemző töredék, mint a Virággal való összeköttetés bizonyítéka is érdekes."[19]

Sajnos, a Virághoz írt teljes levél nem került elő. Megmaradt azonban Bessenyei Sándornak Nagy Gáborhoz, Csokonai benső barátjához írt három levele, amelyek közvetlenül világítanak be a kollégiumi tanulókör munkájába s a jakobinus érzelmű Bessenyei Sándor s a kör vélhető kapcsolatába. Van ezeken kívül egy kiadatlan levele 1794-ből Révai Miklóshoz is, amely szintén megérdemli figyelmünket, akárcsak 1798-ban a Milton-fordítás terjesztése ügyében Festetics György grófhoz, illetve a Magyar Minerva elnevezésű könyvkiadó vállalathoz intézett, a továbbiakban idézendő levele, amely ugyan több mint száz éve megjelent egy vidéki lapban, a Zalai Közlönyben, de ma már alig hozzáférhető, s nem is került bele az irodalomtörténeti körforgásba. Ugyanitt, közvetlenül Bessenyei Sándor említett levele előtt fordul elő 1793 júliusi évjelzéssel egy *Franciaország* című vers, amely a szövegkörnyezet tanúsága szerint szintén az ő műve lehet.

[18] *Poetai munkák*. Írta Virág Benedek. Pesten. 1822. 210.
[19] Baros Gy.: i. m. ItK 1906. 57.

Néhány kisebb életrajzi vonatkozású versre, levélre a következőkben – menetközben – utalunk.

A Nagy Gábornak szóló, 1801. augusztus 20-i keltezésű harmadik levélen a címzett életrajzi följegyzései olvashatók, már a Bessenyei Sándor halála utáni időkből. A fontos, ismeretlen életrajzi adatokat is tartalmazó följegyzést egészében közöljük:

„Szép tálentomú ember vólt; szólgált először a' Nemes Magyar Testőrző Seregnél, azután a' Regulárisoknál mint Kapitány; onnan Kapitányi rangal [!] és 600 ft penzióval haza jött 1796. tájba, és azólta 1798-ig [jav. ebből: 1799-ig, bár Bessenyei leveleinek keltezése szerint az 1799 a helyes évszám] Debreczenbe, azután kevés ideig Tokajba lakott; végre a T. Kamarától valami Pávai zálogos Készjószágát visszanyervén ott lakoza hóltig; meghólt 1808[ba] [valójában 1809. február 24-én; lásd Szinnyei] mintegy 60. esztendőn fellyül éle; maradt egy Katitza nevű naturális leánya. Fordította Magyarra a' Milton Elveszett Paraditsomát, melly kinyomtatódott; ⟨Pos⟩ Pope Essay sur l'homme et sur la Critique Kézirásban maradt."[20]

Vagyis Bessenyei Sándor két-három évig debreceni lakos is volt.

Mit tudhatunk tehát életéről és pályájáról? Bizonyos, hogy 1743-ban született Tiszabercelen. Csak föltételezhető, hogy – mint bátyja – maga is Sárospatakon diákoskodott. (Karacs Teréz idős korában a Bessenyeiekről írt visszaemlékezéseiben említi „az ötödik Bessenyei"-t „talán Sándor?" megjegyzéssel, akit fodros hajviselete miatt kizártak a debreceni Kollégiumból, s aki 1772 táján „egy szerencsétlen ugrás következtében" halt meg.[21] De ez az adat semmiképp sem vonatkozhat az 1809-ben elhunyt Bessenyei Sándorra.) 1764-ben, huszonegy éves korában már a nemesi testőrségben szolgált. Gárdista koráról Radvánszky Jánoshoz, illetve Prileszky Eszterhez, választottjához írt levelei tájékoztatnak. 1773-ban lépett át a hadseregbe, kapitányi ranggal, s kül-

[20] OSzK. Levelestár.

[21] Lásd Karacs Teréz: *Visszaemlékezés az öt Bessenyeire.* Békés-Gyulai Híradó 1888. 20.

földi szolgálatok után 1790-ben, amikor a kassai Magyar Museum szerkesztőihez nevezetes levelét írta, már magyar földön, Somogyban táborozott. 1796 körül pedig – Nagy Gábor szerint – már Debrecenben volt mint nyugalmazott kapitány. De előbb kellett leszerelnie, mivel 1796-ban megjelent Milton-fordítása előszava szerint a Tisza Kelinc nevű szigetecskéjén készítette el fordítását:

„Midőnn a' szőke Tisza' Szigetes kebelébenn[x] Milton Fordíttásábann hevűltem ..." [[x]Kilintz nevű Szigetetskénn, idősb Testvér Bátyám Bessenyei 'Sigmond nyári Házatskájábann, Szabólts Vármegyébenn a' *Paszali* kies vidékenn készűlt Milton],"

s egy 1794 áprilisában írt levelében – amint később lesz róla szó – Révai Miklóst Pestről tudatja hazatértéről.

Bécsben kitűnően megtanult németül és franciául, vonzotta az új filozófia és irodalom s – öccse és író testőrtársai: Barcsay Ábrahám, Báróczi Sándor példájától is lelkesítve – ezeket hazája hasznára magyarra akarta fordítani. Nagy Gábor adata szerint a Milton-fordításon kívül Pope *Essay on Man*jét és *Essay on Criticism*jét is lefordította, nyilvánvalóen ezt is franciából, ahogy a Milton-eposzokat. (S lehetséges – később visszatérünk rá –, hogy erre a fordítására sikerült rábukkannunk.) Végül, amit Nagy Gábor följegyzése nem említ: miután Prileszky Eszter végül másnak nyújtotta kezét (s utána még többször is férjhez ment), Bessenyei Sándor – mint öccse, György – megmaradt élete végéig magányos öreglegénynek.

A kapitány gárdista- és katonakoráról kiadatlan levelei tájékoztatnak, amelyeket az MTA Könyvtárának Kéziratárában őriznek.

Még testőrként Bécsből írt, 1767. július 31-i levelében atyját arról értesíti, hogy bátyjával együtt Kollár Ádámnál járt, aki a régi magyar családok származásával foglalkozik, s a Bessenyei családot is az egyik legrégibb családnak találja:[22]

[22] Ez, valamint többi kiadatlan levele is a MTAK-ban, MIrLev. 125 jelzeten.

„A Familiánkat hozza ki Spanyol Országnak Argóniai Tartományábul, onnat jött ki András Király alatt egy Simon nevezetű Spanyol Groff, a ki igen kedves ember leve a Királlynak."

Ennek az „Argoniai Simon"-nak a donációihoz is hozzá lehetne jutni esetleg. Erre vonatkozóan kéri atyját, hogy ha „a traditiókbul" tud erről valamit, tájékoztassa.

1779. április 30-i levele már Felső-Sziléziában, a táborban kelt, s a szüleihez gyermeki tisztelettel ragaszkodó fiút mutatja, akiből a honvágy, a békebeli élet utáni vágy is feltör, a tiszai kacsázások emlékével keveredve. Az utóirat katonakalandjának leírása a jó tollú írót mutatja, s egyben bepillantást nyújt a hadi szolgálatba került kapitány tábori hétköznapjaiba:

„Kedves Atyám Uram!

Második Május közelget — eszébe juttattya Szivemnek leg édesebb kötelességét kedves Atyám Uramnak agratuálni. Adjon a mindenható Isten áldást és hoszszú életet kedves Atyám Uramra és egész házunkra. Én, Istené légyen a dicsösség, egészséges vagyok. Várom itt Sziléziában minden szempillantásba a Békességnek publicalását. Már 8^{dik} Martiustúl fogva vagyon az Armistitium, a Követek még is együtt vannak Teschénben — de már a Békesség mintegy el kerülhetetlen minden környülálló dolgok úgy mutattyák. A Regementek Dislocatioja már az Országokra ki jött. A mi Regementünk Soprony Vármegyébe lész. Megént oda fogok menni a hol vóltam a Karabélyosok közt létemkor. Bezzeg édes Atyám Uram majd meg álhatom már szavamat Békességben, majd Kacsázok bezzeg a Tisza Réttyén. Ezzel kedves Aszszony Anyámnak kezeit csókolván — Gratiajokba mind kettőjöknek magamat ajánlván, minden Testvéremet szívemből köszöntvén maradok

Kedves Atyám Uramnak és Asszony Anyámnak

alázatos szolgája
engedelmes fia
Bessenyei Sándor
Kapitány

Janes Felső Schlezia 30dik Apr. 779

P. S. No ne féllyen már kedves Asszony Anyám, mert Martiustól fogva még csak Burgus Puska szót se hallottam — szinte ollyan nehezen esik hogy nem halhatom mivel igen meg szoktam vólt. Az Armistitium még is áll — 15^{dik} Majusig mint hallom — de azt vélem, hogy ezekben a Napokba okvetetlen publicalni fogják a Békességet.

Bakinak való Ujság — Vajna Lajos ide jövet a határra — bennünket fel váltani — Vajnának egyszer a többi közt Cseh Országban a Farkas Bundáját hátárúl (mert télbe történt) és Csákóját a Süvegéről le szabdalták a Burgus Dragonyosok. Vajna később le vág belőlük, meg szabadúl, (pedig nagy veszedelembe vólt ám), 's azt mondja hideg vérrel Lajosnak — Ennye be bánom a Pipámat, oda vesze biz a — csak viszsza megyek még érte arra felé ha meg lelem. —

Lajos meg voníttya kezével az ábrázattyát s mondja: de Ördög adta bolondja, ne menny a pipádért, nézd hol a Csákód — ⟨a Süveged⟩ hol a Bundád — Meg neki akkor Gábor: Enye, ördög adta Dragonyosai ugyan körültem járának ám — illyen ember Gábor, ő harczhatna [= harczolhatna] valahol jár kél".

Azt, hogy 1788-ban hazai földön volt, a dunántúli, polgárdi Kecskeméti Zsigmond református lelkész verse bizonyítja, amelyet ezzel a bevezetéssel tett közzé a bécsi Magyar Músa szerkesztője:

„Az el-múlt napokba ezen Versek akadának a' kezembe, mellyeket a' Polgari Prédikátor, Ketskeméti Sigmond, Uramnak, a' Toskánai Nagy Hertzeg Regementjebéli Kapitánynak, Bessenyei Sándor Urnak Polgáriból a' Táborhoz indúlván bútsuzoúl [írt]. . .".[23]

A vers maga — négy versszakkal lerövidítve — így hangzik:

Az Ur lelke légyen lelkem lelketekkel,
Ő maga mennyen-el Vitézeitekkel,
Áldjon-meg titeket *Sámsoni* kezekkel,
Meg-ütközhessetek hogy sok ezerekkel . . .

Szivem táblájára a' Neved iratik,
Életem abrontsa mikor el-rontatik,
Akkor-is ez a' Név rajta találtatik,
Bessenyei Sándor ha meg-visgáltatik.

[23] Magyar Músa. 1788. XVIII. sz. április 9. 150. Az értelemzavaróan hiányos központozást javítottam. Sz. F.

Ird-fel te-is Nevem szived táblájára,
De kérlek hogy ne tsak külső hártyájára,
Irj Levelet hozzám ne hallaszd sokára,
Szeretetednek ez lesz bizonyságára.

Vagyis voltak tisztelői, barátai már a Milton-fordítás megjelenése előtt, hazaszerte.

1790-ben a kassai Magyar Museum íróihoz küldött levelével verset is mellékelt, amely egészséges életvidámságával azt az egykori radványi vendéget idézi, aki nem felejtette el külön megköszönni az ízes pisztrángot s a „levelen sült" jó ízét:

„A nagyságos asszonynak ... kezeit alázatosan csókolom. Radvánszky György urat, az egész úri házzal együtt tisztelem. A pisztrángjának és a levelen sültjének az íze még most is számba van."[24]

Maga az 1790-i vers a hozzátartozó levélrészlettel így szól

„Addig-is, hogy róllam itélhessetek, íme el-küldom egynehány verseimet:

M — — Barátomhoz.

Sem azt, hogy a' lelkem, sem azt, hogy a' testem
Mit mivel, és mint van, Barátom, nem festem;
Mert ezen két létnek belső kerekei,
Az Istennek titkos bölts végezései.
Ha ezt meg lehetne fogni az embernek,
Azonnal társai lennénk az Istennek.
Halandó embernek nints arra szüksége,
Hogy néki fel-nyíllyon a' titkoknak vége.
Elég az, hogy birunk minden tehetséggel,
Szerentsésen élni. M'ért vagy hát kétséggel?
Hogy talán a' lelked testednek rossz törvényt
Szabott, és ez-által készítt néked örvényt?
Ne hidd ezt, Barátom! mert a' test és lélek
Egymással egésszek, egymás nélkül felek.
Ezek hívek eggyütt; eggy ösvényen járnak;
Soha ellenkezést egymástól nem várnak. —
Nem-de nem látod-e, hogy belénk öntötte
Létünk' fenn-tartását lelkünk, 's meg-kötötte?
Ellenkező törvény hogy' lehet hát bennünk? —
Ezen két baráttal, hidd-el, kell eggyeznünk.

[24] Baros Gy.: i. m. ItK 1906. 71.

Úgy adta a' környül-állás, mikor ezeket a' tsekély verseket írtam, hogy tsupán tsak mint Filozofus, nem pedig mint Teologus, írjak; azért meg ne botránkozzatok. — — Ide írom még eggy a' *Magánosságról* készített munkátskámnak (mellyet idővel, ha tetszik, meg fogok küldeni) utólsó verseit:

Bóldogságomat én tsak ebben találom,
Hogy-ha lelkem tsendes, mikor meg-visgálom.
Egészség, szép asszony, jó barát, bor, kenyér,
Az egész Világnál, 's kintsénél, többet ér."[25]

Ugyanebből az évből maradt fenn a dunántúli Horváth Ádámnak három epigrammája, amelyeket Bessenyei Sándor három – föltehetően hosszabb – versére írt. Minden bizonnyal személyesen is találkoztak, talán Somogyban, Horváth nagybajomi birtokán, vagy Füreden. Az utolsó epigramma Fridrikje a porosz Nagy Frigyessel, a filozófus királlyal lehet azonos. A versek a *Hol-mi* III. kötetében jelentek meg:

„Felelet, Bessenyei Kapitánynak három rendbéli versére — három darabban:

(ex tempore) 20. Apr. 1790.
Igaz, az indúlat formá[l]ja szívünket,
Ha szívnek nevezed elegyült vérünket . . .

x x x

Vétkezel büszke nyelv! fennyen emlegetve,
Hogy az emberért van minden teremtetve . . .

x x x

Fridrik! a' mit tartassz igazán találtad,
De a' boldogságot még ki nem tsináltad . . ."[26]

Nem sokkal későbbi kiadatlan tábori levele az Alsó-Rajna-vidékről, az elzászi táborból kelt, 1793 áprilisában, hadi pályája vége felé. Ebből még keserűbben tör fel a hadi pályába unt ember honvágya, aki mit nem adna az egész európai hadakozás helyett egy kis horgászásért „a Szamos vagy a Be-

[25] Magyar Museum. II. kötet, II. negyed. 1792. 124—126.
[26] Hol-mi. III, Pest, 1792. 16—18.

rettyó partján". Szinte Csokonai Bessenyei Sándornak ajánlott Kleist-fordításával csengenek egybe a sorok:

„Oh be boldog az, a ki oda haza maradott vagy szerette szántó földjében csendesen él, és a királyok, Nemzetek Processusába magát nem elegyíti."

A nyílt szívű, önérdekre nem néző testvér, barát hangja is kicsendül a levélből, azé az emberé, akit Csokonai méltán fogadhatott benső barátságába:

„Barátom Kedves Testvér Bátyám István!

Tőlled lett poroszlói el válásom után sok féle érzékenységeken estem által, mellyek több szenyvedést, mint örömet létemre hintettek, azonban még is az Isteni gondviselés fenn tart — tudgyad hát, hogy még élek, és hogy ez hozzád már innét a Rajnai Armadától második levelem. Györgynek is irtam, de szokásotok szerint se te, se ő nem felelt — engemet ez el nem idegenít azért tölletek azért már, mert én a mit és a kiket szeretek, azokat a nélkül is örökre szeretem, hogy róllok reám valaha valami háromollyék; esmérd meg hát Barátom szívem ábrázattyát, és hidd el, hogy igaz Barátod és Barátotok vagyok. Húsvét első napján étzaka költöztem a Rajnán által. 3dik Áprilisig ahol a Francziakkal Svadronyom öszve gabalodott, felettébb kemény szenyvedésekre jutottam, álmatlanság, éhség 'sat. katonai állapotok által, azomba mint hogy ezek a komor Vendégek már nállam régen esmeretesek, csak úgy veszem őket, mint egy szelid Férj *dér dúr* feleséget. Egy mezei katonának illyen Feleségei vannak. Oh be boldog az, a ki oda haza maradott vagy szerette szántó földjében csendesen él, és a királyok, Nemzetek Processusába magát nem elegyíti. Fogadom, kedves Bátyám, hogy a Besenyői és Ladányi Processus nékem annyi *Phisicalis*, és *Moralis* szenyvedést nem okozott vólna, mint ez az egész Európa Processusa, a hol kardommal és pistolimmal kell viaskodnom, morális szenyvedésemet értsed csak arra hogy a Nyugalomra sohajtok, és most el nem érhetem, leg alább félig, a nélkül hogy Jó Királyomhoz való hívségemet és ⟨fogad⟩ hűségemet meg ne sértsem, eztet nékem elfeledni nem lehet, mert érzek és gondolkozok, úgy is, mint ember, úgy is mint Polgár és Katona, ez az utolsó bennem egészben Királyomé, azkit a környül állások szerint elibe kell tennem — reménylem hogy az Isteni gondviselés vénségemre még meg adja érnem, hogy veletek a Szamos vagy a Berettyó partyán horgászhatok. Most vagyunk mi Rajnai Armádia *Vurmuser* alatt *in circulo Inferiori Renensi* Alsatianak a határán *Landau* várához 2 órányira — én Svadronyommal többekkel együtt *Belháin* nevű *Palatinatus*

Calvinista és Papista faluba vagyok a *Forposton*. Igen gyakran csatázunk *per partes* a francziákkal, de még nagy verekedésünk nem volt, de a mint a könyülállásokból sajdítom, vele nagyon fögyelmezünk.

Ha Görömbei velem vólna, most el hinné, hogy van Német s Franczia Kálvinista, ám bár a Békát is meg eszik ha kaphattyák. Ha csak ugyan reménységem felett válaszolsz, utasítsd levelemet a neked adott titulusom szerint per Vienne

Fribourg
Spajer

à l'arme de Wurmeser

Az Isten oldalmába ajánlak benneteket, arra kérvén Mindnyájatokat, hogy igaz szívességében ne kételkedjetek

igaz atyafi Testvéreteknek
Belhain 25^{dik} Apr. Sándor Kapitánynak[27]"
1793

Ekkor már csak egy-két éve volt hátra az ötvenedik évében járó kapitánynak, hogy végre hazatérhessen horgászhatni a kedves tiszai tájakra.

Mint volt róla szó, Festetics Györgyhöz írt levele társaságában, 1882-ben, a Zalai Közlönyben megjelent egy vers is, amely alkalmasint az ő műve: közvetlenül a levele után fordul elő, a közlő minden külön – más szerzőre utaló – tájékoztatása nélkül.

A strófák a Franciaországra, Párizsra tekintő politikus írót idézik, aki a Magyar Museumhoz írt levelében a szellemi Bastille-ok lerombolását emlegette. Most azonban már 1793-at írunk, a Terreur időszaka ez, s a humanista filozófia híve visszariad „a test jó tagjaiba" is belemetsző véres eseményektől. Mindenesetre XVIII. századi politikai költészetünknek érdekes darabja (egészen más, mint az 1793 januárjában, XVI. Lajos kivégzésekor elszaporodott royalista királysiratók). A vers elején a *hegy* a „Hegypárt"-ra (*La Montagne*) utal, amely 1793. június 2-án népfölkeléssel megdöntötte a girondisták uralmát s bevezette a jakobinus diktatúrát. Aki ezt a verset írta, nem a Bourbonok s a Habsbur-

[27] MTAK. MIr. Lev. 125.

gok oldalán állt: olyan republikánus demokrata volt, aki megriadt a Terreur kilengéseitől. Ha *M — — Barátomhoz* című versét azzal mentegette, hogy „tsak mint Filozofus, nem pedig mint Teologus" írta, ezt meg azzal menthette-magyarázhatta volna, hogy „mint Filozofus, nem pedig mint Svadronykapitány" vetette papírra.

Francziaország
Juliusban 1793

Ez az a hegy? melynek kies határában
A tőkék ültetve álltak szép sorjában,
S a zöld leveleknek védő árnyékában,
A szőllő szem kincsét érlelte magában.

Ez az! Mi hát oka gyászra vált szivének?
Fogy gyámola, pusztán csüggő vesszejének,
Elhal nyersesége sárga levelének,
Nyög letiport földje mesztelen tövének.

Meghozta ennek is az ősz esztendejét!
Ki kellett állnia a szüret idejét;
Már háborog a must, okádja seprejét,
Hogy bora elnyerje jóltevő erejét.

Francz föld! a világnak irigy csudájára,
Felkaptál a fényes dicsőség polczára,
Annak is elértél annak jó pontjára,
Honnét ledülsz, több nagy ország[nak] módjára.

Tudom rajtad függnek a népek szemei,
Sok megindult szivnek csörögnek [!] könnyei.
Mert orvoslóidnak oly rosszak szerei,
Hogy nem gyógyulhatnak fiaid sebei.

Gyilkosság a testnek jó tagját metszeni.
Ha másként is lehet baján segiteni.
Kár jámbor szándékba bele is kezdeni,
Ha az ész igy szokta czélját téveszteni.[28]

A következő évből ismerjük Bessenyei Sándornak Révai Miklóshoz szóló, eddig kiadatlan levelét. A levélből úgy tet-

[28] Zalai Közlöny. 1882. 15. sz.

szik, hogy már 1794-ben hazatért, s egyik első dolgaként a „Magyar Litteratura" felől érdeklődött, be akarván állni annak művelői közé. A levél nyilván Pesten kelt:

„Apollóban Barátom!

A Világ nagy Játék néző piaczárúl, 30 esztendők ⟨által⟩ alatt lett hányattatásom utánn; le léptem. A Szajna vidékéről érkeztem. Külső Nemzetek közt többnyire vándorolván, azoknak Caraktereket meg esmértem, meg tanúltam, bennek azt a' Léleknek nagytságát [!], mit bennetek igaz Hazánfiaiban, nem találtam. Azt mondattya velem tapasztalásom, minden *Philantia* [önszeretet] nélkül mintha tsak tik Magyarok vólnátok remekjei az igaz emberiségnek, és máz nélkül való tudományoknak. Ne vedd hát rossz néven kedves Földim, ha én mint igazi belőlletek ki pattant Szikra, ismét Lángoló Lelketek nagy Tüzébe viszsza térni kívánok, és Társalkodásotokat ohajtom. Lelkedet Munkájidba Személlyed nélkűl esmerem, mert szép gondolatodat, emberiségedet, igaz Magyarságodat sokszor Philosophusi Magánosságomban, olvastam, éreztem, és magaméjivá tettem. Szomjú a Lelkem, ugyan azonn szép ⟨el⟩ gondolatokat, érzékenységeket, egy szóval emberi szivedet ékesitő Virtusidat tenn Magadtúl hallani, és ⟨magamag⟩ arról tőlled értekezni, mibe áll most a Magyar *Litteratura*. Gyöjj hozzám vigasztald, tökéletességed tudni való kívánságát igaz Barátod⟨nak⟩

Bessenyeinek.

Az Uj Kávéházba 3 órakor
dél után
22^{dik} Apr. 794."[29]

Irodalmi működését azonban megzavarta az 1797-i francia veszély miatt meghirdetett nemesi fölkelés: erről számolt be 1797 júliusában barátjának, Nagy Gábornak, figyelmébe ajánlva az előző évben már megjelent Milton-fordítását is:

„Barátom!

Én megyek az Insurgensekkel. Isten tudja mire, és hova megyek. Nem lehet örömöm téged ölelni, mert a dolgok özöne ettül akadályoztatnak. Kérlek Rozgonyit öleld helyettem, és kérdezd meg mind őtet mind magad hogy mit csinál Milton [Debrecenb]en és Patakon. Ha egy két garast

[29] OSzK. Levelestár.

..... be' belölle küld el Lukainak
..... [e]zután is védelmezd Miltont
[ford]itóját pedig szeresd.
4dik Julÿ 797

Igaz Barátod
Bessenyei Kapitány Major
és Insurgens

[A túloldalon a címzés:]

Nagy Gábor kedves Barátomnak
S. Patakra.[30]

(A levél bal sarkának szövege hiányos; szögletes zárójelbe tett következtetéseinkkel igyekeztünk pótolni; a Bessenyei által említett Rozgonyi a sárospataki Rozgonyi József filozófia professzorral lehet azonos, aki a Milton-kötet terjesztését intézhette Patakon.)

A Milton-fordításhoz kapcsolódik galánthai Fekete János gróf verse, amelynek csak néhány sorát közölte Morvay Győző, majd az ő nyomán Baros Gyula.[31] Itt most az egész szöveget közreadjuk:

Feö Strása Mester Bessenyei Sándor urnak

Miltonod olvasni már el is kezdettem
'S tiszta Magyarságán nagyon örvendeztem.
Elméd magasságát nem szűnöm tsudálni
'S hogy a' mit nem hiszel, arra is mersz szálni
El hagyod meszszire Frantzok fordítását
'S bátrabb lépésekkel Auctorod járását.
Követvén oly helyes, a' Magyarázásra
Hogy nem látszik nyelvnek, abban változása.
Ha Milton fel kelne, százados sírjából,
'S magyar nyelv áradna, támadott torkából,

[30] Uo.
[31] Lásd Morvay Gy. ItK 1901. 285., illetve: Baros Gy.: i. m. ItK 1906. 54.

Jelesben náladnál nem magyarázhatná,
'S Anglus Poëmáját tsak így fordíthattná.
Hogy szabadság neki kiváltképpen tetszett,
Abból is meg láttszik, hogy ollyas themát vett,
Meg győzetik ugyan, abban a' Párt ütő,
Mert az Isten reá, kénköves menkőt lő.
De veszéllyében is, bátor lelket mutat,
Midőn hartzot vesztvén új bosszúlásra hat
Száz esztendős tőkét, így látod köszködni,
Idővel, ménkővel, 's ágaival födni.
Fellegről, veszélyről, az apróbb fátskákat,
Mint Sátány éleszti, le vertt Angyalkákat.
Egy helyt munkáiban, Volter, vélem mondja,
Hogy Miltonnak Sátány lett volna főbb gondja,
'S az igaz Herossa, veszett Édennyének,
Mert irigye vala Remek Érdemének.
De bátor úgy volna, soha Henriássa
Ezen Poémának nem fog lenni mássa.
Mert a' mint mondottad, reguláknak tárja,
Minden nagy Elmének, kedvetlen kantárja.

Voltér pedig őket, cirkalmas voltokban,
Követvén meg maradt, fagyos határokban.
'S Akár hogy hánkódjék, hogy Miltont gyalázza,
Henriás bibéjét, azzal nem polázza.
Hazámnak nevében im vedd köszönetem,
'S azzal fogadásom, hogy példád követem.
Tellyes tehetséggel, kívánván fáradni,
Hogy nyelvünk homályból, ki tudjon fakadni.
Noha erőm tsekély, tőlled vezettetvén
'S tiszta Magyarságod, könyvedben lelkezvén,
Talám én is jutok Parnassus hantyára,
Legalább a' Hegynek, meredek pontyára.
Hol Lasaz, Soliö, La Fonténnel ülnek
'S nagyobb embereknek árnyékján hűsülnek
Onnét Dezsőffire, s reád tekinteni,

Fogok biztosbb szemmel, 's rózsákat hinteni.
Furoglyám danolván, midőn trombitával
Ti Remeket szűltök Homérnak hangjával,
'S az Insurrectiót vonván Poemára
Föl hágtok a' hegynek leg merőbb poltzára;
Mint Caesar jegyezvén vitézléseteket.
Én Ovid kotáján, fúvok izléseket [?],
Tsudálván munkátok, hogy Hazánk szép neme
Mondja: tud gúnyolni, bár kissebb érdeme.[32]

A franciául jól tudó, Voltaire-rel is levelező, francia verseket író Fekete gróf az episztolában a „ferney-i bölcs" nevezetes tanulmányának (*Essai sur le poesie épique*) Miltonra vonatkozó gondolatait visszhangozza.[33] (A magyarosan átírt nevű francia szerzők közül *Lasaz* talán Pierre Claude Nivelle de *La Chaussie*-vel [1691–1754], a „könnyfakasztó komédiák" írójával, *Soliö* pedig Guillaume Amfrye *Chaulieu* [1636–1720] költővel lehet azonos.)

A franciából készült Milton-fordításra itt külön nem térünk ki; Baros Gyula foglalkozott a mű szélsőségesen eltérő értékeléseivel; szükséges azonban az előszónak legalább két részletét fölvillantanunk, amelyek a fordító nem mindennapi nyelvi tehetségét s igényét igazolják. Az egyik helyen remek költői hasonlattal világítja meg Bessenyei a nyelvet szétfeszítő gondolat nyelv feletti hatalmát:

„Minden erőmet, igyekezetemet arra fordítottam, hogy MILTONt tisztánn és érthetőképpenn tégyem elődbe; ugyan azért semmi újj Magyar szót nem teremtettem, sem pedig a' Frantzia Nyelvnek reguláihoz magamat nem szabtam; hanem tsupán-tsak a' Magyar Nyelv' természetét vettem reguláúl; fő tzélom vólt az, hogy azt meg-ne fertéztessem, vagy erőltessem. Érzem-is magambann, hogy ezen Fordíttásban született Nyelvemnek nyakát nem szegtem. Ugyan azért, ha a' szó szerént való Fordíttást keresed, a' Frantziábann a' Magyar

[32] *Fekete János gróf Magyar versei.* III, 88. 1. MTAK. RUI. 4-r. 20.
[33] Vö.: Szigeti Jenő: *Milton Elveszett paradicsom-a Magyarországon.* ItK 1970. 206.

MILTONt meg-nem találod; vagy ha meg-leled-is, tsak ott, a' hol a' két Nyelv' természete edgymással nem ellenkezik. Született Nyelvünknek, valamint mindenféle Nyelveknek Grammatikabéli szoross és karikába vett Törvényit tsak addig tartyuk-meg, míg a' gondolatok bennünk többre 's nagyobbra nem nőnek, mint a' Nyelv, vagy Szó; mert ekkor a' Nyelv nem hogy parantsolna, hanem inkább a' Lélek' Felsége előtt el-pirúl, és tsak gyenge tolmátsolását ajánlya hebegve, meg-esmérvén gyengeségét a' lélek' tehettségeihez képest. A' Katona, mikor az Ágyukat füle körül mormolni hallya, akkor ingyen sem gondolkodik a' szemetes dombokról, a' hol leg-inkább szokták a' Salétromos földet ásni, a' mellyből osztánn puska-por leszsz, hanem más érzékenységei vagynak. Én-is mikor MILTONt vérrel tajtékzó Pegazussánn körültem déltzegeskedni, és felséges gondolatitól magamat el-borittatni szemléltem: el-felejtettem minden Oskolai Törvényt, hanem tsak így sohajtoztam: Ugyan hogy szokta ezt a' Magyar érthetőképpen ki-mondani, a' mit én most belső-képpenn érezek, látok, és hallok! Be szép, 's be jó vólna, ha meg-magyarázhatnám! E vólt minden Törvényem."

A másik helyen anyanyelvéről s fordítói szándékáról nyilatkozik:

„Sokat hallom 's hallottam, hogy a' Magyar Nyelv szűk, nehéz vele bóldogúlni. Igaz az, hogy ha a' Nyelvtől közönségesenn azt kívánnyuk, hogy akaratunknak, gondolatunknak, érzékenységünknek, és képzelődésünknek éppenn ollyan megtestesitthető vagy személyesitthető szólgája légyen, a' mint a' hogy belől érzünk: így nem tsak a' Magyar, de minden Nyelv tsekély, és szűk lészen. De innen nem következik, hogy Magyarúl szinténn olly böltsenn nem tudnánk írni, mint más Nemzetek, tsak hogy eszünk legyen hozzá; mert szónk elég van a' szép Gondolatok' ki-fejezésére; annyival inkább, hogy a' szép Gondolat tészi termékennyé és sokat mondóvá a' Szót, nem pedig a' Szó a' gondolatot. Ha valami jóltévő Músa nálam úgy jelenne-meg, mint hajdanábann mondgyák, hogy az Iróknak Lelkek jelentek-meg, és igen bőlts dolgokat mondottak nékik: tsak súgna a' pennámba bőltseséget, fogadom, hogy ezzel a' Magyarsággal, a' mellyel birok, igen sok hasznost és szépet tudnék írni."

A kassai Magyar Museumban megjelent levele is tanúsítja: súgott az ő Múzsája megírni való bölcsességeket: hanem az idők változtak meg közben szerencsétlenül!

A Milton-fordítás terjesztési gondjairól szólnak 1796 végén Szily János szombathelyi püspökhöz írt (korábban már ki-

adott) levele s 1798 februárjában Festetics György grófhoz küldött sorai.

Az, hogy ő, egy kálvinista író Debrecenből fölkereste a szombathelyi püspököt, jól mutatja egyrészt felekezeti elfogultságoktól mentes felvilágosult szellemét, másrészt szorongatott anyagi helyzetét. A levél önvallomással felérő sorai megérdemlik, hogy újra idézzük:

„Elmémben forgatván azon kegyességit Excellentziádnak, a' mellyel Zala Vármegyében lett quártélyozásomkor erántam vólt, bátorkodom most is ugyan azon igaz hazafiúi szívvel és bizodalommal, a' mellyel akkor Excellentziád eránt viseltettem, Előtte újra megjelenni. Most is a' vagyok, a' ki akkor vóltam, és nem is lehetek egyéb soha annál, hogy bennem egy csepp vér is ollyan ne légyen, a' melly mediate, vagy immediate a' köz jóért ne buzogjék. Ugyan ezen vértől buzdítatvánn, bátorkodom excellentziádnak azt jelenteni, hogy a' midőn a' Márs Theátrumáról, a' hol Királyomhoz és Hazámhoz való hűségemet harmintz esztendőkig bizonyítottam, leszállvánn, a' Mú'sák Theátrumára léptem, elhitetém azt magammal, hogy nem csak vérrel festett kardúnkal, hanem pennával is szólgálunk Hazánknak. Ettől a gondolattól elragadtatvánn, itt Debretzenbenn csendességembenn szemeimet a' Magyarok környülállásokra vetettem, és láttam azt, hogy Nemzetem ámbár vitéz is, és ebbenn más Nemzeteket fellyülmúl, még is a' Tudományokbann, avagy inkább a' valóságos felemelkedésbenn, igen hátra van. Attól a' keserves tapasztalástól indíttatván, fordítottam és már magam költségénn ki is nyomtattattam ama halhatatlan Ánglus Miltonnak Keresztyéni, Vitézi és Poétai gondolatit, az *Elvesztett és Visszanyertt Paradicsom* nevezete alatt."[34]

Mivel a mű már — a szerző költségén! — megjelent, csupán a terjesztésben kéri az iránta korábban Zala megyében figyelmességet tanúsított főpap segítségét:

„Egy bölcsőjében levő Nemzet a' Tudományokra nézve, ebbeli pólyáját, tudjuk hogy elébb nem szaggathatta-el, hanemha a' Mecenások őtet segítették. Én ha mindent elgondolok is, Méltóságosabb és Érdemesebb Mecénást Miltonnak a' Hazábann Excellentziádnál nem esmerek: Ugyan azért is mérészlek hazafiúi alázatos bizodalommal és mélly tisztelettel Excellentziád előtt a' Miltonnal megjelenni, és azonn esedezni, hogy a' Séminariumbann levő Nevendék Ifjaknak Szívek-

[34] ItK 1932. 199—200. l. Géfin Gyula közlése.

be a' Jó Izlésbeli Érzést Milton olvasása által becsepegtetni méltóztasson. Ezen Januáriusbann itt esendő Vásári alkalmatossággal fogok azonn igyekezni, hogy Excellentziádnak egy Exemplárral udvarolhassak, és bölcs Itéletire, mind a' Magyarságbann, mind a' Szépségbenn Miltont kitehessem."

E levél mondatai is ugyanattól a költői, nyelvi erőtől duzzadnak, mint korábban már idézett Milton-előszava.

Festetics György grófot hasonló kéréssel kereste meg a következő évben. Mivel a levél első kiadása igen nehezen hozzáférhető, s nem került be az irodalmi köztudatba, célszerű újra idéznünk. Nagyszerű önarckép ez is, szinte egyberímel Csokonai 1796-i levelének e soraival:

„Bóldog ősz Vitéz Uram! Te a' Vér piatzon a' haldoklók jajgatási között eggy kis Cartussággal nyerted meg azt — a' mit a' te ember szereteted és filozófusságod érdemelt — Az a', B — úr Dragonyos Kapitány, nagy prédáló volt, sok özvegyet, árvát, rabot, 's koldust tett, halál barátja volt Ő, 's a' pusztitásnak nyele, de áldassék azért az ő emlékezete, mert annak a B... filozófusnak és poétának vénségében nyugodalmat, és csendességet szerzett."[35]

A Festetics Györgyhöz 1798 februárjában intézett levél együtt magasztalja a főrangú hazafiban a gazdasági célú Georgicon megalapítóját s az irodalmi célú Magyar Minerva könyvkiadó vállalkozás pártfogóját:

„Nagyságos gróf! Érdemem felett való nagy méltóságos uram!

Nagyságod lépése, mely a közjót és első nevelést tárgyazza oly mozdulása nagyságodnak, hogy az minden igazán érző és a közjót kivánó hazafinak egész öröme és vigasztalása lehet. Engedje meg nagyságod, hogy én is egy magánosságban élő hazafi ennek tapsolhassak. Erre ugyan nagyságodnak szüksége nincsen, mivel a nagy lélekből eredett cselekedet, dicséretét mindenkor magával szokta hordozni, ezt megcselekedni annyi, mint azonnal jutalmaztatni. Ehhez a dicsőséges institutumhoz hozzákapcsolta még azt is nagyságod, a mely nélkül egy bölcsőjéből kikelt és magárahagyatott publicum soha emberkori nevelést magának sem vehet, i. t. hogy magát a magyar literatura maecenássának elszánta. Felséges gondolat! — Hiszen, avagy nem jobb-e nemzetet érezni és gondolkodni tanitani, mint vérengez-

[35] Gulyás J.: i. m. ItK 1936. 469.

ni? Fogadom, hogy Bonaparte is édesebben érezne mást, hogyha a kedves tudományát[,] a mathesist egy collegiumban tanithatná, minthogy az arabsok vérét ontja."[36]

A következőkben a magyar nyelvről tett – öccse szellemét idéző – forró vallomása után tér rá két éve a saját költségén kiadott Milton-fordítására, amelynek rajta maradt példányainak terjesztéséhez Festetics gróf segítségét kéri – fölajánlva még „tokai nectár" küldését is (mint Fekete János gróf annak idején Voltaire-nak):

„A fáin érzést és gondolkozást egy nemzet soha különben meg nem tanulhatja, hanem, ha a maga anyanyelvén olvashat. Mennyire nem törekedett ezen sok igaz magyar hazafi és mennyit nem írtak magánosságokban? De mi haszna? azok setétségben maradtak, mivel maecenások nincsenek. Már nagyságodban találunk egyet, vagyon tehát, muzsánknak, kihez folyamodni. Viszi tehát nagyságod eleibe muzsám Miltonnak epicumi poemáját az »Elveszett és visszanyert paradicsomot«. Ezt a munkát ugyan már két esztendővel ezelőtt a publicum eleibe terjesztettem a magam költségén, de fájdalom, a magyar többség még a metafizica ideálnak meg nem érvén, az exemplárok rajtam maradtak. Ha nagyságod Magyarországban védelme alá nem veszi, elenyészik Milton és a haza a belső széptől megfosztatik.

Ha nagyságod valamely munkát németbe vagy franciába, a mely az institutumot is kedvére elősegéli, nekem kijegyez, muzsámmal parancsoljon, magát a fordításra hiven ajánlja.

E mellett, ha tokai nectárra nagyságodnak szüksége vagyon, ennek a megszerzésébe is híven el fogok járni. Nem úgy pedig, mint speculans, hanem mint nagyságodnak alázatos hív szolgája.

Tokaj Fbr. 11 ik 1798.

Bessenyei Sándor kapitány."

Csak csodálkozhatunk, hogy erővel teljes, bibliásan veretes s mégsem ódon stílusú fordításán, hogy nem kapott jobban kora közönsége, amikor a múlt században kétszer is kiadták Debrecenben, sőt századunkban is volt két új kiadása, az egyik 1911-ben.[37] Vagyis idővel valóságos népkönyv lett

[36] Zalai Közlöny. 1882. 15. sz.
[37] Lásd Szigeti Jenő : i. m. ItK 1970: 212–213.

Bessenyei Sándor fordítása, különösen az alföldi baptista és ádventista hívek körében.[38] S ez némi utólagos elégtétele is lehetne a tollforgató kapitánynak, ha legújabban nem szorult volna ki ismét az irodalomtörténetből. Annak különben, hogy kora közönsége közönyösebben fogadta fordítását, mint ahogy megérdemelte volna, döntően az lehetett az oka, hogy műve mégis csak franciából készült prózafordítás volt, s ekkor már az angol eredetiből is készültek verses, költői fordítások Magyarországon (ha nem is az egész *Elvesztett*, illetve *Visszanyert Paradicsom*ból).[39]

A Festetics Györgyhöz írt levél évében, 1798 végén kelt Bessenyei kapitánynak Nagy Gáborhoz küldött kiadatlan levele, ugyancsak Tokajból. Ennek legfontosabb része a Debrecenre s a „debreceniség"-re vonatkozó adalék, valamint a Nagy Sámuelt illető üzenet, aki ekkor a jénai Mineralogiai Társaság titkára volt, s ekkoriban választhatták a testület levelező tagjává.[40] Ugyancsak fontos említés van itt Bessenyei Sándornak egy franciából fordított, történeti munkájáról („a 4 Philosophus Monarká"-ról), amelyet Festetics gróf, illetve a Magyar Minerva kiadói vállalattal szerettek volna megjelentetni:

„Barátom!

Két Nagytúl, a kiket én valóban nagyra betsüllök, ettzerre Levelet nyerni, el gondolhatod hogy édes vólt. Örülök a kinn járó Barátunknak [ti. Nagy Sámuelnak], hogy Lelkének nemes Fundamentumára szép épületet fog feltenni. Ird meg neki Barátom hogy néha néha írjon nekem, és előre fel tett Tzélljárúl Planumárul tudósitson, úgy reménylem hogy magam is valamit contribuálhatok tzéllja el érésére. Szerentsétlen vóltam Leveleihez, egygyet se láttam, de hiszem, pedig hogy az *Originalis* szeret, ha a Levele el veszett is. Hozzám való

[38] Lásd uo.

[39] Vö. Szigeti: i. m.

[40] Vö. Szinnyei IX, 748. h. Talán Nagy Sámuelnak tulajdonítható, hogy annyi nem természettudós is tagja lett a Társaságnak: Kazinczyt is beválasztották 1800-ban, de ő — nem lévén mineralogus — a megtiszteltetést visszautasította. (Lásd Kazinczy: *Az én életem*. Bp. 1987. 320—321.)

Szivét éppen úgy érzem, mint ő. Az Irigység, és üldözés mindég kevesebbet szokott annak ártani, a kit üldöznek vagy a kire irigykednek, mint annak, a ki üldöz és irigykedik. Ez ollyan dolog mint gyerekkorunkba hallottunk hogy a ki Szobalányhoz üt, magát üti meg. A mikor az érdemet üldözik, mindég viszsza vág a bot az üldözőre & [= etc].

Én tapsolok neki hogy *Alquin* azaz Debretzen őtet nem szerette, és még se szereti, hiszen ezektül szerettetni a valóságos érdemnek gyalázat vólna, mivel ők ⟨sem⟩ ezt éppen nem esmérvén, sem nem érezvén, következés szerint nem is gyakorolhatván, azt senkibe meg nem esmérhetik, sem pedig reá nem adhattyák.

Fogadom, Barátom, hogy ha ez a Barátunk *Alquinnal* szimpatizált volna, vagy ővele *Alquin*, úgy egymást soha se esmérték vólna. Nevetni fogsz talán Levelemen, hogy én is üldözöm Debrecenyt? Nem érzek üldöző Lelket magamba, azértis nem üldözésből, sem haragbúl írok, hanem tsak abból az érzésbül, a mely mindenkor a *beau moral*-t velem szeretteti; és a hol ennek ezer meg ezer Hypocrita tzégérit látom, magát pedig sehol se lelem, akkor meg vallom, hogy a port a csizmámrúl le rázom és a Tisza Berkek ⟨Torkolatjára⟩ öszve fojásokra veszem magam, a hol ámbár 5 külömb külömbféle Templom legyen is, még is egymás üstökébe nem kapunk, és amiólta itt privatizálok semmi szembetűnő jelét a Moralitás romlásának nem tapasztaltam. Ha a Munkád kész, Gróff Festetits ki adja a maga költségén, és harmadát néked akar pénzbe akar Exemplárba meg jutalmazza. Én ennek az érdemes Hazánkfiának, Maecenasunknak fogok írni, és a 4 Philosophus Monarkáknak a Fordítását néki által adni. De kérlek küldd el nékem Francziába az Originalis Könyvet, mivel a magamét az Insurrectióba létemkor egy Dámának ajándékoztam, és most már találok a Munkámba némely homájos helyeket, a melyeket még retouchéroznom kellene. Ezt az egész Levelem küldd meg Nagy Sámuel Barátunknak. Örvendek neki, hogy az ott való társaság tagjának vette. Ez az én Philántiamat is tsiklandoztattya, annyiba hogy nem tsak én, de mások is benne az érdemet meg esmérték. Azonban trutzolok akarkit is abban, hogy Nagy Samuelhez az érzékenységemet felül múlná. Akiért szeressétek⟨igaz⟩míg meg érdemli igaz Barátotokat

Bessenyeit

A Bolettaimra vigyázz.
Tokaj. Prae [Primae] Xbr. [Decembris] 798.[41]

[41] OSzK Levelestár.

Az életrajzi érdekű levelek közül utolsó a Nagy Gáborhoz 1801. augusztus 20-án intézett rövid levélke; a szóban forgó „barátságos fetsegés" alkalmával, ha arra Debrecenben került sor, föltehetően Csokonai is találkozhatott a kapitánynyal. Azt, hogy ki lehetett a levélben kétszer is említett Mészáros, eddig nem sikerült kideríteni (Bessenyei Sándornak a kassai Magyar Museumba került egyik verse *M . . . barátomhoz* szól):

„Kedves Barátom!

Adom barátságosan tudto[d]ra, hogy megérkeztem, és veled és Mészárossal lenni kívánnék — gyertek hát hozzám egy kis barátságos fetsegésre. — Ne féllyen ide jönni Mészáros is, mind a Házi Gazdába[n] mind pedig bennem barátját, és barátodat leli és leled.

Bessenyei."[42]

Nagy Gábor e levélre írt életrajzi jegyzeteiben említi, hogy Bessenyei Sándor lefordította Pope *Essay on Man*jét s *Essay on Criticism*jét, s mindkettő „Kézirásban maradt". Mivel Nagy franciául idézi a címeket, bizonyos, hogy — a Miltonhoz hasonlóan — franciából készült fordításokról van szó, mégpedig alkalmasint prózai fordításokról.

Mivelhogy a Tisza-parti „literary gentleman" öccse, Bessenyei György kétszer is lefordította — s versekben (bár ő is franciából) — az angol költő hallatlan népszerűségű filozofikus költeményét, s 1771-ben ki is adta *Az embernek próbája* címmel,[43] érthető, hogy bátyja ezt már nem akarta kiadni prózában.

Az *Essay on Criticism* fordításával azonban más volt a helyzet: ez akkoriban még nem jelent meg magyarul versben. Az irodalomtörténet tud a mű 1792-ben kiadott magyar prózafordításáról s arról is, hogy ez a fordítás franciából készült. *A' Pesti Magyar Társaság ki adásának első darabja*

[42] Uo.

[43] Lásd Fest Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Bp. 1917. 74—75.

című kiadvány *Elmélkedés a kritikáról* címmel névtelenül tartalmazza. Fest Sándor mindössze annyit írt róla, hogy

„A 149. lapon található jelentés szerint a magyarázó jegyzeteket a franczia kiadás szerint Petravits Ignácz és Peláty Anzelmus fordították."[44]

A teljes szöveg:

„Jelentetik az Érd· Olvasóknak, hogy a' fantázia ki adás szerént, a' Kritikához tartozó számokkal meg jegyzett, világosító magyarázatok, és jegyzések, mellyek Petravits Ignátz, és Peláty Anzelmus által fordíttattak, az idő rövidségéhez képest és a' könyv nyomtató sajtók is külömbféle munkákkal terheltétvén, tzélunkhoz képest erre a' Pesti vásárra el nem készülhettek: mindazáltal a' következő darabot úgy fogjuk alkalmaztatni, hogy a' két fél kötet eggyé tétetvén, tökélletessen öszve illyék; ha t. i. addig az Érd. Olvasók puszta kötéssel ennek hasznát vévén, egyszersmind méltóztatnak tetszések szerént bé köttetni."

Magáról Pope versének prózafordítójáról a kiadásban nincs szó. A két jegyzetfordító közül az irodalomtörténet Peláty Istvánról tud annyit, hogy pesti ügyvéd volt, s valóban jól tudhatott franciául, mivel 1844-ben egy kötete is megjelent Budán a francia kiejtésről.[45]

Nagy Gábor adata nyomán föltámad a gyanú, hogy a névtelen prózafordítás nem Bessenyei Sándor munkája-e. A föltevés komoly alapja, hogy az említett kiadványban Bessenyei György is több versével szerepel.[46]

A Pope-fordítás szókincse, tájszavai is Bessenyei Sándor szülőföldje, a Tiszahát vidékére mutatnak: előfordul benne a 'lomha, rest' jelentésű *latsuha* (131) s az ebből képzett *latsuhaság* (139. l.). A szó tájszótáraink szerint a Tiszaháton volt honos, a Magyar Tájszótár Tiszadobról, Tokajból, Nagykárolyból ismeri (bár van egy adata a Kiskunságból is).

[44] Festi: i. h.
[45] Szinnyei X, 720. h.
[46] Lásd 75., 85., 109.

Másik tájszava a Pope-fordításnak a kétszer is fölbukkanó *mázgol*, 'másolgat, keneget' jelentésben : „Ha Mevius Apollónak boszantására *mazgol*" (117), illetve: „nyomorúlt játszó színi darabokat *mázgoltak*" (139–140).

A Szamosháti Szótár a *mázgol* alakot ismeri, a Magyar Tájszótár ezt a változatot a Palócságból adatolta, de a *mázgál* alakot Szatmárból és Debrecenből idézi. Van még egy nyelvjárási szó a fordításban, a 'búgócsiga' jelentésű *tsapótsiga* (142–143), amelyet az Új Magyar Tájszótár Nagyszalontáról adatolt.

A nyelvjárási alakváltozatok közül a *hörpölés*t használja a fordítás (125), a Magyar Tájszótár ezt (a *hörbölés*sel szemben) Biharból, Szatmárból s Szabolcsból ismeri (s egy adata van még Háromszékből). A köznyelvi *csömörlik* a Pope-fordításban *tsemerlik* változatban található (133, 142), s ez az egyetlen adat, amely – a tájszótárak szerint – határozottabban a Palócföld felé mutat: a *csemellik*re a Palócságból s a Székelyföldről vannak adataink, a fordításbeli *csemerlik*re viszont csak a hontsági Alsószecsérről; a Szamosháti Szótár a *csömöllik* adatot ismeri. S ha a tiszaháti adatok vannak is többségben, nem lehet kizárni egy palócföldi fordító lehetőségét sem, bár azt is tekintetbe kell vennünk, hogy katonai pályáján Bessenyei számos nyelvjárással, alakváltozattal is megismerkedhetett.

Különben Bessenyei Sándor Milton-fordításában is fordulnak elő nyelvjárási alakváltozatok: *Dölfös, dölfösség* (I, 5, 6. 1.), *partzogó* (porcogó) (I, 24), *sarampó* (sorompó) (II, 16), *sugárol* (súg, sugallmaz) (I, 3. II, 11 stb.).

A Pope-fordításban meglep a nyelvújítási szavak száma: *belátás, előítélet, előlátás* (144), „*észláng* (genie)" (116), *szótag* (131), *vissza hangzat* (echo) (132), *magánhangzó* (131) stb. Van amikor a fordító maga próbálkozik újítással: a görög–latin *kritikus* magyar neve nála *érdem ítélő* (több helyen), a stílus: *nyelvezés* (129, 130). Ilyen a *féltudóska* is (130), a *tudományka* („Egy kis *tudományka* veszedelmes dolog" 125) vagy az *árnyék tartó* 'ernyő' értelemben (140).

Mindez nem mondana ellene Bessenyei Sándor szerzőségének, hiszen az *Elvesztett Paraditsom*ban is találkozunk hasonló neologizmusokkal, hiába írta az Az olvasóhoz intézett előszavában Bessenyei, hogy „semmi újj Magyar szót nem szabtam; hanem tsupán-tsak a' Magyar Nyelv' természetét vettem regulául". Mindjárt a bevezető Milton-életrajzban előfordul a *Titoknok*, majd a *Lát-határ* (II, 13. 1.), a *középpont* (II, 14) s 'Polus' értelemben a *Világsarka* (uo.); ugyanitt az *Aequator*t így magyarítja: „Az Éjj és Nap' edgyenlőségéhez való lénea". Saját szóképzésének látszik a *hevereg* („lángal habzó folyóban *heveregnek*") (I, 7. 1.), a *postaság* (I, 10. 1.) s saját szóalkotása a *lánghabok* is (uo. 12. 1.).

Nem lehetetlen tehát, hogy az *Essay on Criticism*nak a Pesti Magyar Társaság kiadványai 1792-i első darabjában megjelent, franciából készített prózafordítása a Milton-fordító Bessenyei Sándor műve.

A tiszaháti „literary gentleman" is a „kényszerpályák" nemzedékéhez tartozott, akiknek a közelmúltban Poór János önálló kötetet szentelt.[47] 1790-ben írt levele – amelyben bejelenti írói szándékát Pope-, Rousseau-, Helvetius-műveivel, a „józan Filozófusok"-kal való foglalkozásra – jelzi, mit várhattunk volna tőle is, ha nincs az 1795-i cezúra irodalmunkban; az ígéretes lehetőséget öt kiadást megért Milton-tolmácsolása, levelezése, valamint Pope-fordításai (már akár az övé az 1792-ben megjelent mű, akár nem) s a „4 Philosophus Monarkák"-ból készült magyarítása egyaránt igazolják.

SZILÁGYI FERENC

[47] *Kényszerpályák nemzedéke. 1795–1815.* Magyar Historia. Bp. 1988.

DOKUMENTUM

JÓKAI MÓR ÉS A SZABADKŐMŰVESSÉG

A magyarországi szabadkőművesség kezdetétől, a XVIII. századtól fogva egyesítette a haladás híveit. Sok író, költő, újságíró tartozott közéjük. A szabadság, egyenlőség, testvériség szabadkőművesi gondolata a testőrírókban, Kazinczy Ferencben és sok társában hűséges követőkre talált. Az erőszakos elhallgattatást követően, a XIX. század hatvanas éveiben kezdett újjáéledni a szabadkőművesség hazánkban, majd a hetvenes évektől önálló főhatóságaik[1] létesültek Magyarországon. A páholyalapítók között találjuk a szabadságharc több vezéralakját: Klapka Györgyöt, Türr Istvánt. Az irodalmi, művészeti és tudományos élet legjobbjai nagy számban léptek a szabadkőművesek közé.

A kezdeti szervezkedés után főleg jótékonysági tevékenységet folytattak, s ezt szemérmesen titkolták. Jókai Mór ötvenedik írói jubileuma alkalmából azonban kiléptek az ismeretlenségből. Ivánka Imre nagymester, a szabadságharc honvédezredese, az önkéntes nemzetőrök parancsnoka, a pákozdi csata egyik hőse, később országgyűlési képviselő, valamint Gelléri Mór a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy főtitkára, közgazdasági és ipartörténeti író aláírásával a ma-

[1] A szabadkőműves páholyok nagyobb szervezetbe, úgynevezett Nagypáholyba tömörültek. A magyar szabadkőművesség kezdetekor hazánkban ilyen nem volt. Külföldi Nagypáholyok engedélyével dolgoztak. Csak az 1870-es évek elején alakult meg a Magyarországi Jánosrendi és a Magyarországi Nagy Oriens Nagypáholy, a melyek 1886-ban egyesültek Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy néven.

gyar szabadkőművesek a Nagypáholy Szövetségtanácsa 1893-as határozatából üdvözlő iratot küldött Jókai Mórnak. Egyúttal a Szövetségtanács azt is elhatározta, hogy kétszáz forintért a Nagypáholy könyvtára számára megrendeli Jókai Mór „műveinek egy teljes gyűjteményét".

„Előterjesztetvén a Jókai Mór ötven éves jubileumát rendező bizottság felhívása, a Szövetségtanács egyhangúlag elhatározza, hogy a nagynevű írót, bár nem tartozik szövetségünkhöz, szabadkőművesi szellemben való érdemes irodalmi munkássága alapján átiratban köszönti, műveinek egy teljes gyűjteményét pedig 200 forintért a Nagypáholy Könyvtára számára megrendeli."[2]

A levél mind stílusánál fogva, mind tartalmát tekintve jellemző a korra, a szabadkőművességre és a címzettre. Kitűnik belőle, hogy a szabadkőművesség célja a haladás és az emberiség szolgálata; Jókaiban a hasonló célokért dolgozó társat üdvözlik. Első alkalommal teszik ezt olyan hírességgel, aki nem tartozik a szabadkőművesek közé. A csaknem százesztendős levél szövege a következő:

„Nagyérdemű testvér!

A szabadkőművesek testvérnek *nevezik* mindazokat, a kik a szövetségbe ősi szokás szerint fölvéve, a szabadkőművesség nagy és messzeható céljaiért küzdenek. De testvérnek *tekintik* azokat is, a kik — bár nem léptek be formailag szövetségünkbe — szívük jóságánál s keblük nemes indulatánál fogva a felebaráti szeretet, a jótékonyság és a szabadelvű haladás ügyeinek tesznek szolgálatot, a kik a türelmesség, a testvériség, az egyenlőség és általában a legnemesebben felfogott humanizmus érdekeit szolgálják.

Önnek egész élete, irodalmi tevékenységének minden iránya ezeknek az eszméknek volt szentelve s így félszázados működése határán örömmel és lelkesedéssel sorakozunk azok közé, a kik önt melegen üdvözlik s a kik eddigi sikereihez szerencsét kívánnak.

Első eset ez, hogy szövetségünkön kívül állót üdvözlünk. Sem a nagyok, sem a hatalmasak ünnepe nem csábított bennünket, hogy szerény működési körünk ismeretlenségéből kilépjünk, de Önben készséggel ünnepeljük az igaz embert, a ki nemcsak Istentől adott tehet-

[2] OL P 1083 Szövetségtanácsi Jegyzőkönyvek 1893. november 7-i munkatábla. A *Kelet* is hozza 1893. 11. szám, november 20-án a 196. oldalon.

ségeinek ragyogó fényével, hanem saját lelki tulajdonságainak nemességével alkotta meg irodalmi remekléseinek soha sem múló hatását. . . .

A sikerek nagyságáért tiszteljük s üdvözöljük félszázados tevékenységének ünnepén Önt, a ki miként mi, lelkesedéssel dolgozott az eszményért: *az ember legyen mind, mind— testvér.*

Áldást kérve további munkásságára, üdvözöljük Önt:

Magyarország Symbolikus Nagypáholya nevében:

Ivánka Imre Nagymester

Gelléri Mór főtitkár."[3]

Jókai nem késlekedett a válasszal. Levelében egyúttal megokolja, miért nem lett szabadkőműves. Ez a válasz a Tömörkény István szerkesztette *Szegedi Naplóban* is megjelent, az 1893. november 22-i szám címlapján. Ott nem szerepel a szabadkőműves lapban közölt bevezető sor, és a levél két megszólító sora is hiányzik.

„Jókai Mór, a koszorús költő a következő, *Ivánka Imre* Nagymester t.-hez[4] intézett levélben válaszolt a Nagypáholy üdvözlő levelére:

Tisztelt testvér!

Hálás köszönet a lelkes üdvözlésért!

Megtiszteléstek becsét sokszorozza az a körülmény, hogy én nem vagyok szövetségtek tagja, mely szövetségnek törvényeit, czéljait ismerem, helyeslem, méltányolom.

Több év előtt felszólított engemet is egyike vezérférfiatoknak a szövetségtekbe való belépésre: e felszólításra én így válaszoltam:

„A mely czélokat a magyarországi szabadkőművesek szövetsége maga elé kitűzött, a mely törvényeket magára kiszabott, mindazokért a czélokért én teljes életemben minden tehetségemmel működtem szabad akaratból. Azokat a törvényeket nekem a saját szívem diktálta; s ha azokat meg nem tartom, a saját szívem bűntet meg érte, a ki nekem legkérlelhetetlenebb bírám. Jól tudom, s tanúságot teszek róla, hogy a mit ti cselekesztek, az a hazaszeretetnek, az istenfélésnek, az emberiségnek, a szabadelvűségnek a munkája, törekvés az ideál felé minden téren.

[3] *Kelet* 1893. 11. szám, november 20. 197—198. oldal.

[4] A „testvér" szó rövidítése. Így nevezték egymást a szabadkőművesek.

Ti ezt a munkát folytatjátok hallgatva, névtelenül, csak eredményekben észrevehető módon. De én rám ez az ötven év óta taposott pálya azt a kötelességet rótta, hogy tegyem és hirdessem mindazt nyíltan, nevemet aláírva, arczomat megmutatva, kezemet a zászló nyelén tartva. Ezért nem léphetek szövetségtekbe, melynek működését tisztelem, helyeslem, jónak tartom."

Még egyszer forró hálámat kifejezve a rám nézve nagybecsű üdvözlésért, kérlek, add át a mélyen tisztelt Testvéreknek legőszintébb tiszteletem és nagyrabecsülésem kifejezését.

Budapesten, 1893. nov. 17-én
régi igaz barátod
Jókai Mór."[5]

Az ellenzéki *Szegedi Napló* tüstént kihasználta Jókainak ezt a levelét a szabadkőművesek, általában a haladó célokért küzdő polgárság dicséretére, védelmére, egyben a szabadkőművesekre átkot mondó katolikus egyház támadására. Rámutat a lap arra az ellentmondásra, hogy a római katolikus egyház elismeri Jókai Mór nagyságát, de a vele azonos elveket követő szabadkőműveseket üldözi. Így magyarázta Jókai szelíd szavú levelét:

„Az egyházi átok alatt álló szabadkőművesek üdvözlő levelet írtak Jókai Mórhoz, a ki bár nem tagja a szövetségnek, az eszményért küzdött ötven éven át, melyet ők is maguk elé tűztek.

Nagy dolog az ideálért való küzdelem ebben a korban, melyben minden mozgalom reális anyagi eredmények elérésére törekszik és nemcsak a szabadkőművesek, de az ország minden nemesen érző fia ünnepli azt az eszmények szolgálatában eltöltött ötven éves múltat, mely a legnagyobb magyar regényíró mögött áll.

Az egyház papjai sem zárkóznak el a Jókai Mór érdemeinek méltatása elől, híveik előtt fennen hirdetik amaz igéket, melyeknek Jókai Mór is búzgó követője. És a ki ötven éven keresztül papja a magyar irodalomnak, a ki munkásságával egész könyvtárat teremtett, melyből nemzedékek meríthetnek tudást beláthatlan időkig, a koszorús író ezeket felelte az „istentagadó", az egyházi átok alatt álló szabadkőműveseknek: — (Itt idézi a cikk Jókai levelét.)

A koszorús írónak ez a néhány sora méltán gondolkozóba ejtheti azokat is, a kik nem tagjai a szabadkőműves szövetségnek, azokat is, a kik tagjai annak.

[5] *Kelet* 1893. 12. szám, december 20. 218. oldal.

Egy erős, hatalmas tényezője a magyar társadalomnak a magyar hazafias klérus és mégis ennek a nagy testületnek tagjai esküdt ellenségek volnának hát mindazoknak a céloknak, melyekről Jókai Mór kijelenti, hogy „mindazokért a célokért teljes életemben minden tehetségemmel működöm szabad akaratból". Ellenségei ama törvényeknek, melyekről Jókai azt mondja: „azokat a törvényeket a saját szíve diktálta."

És mikor a nemes eszményekkel való elkeseredett harczban okát kell adni az ellenséges indulatoknak, minden parochián, minden kolostorban készen a felelet: „a szabadkőművesek istentagadók."

Jókai Mór, a kinek mély belátását, bölcs ítélőképességét a bíboros lelkiatyák is kétségen felül állónak ismerik el, csak ennyit mond: „a mit cselekesztek, az isten félésnek, az emberiségnek, a szabadelvűségnek munkája." Az istenfélés munkája semmi esetre sem lehet istentagadás, az emberiség munkája bizonyára nem az, de a szabadelvűség munkája áll az istentagadás gyanúja alatt és ki lehet mondani, mert maguk az ellenfelek is nyíltan elismerik, hogy a szabadelvűség ellen fejtenek ki akcziót.

A ki a szabadelvűség ellen küzd, az a sötétséget akarja s a ki csak egy szemernyi világosságba juthat, megláthatja, milyen végzetesen hadonáznak a tévedés, sőt a rosszakarat, a hazugság fegyverével abban a homályban, mely sajnos még nagy területen teszi láthatatlanná az igazságot.

Az eszményért való küzdelemben vette föl a harczot a szabadkőművesek szövetsége és ezt az eszményt akarja eltiporni a másik tábor. Akik pedig e két testületen kívül nyugodt szemlélői maradnak a küzdelemben, tapasztalhatják, hogy a szabadelvűség zászlója alatt áll a korral és annak magas kötelességeivel haladó polgárság, míg a jogosulatlanul átkozódók csak a főurak és a tömeg fanatizálható részét tudják magukkal ragadni, tehát azt az elemet, melynek nincsen eszménye, vagy amely rá nézve érthetetlen szólásokkal félrevezethető.

Az előítéletek és szemfényvesztés különben is kopott fegyverein nagy csorbát ütött a Jókai levele, melynek minden betűje az igazságérzet és a lángoló hazaszeretet nemes melegével van papírra vetve és nagy elégtétel az üldözött szabadelvűség eszméjének az a nehény szó, melylyel az ősz költő kifejezi, miért nem lépett abba a szövetségbe, melynek működését helyesli, tiszteli és jónak tartja."[6]

Bizonyára éppen ezt akarta elérni a Szövetségtanács, hogy Jókai nyílt állásfoglalását elnyerjék, ezért írták meg az idézett levelet Jókaihoz.

[6] *Szegedi Napló* 1893. november 22. Vezércikk és *Kelet* 1893. 12. szám, december 20. 218—219. oldal.

Jókai válaszlevelében említi, hogy az egyik szabadkőműves „vezérférfiú" több év előtt felszólította őt a szövetségbe való belépésre. Nem nevezi meg az illetőt. Valószínű, hogy Pulszky Ferenc volt, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, aki 1870-től 1886-ig a Magyarországi Jánosrendű Nagypáholy, majd az egyesülés után a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy nagymesteri megbízatását viselte.

A Pulszky Ferenc akadémiai tagságának ötvenedik évfordulója tiszteletére rendezett lakomán, 1888. november 9-én az akadémikusok jöttek össze. Az ünnepeltet Jókai Mór köszöntötte. A köszöntő szellemes, tréfás hangja a régi barátságra vall. Így írja le Jókai szavait a *Hajnal* című belső terjesztésű szabadkőműves lap:

„Felvillanyozó hatású volt Jókai Mór felköszöntője. Azon kezdte, hogy az akadémia első osztályának tagjai nevében emel poharat, mert az akadémiának három hemisphaerája van, de Pulszky Ferenc otthonos a tudomány mind e három világában. Az akadémia oly kiváló díszéhez méltó classicus felköszöntőt azonban, s ezért bocsánatot kér, nem mondhat, és pedig azért, mert pár nappal ezelőtt arról értesült, hogy az akadémia mathematicai III. osztálya őt bízta meg, hogy nevében felköszöntse az ünnepeltet. Készült is ő fényes logarithmusokban és hatványokban égbe emelni Pulsky igaz, nagy érdemeit, de ma arról értesült, hogy az a levél nem neki szólt s őt az I-sső osztály kérte fel szószólójául; így hivatalos toastra nem készülhetett, de szól mint pályatárs, jó barát, író és lapszerkesztő. Senki nem tudja inkább, mint a magyar író, hogy ha felvilágosításra szorul az archeologiában, itt van Pulszky Ferenc, ha a historiában, itt van Pulszky Ferenc, ha művészeti dolgokban, megint itt van ugyancsak ő. Ha külföldi jön, a ki Európát keres, Pulszky Ferenchez utaljuk, ha a népnek be kell mutatni Európát, intézményeit, elmegy a néphez ugyancsak ő. Az első osztályból, hol sokáig elnökölt és oroszlán tekintetével lecsendesítette az egymásra törő finugor-törököket, átment a II. osztályba, a historikusokhoz. Jókai azt kívánja, hogy még nagyon sokára váljék historiai alakká."[7]

Feltehető, hogy Klapka György halálakor, 1892-ben azért jelent meg a sajtóban Jókai felhívása Klapka koszorújára

[7] *Hajnal* 1888. 11. szám, november 20. 126. oldal.

való gyűjtésre, mert az elhunytban a magyar szabadságharc legendás tábornokát és a szabadkőműves eszmék bajnokát gyászolta a nemzet. Egyben Jókai kihasználta azt a nyilvánosságot, amelyhez a szabadkőművesek nem folyamodtak.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárában őrzött lilabetűs kézirat így szól:

„Felhívás a magyar hölgyekhez Klapka György koszorújára

Ki érdemli meg jobban a magyar hölgyektül a koszorút, mint Klapka György?

Milyen legyen e koszorú? olyan, a mely nem hervad el, nem hullajtja el levelét. Addig él, a míg a hős neve fog élni. Olyan koszorú, mely még a nemes érczből készültnél is maradandóbb legyen.

Felhívjuk hazánk hű honleányait, hogy veszendő zöld ágak helyett fonjanak olyan koszorút a hősök hősének emléke körül, melyet el nem enyészt az idő.

Gyűjtsünk össze egy alapítványt: „Klapka koszorújának" czíme alatt, olyan gyorsan, a mint a hazafi fájdalom szétterjed minden szívekben: mely alapítványnak czélja legyen magyar ifjak kiképeztetése a Ludovika akadémiában arra a pályára, melyen az elhunyt hős nevét halhatatlanná tette.

Fénynyel, ne gyászszal kisérjük hősünket sírjába.

Így örökítsük meg a nevét.

A ki felhívásunkat megérti, átérzi, cselekedjék velünk együtt szive szerint.

Maradandó, nem elmúló koszorút a hősnek!

A honleányokhoz intézett szavát legyen szabad férfiaknak is megszívlelni. E czélra adózni szabadjon nekem is 25 forinttal.

Jókai Mór"[8] (Lásd: melléklet)

Jókai a szabadkőművesség jótékonysági munkáját nyíltan támogatta. Szintén az egyik belső terjesztésű szabadkőműves

[8] Jelzet: V 2619. A kézirat 170× 210 mm-es papíron található. Második oldalán *nem* Jókai írásával jegyzet: „A Klapka koszorú egylet elnökénél B. Kemény Kálmánné Bánffy Polyxániánál eddig begyűlt: B. Kemény Kálmánné Bánffy Polyxena 50 fr Jókai Mór 25 frt Hegedüs Sándorné 10 frt Emich Gusztávné Torday Etelka 10 frt
A *Nemzet* szerkesztősége szívesen közvetíti a nemes lelkű adományokat."

lap[9] közli a szabadkőművesek által kezdeményezett és fenntartott Ingyen Kenyér akció támogatására írt felhívását. Ezt az akciót a szabadkőművesség legnépszerűbb „alkotásaként" tartották számon. 1901-ben, megindításakor az összes újság méltatással emlékezett meg róla, mint „A Hajléktalanok Menhelye óta legnagyobb diadal"-ról. Neuschlosz Marcel, a „Régi Hívek" páholyában javaslatot vetett fel egy mozgalomra, amelynek keretében ingyen kenyeret osztanak az arra rászorulóknak. Mint az újságok leírták, a helyiség mindig tele volt azokkal, akik vártak a kenyérre. Napi 4700 karéj kenyeret osztottak szét. Lovasrendőrök tartották a rendet a tömegben. A lapok gyűjtést indítottak a mozgalom támogatására, és a főváros is hozzájárult 4000 koronával. A kenyérosztást a szabadkőművesek szándéka szerint tavasszal abbahagyták volna, de az igények nem szűntek meg, ezért folytatniok kellett. Természetesen a sikeres kezdeményezést felhasználták a katolikus egyházi átok alatt álló szabadkőművesek saját népszerűsítésükre is. Jókai Mór csatlakozott ezekhez a dicséretekhez. 1902. december 20-án a következő szöveggel jelent meg a *Kelet* című belső terjesztésű szabadkőműves lapban az „alkotásról" szóló szokásos beszámoló:

„Ingyen kenyér.

A tél beköszöntött, vele együtt a szegény népesség ínsége és nyomora is fokozott mértékben. A könyörületesség, az emberi irgalom és szánalom a mely az előző években annyi könnyet letörölt, megint megkezdte áldásos munkáját. A Podmaniczky-utczai kenyérosztó bolt november közepén nyílt meg s azóta főleg a szigorú tél beálltával ugyancsak derekasan működik. A könyörületes adományokat bárkitől elfogadja az ingyen kenyérbizottság.

Jókai Mór ez alkalomra a következő felhívást tette közzé:

Ingyen kenyér! Beálltak a hideg napok! De csak a napsugár lett hidegebb, az emberi szívek melege nem fogyott meg. Közeleg a tél,

[9] *Kelet* 1901. 1. szám, január 20. 4—15. oldalon idézi a többi lap dicséretét a Podmaniczky-utcai székházban létesített jótékony intézményről. A következő lapokról tesz említést: Budapesti Hírlap, Budapesti Napló, Egyetértés, Kakas Márton, Magyar Hírlap, Magyar Szó, Pesti Hírlap, Pester Lloyd, Pesti Napló, Új Század.

a munka szünetel, egész néposztály kenyér nélkül marad. Az érző szívekhez emeljük szavunkat. Ti, akiket jóléttel, gazdagsággal áldott meg a sors, emlékezzetek meg vidám óráitokban azokról, a kik éheznek, szűkölködnek, ezeren, meg ezeren, kiknek nyomor a reggeli ébresztőjük, s osszátok meg velük jólétetek fölöslegét. A ki a szűkölködőknek ád, Istennek ád, s Isten jó adós: a földön az elvetett magért dús kalásszal fizet, az oltárra tett filléreit égi üdvösséggel. Siessünk adományainkkal az oltárhoz; adjunk kenyeret az éhezőknek.

Jókai Mór."[10]

Jókai Mór két év múlva meghalt. A szabadkőművesek 1904. május 17-én a „Galilei"-páholyban emlékeztek meg haláláról. Özvegyét a temetésen Vészi József országgyűlési képviselő kísérte, aki nemcsak Jókai Mór jó ismerőse, de egyszersmind a „Reform"-páholy főmestere is volt.

BERÉNYI ZSUZSANNA

[10] *Kelet* 1902. 12. szám, december 20. 346. oldal.

FILOLÓGIA

KAZINCZY-SZONETTEK SZÖVEGVÁLTOZATAI

(*AZ ÉN PANDEKTÁM* CÍMŰ GYŰJTEMÉNYBEN)

Kazinczy Ferenc írói hagyatékának tekintélyes hányadát a gyűjteményes jellegű kötetek alkotják. E hatalmas mennyiségű anyag számbavételére, tartalmának feltárására idáig még nem került sor, noha ennek alapos ismerete nélkül aligha képzelhető el egy a teljesség igényével fellépő Kazinczy-monográfia megírása, s nem valósítható meg a művek kritikai kiadásának régi terve sem. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött gyűjteményes kötetek egyik legreprezentatívabb darabja *Az én Pandektám* címet viseli (jelzete: K 633 I–VI.), amely látványos keresztmetszetét nyújtja Kazinczy szorgalmas gyűjtőmunkájának. Változatos tárgyú, európai műveltségről árulkodó recenziókivonatai és újságkivágatai széles sugarú tárgykörben jelölik ki számunkra a hatáskutatás gondolati mozgásterét. Érdeklődése ugyanakkor messze túlmutat az irodalom, sőt még a művészetek horizontján is – történelmi, genealógiai, címertani, botanikai jellegű gyűjteséket – éppúgy találhatunk a *Pandektákban* mint filozófiai vagy nyelvészeti tárgyúakat. Ezek már csak azért is értékesek, mert az esetek többségében nem csupán egyszerű másolatok vagy ollózások, hanem autográf sorközi megjegyzések, illetve marginália formájában Kazinczy Ferenc személyes észrevételeit, az olvasmány nyomán támadt spontán gondolati reflexióit is tükrözik. Ilyen módon a gyűjtések az életmű szerves részét képezik, amelyek hasznos ada-

lékokkal szolgálhatnak egy árnyaltabb Kazinczy-kép megrajzolásához.

A szövegkiadás szempontjából talán még fontosabb a gyűjteményes kötetek anyagának vizsgálata. A beragasztott nyomtatványok és a kéziratos másolatok között ugyanis gyakran Kazinczy Ferenc autográf fogalmazványai húzódnak meg. A *Pandekták* például többek között számos Kazinczy-vers szövegváltozatát is tartalmazza, aminek jelentőségét egy majdani kritikai kiadás aspektusából aligha szükséges külön hangsúlyozni. Olykor előfordul, hogy nem pusztán csak szövegváltozatokkal találkozunk, hanem – a XIX. század eleji magyar irodalomban szinte páratlan módon – közvetlen betekintést nyerhetünk Kazinczy Ferenc alkotói műhelyébe, végig figyelemmel kísérhetjük a szöveg kialakulásának belső folyamatát, a változások egyes stádiumait. Ennek során fény derül a javítások motivációs hátterére, sőt néha életrajzi keretbe illesztve a konkrét külső élményforrás leírására is sor kerül. A fentiek illusztrálására két példát ragadunk ki a *Pandekták* gazdag anyagából, s mindkettő egy-egy Kazinczy-szonett genezisére vonatkozóan nyújt a szövegkritika számára jól hasznosítható támpontokat.

Kazinczy Ferenc vonzalma a szonett iránt közismert tény: e karcsú formába öntött, szép részletekben bővelkedő kis költemények híven tükrözik alkotójuk fejlett arányérzékét, kifinomult esztétikai ízlését, de költészetének gyengeségeit is. A magas szintű műfajelméleti felkészültség szembesül itt a költői gyakorlat nehézségeivel – e kettős tendencia érvényesülése számos figyelemre méltó problémát sodor felszínre. A mélyreható elemzés megkezdéséhez azonban első lépésként feltétlenül szükségesnek látszik a szövegváltozatok összegyűjtése és kiértékelése.

Kazinczy gyűjteményes jellegű munkáiban feltűnően sok szonett kapott helyet. Főként Bürger-szonettjeit találhatjuk meg gyakran a széphalmi mester kéziratos másolataiban. Élénk érdeklődésére jellemző, hogy Voss *Sonettók* című, Bürger szonettjeiről írott tanulmányából részletes kivonatot

készített (*Az én Pandektám* II. 11–52. fol.), továbbá *Magyar Sonettek* cím alatt Farkas Károly Bürger-szonettfordításait is kigyűjtötte (uo. 242 v.–243 .fol.). Számos Goethe-, Metastasio-, Bürger-szonett olvasható *A méh* I–II. című gyűjteményben (MTAK Kt K 630), a magyar szerzők közül pedig például Ungvárnémeti Tóth László Széchényi Ferenchez írt szonettje szerepel. Szemere Pál, Kovacsóczy Mihály, Kisfaludy Sándor és más kisebb költők szonettkísérleteit a gyűjteményes munkák tanúbizonysága szerint Kazinczy rendszeresen figyelemmel kísérte.

Időrendben második saját szonettjének keletkezési körülményeiről, a szöveg formálódásának folyamatáról így számol be a *Pandekták* II. kötetének a 250 v.-tól a 251 v.-ig terjedő lapjain:

„Második Sonettómnak papirosra-tétele, Széphalom, 1809. április. 22dikén

—

Éjjel felköltem ágyamból, 's gyertyavilág nélkül írtam a' Szokolyai Dániel' levelének tiszta oldalára, — (Lássad ezt a levelet a maga helyén de dato 24e Mart. 1809.) hogy reggelig el ne felejtsem.

—

Mint a szerelmes járja szép párjával
a' Menüetnek kényes lépteit,

Nézők' serge' — szemeit
Elbájolván — megdúlatával,
Úgy lejtek én —
--- lyrám' négyeit
Öszveeggyesítvén annak szép hármával

Reggel így dolgozgattam rajta

Mint a' szerelmes járja szép párjával
Menüetjének könnyű lépteit,
A' szala minden $\frac{\text{rendeit}}{\text{szemeit}}$'s ígézi
Enyelgő, keccsel — teljes megdúltával.
Úgy lépek én -----
lyrámnak négyeit

Öszve eggyesítvén annak két hármával
〈Vendég vagyok〉 Honom' Hespéria
Eggy boldog férj megdicsőített engem,
'S én háladattal őtet 's hőlgyét zengem.

—

1811. ápr. 28dikán

Ritka mívemmel vagyok úgy megelégedve mint (némelly fogyatkozásait a' sonettónak ide nem értvén) ezzel a' kis dallal. E' stróphát:

Honom Ausónia' narancsgallyával
Körül övedzve főm' szeg fürtjeit, (szeg, szőke)
Úgy járom én a' dal' lejtéseit,
Két négyét öszve főzve két hármával.

De itt a' három accentusos *é* e' szókban: *Két négyét* szenvedhetetlen; és így el kelle változtatnom *a' négyest*-té. Ezen változtatással azt nyertem, hogy az antepenultima *hármasával* röviddé vált, úgy kívánván a' metrum.

Jó ideig a' kilencedik sor: Borág / der Zweig des Weins, tudnillik *szőlőnövés*) így álla: *szőlő keríti mostan homlokom*'. De ez kemény synecdoche volt volna.

A' két utolsó rím: engem, zengem, valóban zengő rím, 's nagy díszére van Sonettómnak, hogy e' két szón végződnek két utolsó sorai. Ellenben úgy járok mint a' páva, midőn ez tollának örül, 's lábait látja meg, az első sorban ez a' fatális szó ütvén-meg fülemet:

lyanykájával

hol az itt megjegyzett a-nak röviden kellene hangzani, — és a' homlokom 's birtokom, melly kedvetlen hangzású szó.

A' Menüet' ideáját Bürgertől vevém, ki a' Sonetto' rímjeit a' Menüetet tánczoló Ifjúhoz és leányhoz hasonlítja a' végelőtti (penultima) kiadás' Előszavában.

Talán olly olvasó' kezébe akad az a'mit itt írok a'ki megért, és a'ki használni fogja azt a'mit itten lél."

A *Pandekták* VI. kötetében a 148. fol.-ón *Az ő képe* című szonett keletkezéstörténeti háttere világosodik meg. Kazinczy magyarázatából kiderül, hogy a vers első strófáját 1811. április 30-án vetette papírra, a többi pedig „május' első napján" született meg.

„Sophie 26dban Kázmérba ment. Én épületemnek azon szeglet szobájában feküdtem, mellynek eggyik ablaka Toronya, másik ablaka

Ujhely felé nyilik, lábbal Toronya felé. A' vas kemencze 's könyves almáriomom mellett nyúló ajtó között Sophienak Klímesch által festett igen jól eltalált gyenge lány kori képe függ a' falon, úgy hogy midőn szemem' felvetem, legelébb is azt látom-meg; mert a' hajnal' fénye azt a' falat világosítja leginkább. Igy támada Sonettóm."

Ezt a rendkívül pontos és részletes leírást a szöveg kialakulásának ábrázolása követi:

„Midőn a' Hajnal[1] elveszi álmomat,
a' fény orozva lebben rejtekembe,[2]
Imádott kedves[3] Kép, te tűnsz szemembe,[4]
's $\frac{\text{ah!}}{\text{újra}}$ gyúladni[5] érzem[6] régi lángomat.

Ez Ö! Ez Ö! kiáltom,[7] 's[8] csókomat
a' képnek[9] hányom részegűlt hevembe?
Igy szóllott, így járt, így mozgott! ölembe
Igy süllyedt, elfogadván jobbomat!

'S most ezzel folynak, mint eggykor[10] vele
a' titkos, édes, boldog suttogások,
Vád, harcz, megbánás, új meg' új alkuvások[11]

'S midőn ezt űzöm, mint eggykor vele,
Kél a' nap,[12] 's[13] bélő a' jaloux nyiláson,
'S sugárival körűlte gloriát von[14]

A gondolati mozgásokról készült pillanatfelvételeket végül ismét kísérő kommentárok követik:

[1] ⟨reggel⟩ Hajnal [2](1) 's csak lopva csúsz még a' fény rejtekembe, (2) 's a' fény csak lopva csúsz még rejtekembe (3) a' fény orozva lebben rejtekembe, [3]kedves [Beszúrás] [4]te⟨tűnsz legott⟩mingyárt szemembe [5]gyúlasz⟨tod⟩ gyúladni [6]érzem [Beszúrás] [7]⟨mondám⟩kiáltom [8]'s [Beszúrás] [9]kép⟨re⟩ képnek [10]⟨hajdan⟩ eggykor [11](1)⟨Per, béke, s' mindég új visszaalkodások⟩ (2) ⟨Panasz, csaták, frígy, 's új új forradások⟩ (3) ⟨Panasz, harcz és új új alkudások⟩ (4) Vád, harcz, megbánás ⟨'s új új alkuvások.⟩ új meg' új alkuvások [12]Kél ⟨'s ím⟩ a' nap, [A „Kél" a sor elejére beszúrva] [13]'s [Beszúrás] [14]'s ⟨a' fej körül súgárzó glóriát von⟩ 's sugárival körülte gloriát von

„Én az illy dolgozgatások' fenn tartását nem tartom haszontalankodásnak. Ugyan azért írom által minden változtatás nélkűl a' hol az eredeti papirost Pandectámba bé ragasztani nem lehet. Mit adnék érte, ha Kisnek, Berzsenyinek, Virágnak dolgozásaikat úgy bírhatnám, mint a' Daykáéit bírom, és Szabó Dávidnak eggy darabját! Eggykor az öreg Rádaynál nézegettem így Raphaelnek eggy skizzét rézbemetszve. A' tisztelt Öreg a' Festéshez nem értett, 's ezt a' skizzet csak azért tartotta figyelemre méltónak, mert Lipsziai Correspondensze róla dicsérettel szóllott. De én kértem az Öreget, engedné-meg hogy látása körül múlatshassak 's nézellhessem. Ott kerestem okait, miért igazított holmit Raphael az első rajzon."

A *Pandekták* III. kötetében – kísérő megjegyzések nélkül – szintén olvasható egy jól ismert Kazinczy szonett „Báró Prónay Simonné; még akkor Hirgeist Niny. A' Margit-szigetén, Pest mellett 1800, júl. 30. Széphalom, 1811, máj. 6." címmel a 196. v.-ón. A szonetteken kívül itt-ott kisebb dalok, epigrammák szövegváltozatai is meglapulnak a nyomtatványok és a kéziratos kijegyzések sűrűjében. Kazinczy rendszerint precízen jelzi a későbbi átdolgozás időpontját és az esetleges címváltoztatást, a VI. kötet 147. v.-óján pl. így: „*A' Gratziákhoz.* (1787 körül: *Az áldozat* – újra dolg. Széphalom 1810.)" Vagy: a 170. v.-óján az 1781-es keltezésű *A' Telki-Bányai erdőben* című vers esetében (ez másutt *A' kakukhoz* címen szerepel) tudatja az olvasóval, hogy az itt olvasható szöveget 1823-ban módosította. A *Pandektákban* található többi költemény (például III. k. 152. f.: *Az erdő*, V. k. 138. f.: *Dédács* stb.) szembesítése ugyanezen versek más kötetekben (például *Lyrai költések* MTAK Kt K 622) felbukkanó szövegváltozataival mindenképpen tanulságosnak ígérkezik. A gyűjteményes kötetekben lappangó variánsok regisztrálása a készülő Kazinczy-kéziratkatalógus, a feltárt anyag rendszerezése és kiadása pedig a kritikai szempontokat érvényesítő, tudományos igényű szöveggondozás feladata.

GERGYE LÁSZLÓ

MADÁCH IMRE LÍRÁJÁNAK KRONOLÓGIÁJÁRÓL

A Madách-líra kronológiáját – 1864-ben kiadásukra készülve, Petőfi kétkötetes *Összes Költeményei*nek mintájára, szintén Emich Gusztávnál – maga a költő bontotta fel, ciklusokba rendezve át verseit.[1] Noha e líra viszonylag gazdag, egyenetlensége miatt ma sincs okunk újraértékelést indítani ügyében: változatlanul a két főmű, *Az ember tragédiája* és a *Mózes* jobb megítéléséhez nyújtanak inkább adalékokat, mintsem önértéküknél fogva méltók az utókor figyelmére.

Minthogy Madách nem volt elsőrendű lírai tehetség, jobbára filológusként alkotott mint költő is (ismeretes cédulázó témarögzítése, átdolgozó hajlama, a baráti körben való recenzáltatás szokása), a kutatás két módszert is találhatott versei időhöz kötésére. Az egyik: a költeményekbe épített adatok, életrajzi adalékok megbízható pontossága, az élmény „eldolgozatlansága"; a másik: erős formakövető hajlama, amelynek révén a minta felkutatása datálási segédeszköz lehet. Az előbbit már Voinovich Géza használta datálásra; az utóbbi segítségével, Arany-hatások kimutatásával Alexa Károly végezte el a *Pusztai temetés* időbeli körülhatárolását.[2]

[1] A kiadás tervére lásd levelét Nagy Ivánhoz, 1864. február 17-dikéről, in: *Madách Imre összes művei*, s. a. r. Halász Gábor. Bp. 1942. II:937. (A továbbiakban: *MÖM*) A versek gyűjtőmappája, autográf versmásolatokkal: OSzK Kt. Fol. Hung. 1397. Innen, a nagyon nehezen követhető kéziratokból közölte Halász Gábor: *MÖM* II: 5–396.

[2] Voinovich Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922.[2] 94–95. (a *Borúra derű* és az *Otthon* című versek datálásával); Alexa Károly: *Arany és Madách (A Madách líra kronológiájához)*. ItK 1968. 443–445.

Az elmúlt években olyan alapvető életrajzi forrásközlések és -feldolgozások láttak napvilágot,[3] amelyeknek segítségével, illetve adatbázisukról továbblépve, a két fenti módszer kombinálásával újabb Madách-versek időrendje állapítható meg, vagy legalábbis feltételezhető. Az elmondottakból következik, hogy új adataink és következtetéseink az 1847 és 1853 közötti pályaszakaszra vonatkoznak, amikor Madách – betegsége ellenére – meglehetősen aktív politikusi tevékenységet folytatott Nógrádban, főbiztosként részt vett a forradalom és a szabadságharc helyi eseményeiben, menekülőket bújtatott, átélte nővére, öccse, sógora és unokaöccse halálát, börtönbüntetést szenvedett és válságba került, majd felbomlott házassága – tehát igen sok dokumentálható életrajzi esemény zajlott körülötte.[4]

Praznovszky Mihály – *Az 1847. évi követválasztások Nógrádban* című tanulmányában[5] – tisztázta Madách Imre és barátja, Szontagh Pál szerepét az utolsó rendi országgyűlést megelőző helyi politikai csatározásokban. Ezzel megerősítette korábbi kutatási eredményeinket egyrészt az 1847. január 28-án Csesztvén keltezett, nem autográf kéziratban fennmaradt, költői verseny keretében írt politikai program-

[3] *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*, összeállította Leblancné Kelemen Mária. Salgótarján 1984.; Praznovszky Mihály: *Madách és Nógrád a reformkorban*, Salgótarján 1984; Radó György: *Madách Imre – életrajzi krónika*. Salgótarján 1987. A versek datálásához is felhasználható korábbi szakirodalmat összefoglalta Horváth Károly: *Madách Imre*. Bp. 1984. (Nagy magyar írók) 291–297. Közülük – a mi szempontunkból is – a legjobb Balogh Károly munkája (*Madách, az ember és a költő*. Bp. 1934.), aki a családi hagyományokat is felhasználhatta apjának, az Alsósztregován nevelt idősebb Balogh Károlynak, a költő unokaöccsének feljegyzései alapján.

[4] Az 1964 óta folyó életrajzi kutatások, amelyeket akkor Krizsán László és Szabad György indított el, éppen az 1848-as aktív szereplés ügyében hoztak döntő változást ismereteinkben, szétoszlatva a „betegsége miatt nem vett részt a szabadságharcban"-legendát. Az 1848/49-es tevékenység okmánytára: Leblancné: i. m. 99–147.

[5] I. m. 159–183.

vers, a *Szegény-dal* szellemi hátországáról, amely a nógrádi ellenzék által 1846/47-ben létrehozott „szegénylegény-társulat"-hoz vezet el bennünket, és amelyet még az elmúlt évtizedekben is az irodalomtörténet játékos stílusgyakorlatnak vagy a betyártéma egyik feldolgozásának tekintett.[6] Pontosabban datálható az a *Nógrádi Képcsarnok* című, 46 epigrammából álló gyűjtemény is, amely Madách, Szontagh és Pulszky Ferenc közös munkája. A két példányban fennmaradt és a Madách-autográfból közölt verseket a korábbi közlések tévesen 1844-re datálták, félreolvasva az utolsó számjegyet. (Hasonló módon tartották *Az ember tragédiája* megírásának Madách rögzítette kezdődátumát 1859. február 14-nek, a helyes 17 helyett.) Az epigrammagyűjtemény azt a helyzetet tükrözi, amikor már ismertek a vármegye követjelöltjei, s készülnek az új nádor, István főherceg látogatására – így a versek az 1847. augusztus 23-i megyei közgyűlés és az október 12-i látogatás közé keltezhetők; a szerzők a nádort kísérő br. Vay Miklós koronaőrnek ajánlották tréfás „segédanyagul" Nógrád bemutatására.[7]

A három, disputákat folytató, egymás műveit és terveit megbíráló barát együtt szerepelt már Madách Szontaghhoz intézett, 1847. augusztus 12-iki csesztvei verses levelében, amely szintén kínál datálási adatot:

> Tudod még, „Estémet" milly rútul le rántád,
> Hogy csak számat tátva hallám criticádat,
> És minden pontjára most sem egyezek meg,

[6] Kerényi Ferenc: *Madách Imre hagyatékának néhány filológiai problémája.* A Nógrád megyei Múzeumok évkönyve IX., Salgótarján 1983. 41–45. A kötetekben nem szereplő Madách-vers kézirata: Petőfi Irodalmi Múzeum, kt. V-an. 1914. A két legutóbbi közlést, a téves értelmezésekkel lásd Miklós Róbert: *Madách Imre csesztvei évei.* A PIM évkönyve. Bp. 1964. 137. és Alexa Károly: *Szegény dal.* It 1970. 447–451.

[7] A téves dátum a *MÖM*-ben is szerepel: II:1184. A *Nógrád Képcsarnok* új kiadása, Praznovszky Mihály helyesen datáló előszavával: Salgótarján 1984. Nógrádi irodalmi ritkaságok 3.

Még sincsen közöttünk azért semmi méreg. —
Pulszkyt, a nagy orrút, kit most simogattam,
Azért még is bátran biránknak fogadtam . . .[8]

A szóban forgó vers a *Nyári estén*, egy 23 négysoros strófából álló csesztvei életkép, amely eszerint 1847 augusztusában már nemcsak készen volt, de a baráti recenziókon is túlesett.

Praznovszky adatai is segítenek közelebbi időhöz kötni Madáchnak azt a szintén Szontaghhoz intézett és rendkívül fontos 1847-es levelét, amelyben a költő először fogalmazza meg a forradalmi erőszak jogosságát:

„. . . mind inkább erősödöm régi hitemben, hogy csak véres út vezetne bóldogsághoz, és a franczia forradalom alatt is azok vóltak a leg becsületesebb emberek, kik leg több vért ontottak."[9]

(A gondolat szinte szó szerint tér vissza majd a *Tragédia* IX. színében, Danton szövegében és áthatja a *Mózes* szellemiségét is.) A levél már országgyűlési követnek aposztrofálja Kossuthot (1847. október 18-án választották meg), a benne említett nógrádi közgyűlés november 15-én kezdődött, a még jövő idejűnek jelzett diéta november 11-én nyílt meg Pozsonyban. Az emlegetett éleshangú Kossuth-beszéd nem azonosítható egyértelműen: október 18-án is beszélt meg a következő estén is, amikor fáklyás-zenés üdvözlésre válaszolt. A levél tehát 1847. október 18. és november 11. közé datálható. A levél idézett gondolata villan meg a Madách egyik legjobb versének tekinthető *Dalforrás*ban, pontosabban az utolsó versszakban, ahol hazafias líráját a viharhoz hasonlítja:

[8] *MÖM* II:979. és Staud Géza: *Madách Imre összes levelei*. Bp. 1942. I:142.

[9] *MÖM* II:980 és Staud: i. m. I:139. (Staud a levelet, mint Madách politikai visszavonultsága dokumentumát említi.)

. . . dúlni és enyészni
Szeretne e szív vele.
Nem is tudom, a felhő villámlott-e,
Avagy lelkemben honfi dal terem,
De azt tudom, hogy itt cserek dűlnek csak,
És ez, és ez, hajh, nem elég nekem.

A tartalmi ismérvek alapján a *Dalforrás*t – kérdőjellel – 1847 őszére keltezhetjük.

1848 júliusában Madách fegyveres harctéri szolgálatra jelentkezett, de a vármegye – egészségi állapotára tekintettel – ez alól felmentette. Közvetlen frontélményei tehát nem voltak, a hadieseményekről azonban – a sajtóból, a nógrádi honvédek híradásaiból, továbbá családi forrásokból, a hadügyminisztériumban szolgáló Károly öccse, valamint a Görgey seregéhez csatlakozott, a tavaszi hadjáratban is részt vett másik fivére, Pál leveleiből – folyamatosan és sokrétűen tájékozódott. Erre főbiztosi munkájához is szüksége volt; tárgyi emléke pedig a családi levéltárban máig fennmaradt nagyszámú forradalmi nyomtatvány (hirdetmény, hadijelentés). Nem érdektelen tehát elemzés alá vonnunk azt a versegyüttest, amelyet a korábbi irodalom – tartalmánál fogva – sommásan a forradalom és szabadságharc másfél évére keltezett.

A *Nem féltelek hazám!* című verset első strófája segít időhöz kötni:

Bár ellened tör frígye zsarnokoknak,
Bár ellened tör irigy szolgahad,
Földönfutó népek megostromolnak,
Mint tengerár, megállsz, ha szikla vagy.
Nem féltelek hazám!

A nyitósor többesszáma, a nemzetiségekre tett utalás a 2–3. sorban (*A civilizátor* témájának indulatos előképe) 1849 nyarára, az orosz támadás megindulására utal. Tudjuk, hogy Madách Imre „kiküldött választmányi tag" nemcsak akkor

kiadatlan versben, hanem a nyilvánosság előtt, egy Csesztvén, 1849. június 6-án keltezett, öt nógrádi helységbe küldött Hírlelőben is mozgósított általános népfelkelésre.[10] Harmadikként valószínűleg ide vonhatjuk a *Nyújtsunk kezet!* című vers drámai egységfelhívását, amely a reformkori költészetben már-már közhellyé koptatott palota–kunyhó szembeállítást áthidaló érdekegyeztetést a szabadságharc utolsó hetére (1849. június–augusztus) aktualizálja: „... *nem késő* nyújtasz *még* kezet..." (Kiemelések tőlünk – K. F.)

A szabadságharc bukása utáni emberi-politikusi reagálást a történtekre az újabb dokumentum-közlések tisztázták, illetve megerősítették: Madách mint volt főbiztos, akinek feladat- és hatáskörébe tartozott a nemzetőrség felszerelése és ellátása, segített biztonságba helyezni a nógrádi nemzetőrök fegyvereinek egy részét, csesztvei birtokán bújtatta Gracza Antal és Záhony István felvidéki gerillavezéreket, amíg azok dél felé elmenekülhettek.[11] A művész Madáchra Szilágyi Sándor füzetes vállalkozása hatott igen erősen: a *Magyar emléklapok 1848. és 49*[ből]. Az első füzet 1850. március 9-én, a második március 30-án, a harmadik április 7-én, a negyedik április 30-án, az ötödik bizonytalan időpontban, április–májusban, a hatodik június 10-én jelent meg. Közülük csak az utóbbit lehetett postán, vidékre is küldeni, a többi csak kézről kézre terjedhetett.[12]

A *Magyar emléklapok* hatása folyamatosan kimutatható, s valószínűleg már az *Olvasóinkhoz* című előszó zárómondata alkotásra ösztönözte Madáchot: „Munkáljunk tehát irodalmunk érdekében minden oldalról egyesített erőkkel!" Az első füzetben jelent meg Sz. K. (Szász Károly) *Görgei Artur* című verse. Abban a légkörben fogant, akár Vörös-

[10] Leblancné: i. m. 145–146.
[11] Leblancné: i. m. 153–162.
[12] Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből.* Bp. 1876. 18–35.

marty Mihály *Átok*ja, amely egyértelműen árulónak tekintette a fegyverletétel végrehajtóját. A költemény nyomán Madách olajfestményt készített. A *Görgey álma* című képen a tábornok rémálma ellen védekezik: a szivárványhídon balról érkező hősöket jobb oldalt bitófák várják.[13] A második füzet tartalmazta a Sajó álnéven író Jókai Mór novelláját, a Gábor Áronnak emléket állító *Az ércz leány*t. Madách eddig 1848-ra datált verse, *A tüzér* meglepő motívumegyezéseket mutat az elbeszéléssel. Hogy a *Magyar emléklapok* hatását nem a filológia túlozza el utólag, azt a negyedik füzetben, április 30-án megjelent Tompa-vers, *A gólyához* bizonyítja, amelynek fennmaradt egy Madách másolta példánya, és amelyet – családi hagyomány szerint – azon frissiben, 1850 májusában közölni szeretett volna Szécsényben lakó barátjával, Komjáthy Anzelmmel (a költő Komjáthy Jenő apjával), de a házigazdát nem találva otthon, annak asztalára írta föl a verset.[14] Unokaöccse, a naplóíró Balogh Károly pedig arra emlékezett, hogy házivizsgáján szavalta Tompa közismert allegóriáját.[15]

A *Fogságomból* három versből álló ciklusa (amelyet a szakirodalom egységesen datált 1853 tavaszára) tartalmi ismérvek alapján darabjaiban is időhöz köthető. Az első részben említett „két gyermek" 1853. április 7. előttre helyezi a megírást: Madách harmadik gyermeke, Borbála lánya ugyanis április 3-án született, és 7-én kelt Fráter Pálné levele, amelyben az a pesti Újépületben raboskodó apát tudósítja az eseményről. A második rész emlékképei topografikus hűséggel

[13] Balassagyarmaton, magántulajdonban. Madách a festményt utóbb birtokszomszédjának, Paczolay Imre szügyi földbirtokosnak, volt honvédkapitánynak ajándékozta fogsága alatti baráti szolgálataiért. A festmény az ő leszármazottainak tulajdonában maradt fenn.

[14] Morvay Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez*. Bp. 1898. 11–12. Radó (i. m. 160.) félreértve közli a történetet, mintha ott másolta volna le a verset.

[15] Kerényi: i. m. 48. A házivizsga dátuma: 1856. július 26., vö. Radó: i. m. 219–220.

idézik fel Csesztvét, megírása „a próba napjának" nevezett hadbírósági kihallgatás (április 25.) és a május 2-i szabadulás közé tehető, míg a harmadik részt röviddel a szabadlábra helyezés utánra („Végre, végre megnyílt börtönöm..."). A vers kétségei abból fakadnak, hogy a Pestre internált Madách ekkor már kézhez kapta felesége, Fráter Erzsébet április 26-i levelét, amelyben az asszony közölte, hogy férje elítélése vagy további bizonytalanság esetén visszaköltözik apjához, Biharba.[16]

A Madách-versek másik csoportját azok a költemények alkotják – évkörünkön belül és kívül egyaránt –, amelyeknél az életrajzi adat, az irodalmi minta vagy egyéb utalás csak hipotézisekre elegendő. Így például az *Egy nyíri temetőn* nagy valószínűséggel a család szabolcsi birtokainak felkeresésekor íródott, de ismeretlen időpontban. Talán 1845-ben, a bihari lánykérésről hazatérőben, amint azt Nagy Ervinné feltételezi.[17] Mint ahogyan az *Alföldi utazás* viszonylag pontos indítása („Forró nyár közepén a nap délen állott, / Lánykámmal utaztam Alföld sík vidékén...") sem elégséges datálási következtetésekhez. *Az alföldön* című vers mindenképpen 1849 utáni – benne „egy csonka ifjú" mesél a szabadságharcról –, s talán köthető ahhoz a szomorú szegedi úthoz, amikor 1850 februárjában meggyilkolt nővére, Madách Mária ingóságai ügyében utazott át az alföldön.[18] Ugyanakkor igen erősen emlékeztet a *Családi kör*re, amely először 1851-ben, a Losonci Phönixben jelent meg. Érdekes feltételezés (de nem több) Horváth Károlyé, miszerint *A halál költészete* 1853 tavaszán vagy nyarán Pesten született, de a pozsonyi raboskodás topográfiai emlékeinek felidézésével.[19]

[16] Az említett forrásokon kívül itt még felhasználtuk Kamarás Béla cikkét: *Adat Madách Imre hadbírósági ügyéhez.* ItK 1965: 77–78.

[17] Nagy Ervinné: *Tájábrázolás Madách műveiben.* A Nógrád megyei Múzeumok évkönyve XI., Salgótarján 1986. 188–190.

[18] Leblancné: i. m. 147–151, 162–164; Nagy Ervinné: i. m. 191.

[19] Horváth: i. m. 137. Balogh Károly – és nyomán Radó – hasonlóan hipotetikusan 1857-re tette megírását.

A *Csak béke, béke* változatlanul a reformkori küzdéseszmét hirdeti, a „S ti alkudoztok már a békeért" talán a magyar konzervatívok 1850. áprilisi felségfolyamodványára utal; a *Hazaérkezéskor* két lehetséges keletkezési dátuma 1843 (mint azt Balogh Károly állítja), vagy 1853 (mint Palágyi Menyhért és nyomán Radó György gondolja) stb.

Végül: a lírai életmű legjavát alkotó alsósztregovai versek esetében, amelyeket Balogh Károly is csak sommásan datált 1856 és 1858 közé, a jövőben sincs a kutatásnak esélye a pontosabb időhöz kötésre. És nem is annyira az „oroszlán-barlang" látványos, adatolható életrajzi eseményeinek hiánya miatt, de inkább annak a változásnak okán, hogy Madách költészete új alkotófázisba lépett. 1855. március 27-én Goethére hivatkozva írta Szontagh Pálnak: „... minden szenvedély, minden érzés, minden ideál csak akkor lesz műtárgyi, mikor megszűnt szenvedély, érzés és ideál lenni."[20] Az addigi, szinte a *Tragédia*-beli Ádámra emlékeztető, élményközeli lírai alkotásmód és ez az új (luciferi) nézőpont[21] egyaránt szükséges lesz az életpálya főműveinek megírásához. Azokban a nagyobb terjedelmű versekben, amelyeket Madách utóbb a „Legenda és Rege" cikluscím alatt foglalt össze, a költő már szuverén módon kezelte a mítoszok és a világtörténet irodalmi nyersanyagát, s ehhez a romantika műfajai (a rege, a ballada, a románc, az életkép, a legenda) egyre kevésbé voltak alkalmasak. Miközben tehát az életrajzi adatok mellett a literatúrai minták is eltűnnek a datálás eszköztárából, a versekben felvillanó egyes motívumok után az alsósztregovai magányos műhelyben már a világirodalmi rangú emberiségköltemény készülődik.

KERÉNYI FERENC

[20] *MÖ* II: 985. és Staud: i. m. II:36.

[21] Kifejtett formában a Szontagh Pálnak írott, 1857. február 7-i verses levélben, *MÖM* II:989—990. és Staud: i. m. II: 55—57.

SZEMLE

HÍRADÁS EGY FONTOS CSEH HUNGARICUMRÓL

(LEGENDY A KRONIKY KOR UNY UHERSKÉ)

A „híradás" szigorúan véve nem bevett filológiai műfaj, nem is műszó, de mint hamarosan kiderül, jó okkal használjuk az „ismertetés" helyett. *Richard Pražák*, a brnói egyetem tanára, az ottani balkanisztikai és hungarisztikai intézet vezetője, fontos fegyverténnyel gyarapította a hungarológia nemzetközi szakirodalmát — és a nemzetközi hungarológia tekintélyét. A könyv, amelyről az alábbiakban beszámolunk, lényegét tekintve látszólag „nem több" egy ízlésesen kiállított cseh nyelvű magyar középkori szöveggyűjteménynél (a korlátozott lehetőségek közepette is futotta tizenhét fekete-fehér illusztrációra, jobbára a Képes Krónikából és az Anjou-legendáriumból), de többről és másról van itt szó. Ez a kiadvány Pražák személyes ügye: az ő könyve, az ő műve. S épp ezért, jóllehet nem feladatunk itt és most a szerző tudományos profiljának és a szóban forgó könyvet megelőző munkásságának a taglalása, nem is tekinthetünk el néhány ilyen természetű megjegyzéstől. Pražák a cseh hungarológia első számú képviselője: párját ritkító céltudatossággal vált azzá. (Zárójelben ide iktatjuk mint nem érdektelen információt, hogy mellesleg Albert Pražák neves cseh irodalomtörténész unokaöccse, s ezenkívül is több személyes szállal fűződik a cseh kultúra és tudományosság jeles hagyományaihoz.) A prágai Károly egyetemen 1950-ben hosszú szünet után felújított magyar szak hallgatóinak első nemzedékéhez tartozik, s az akkor és azóta is általános úzustól eltérően szakválasztását nem mondhatjuk sem esetlegesnek, sem személyileg (például nemzetiségi, családi vagy rokoni vonatkozásban) motiváltnak. Egy jól megsejtett és azóta valóra váltott küldetésérzet vezérelte: a szomszédnéppel való sokféle előjelű történeti együttélés kutatásában rejlő lehetőség és feladat.

Pražákot eleinte a felvilágosodás és a mi reformkorunknak megfelelő nemzeti megújhodás irodalma és cseh—magyar kapcsolatai vonzották, ami az ő esetében szintén nem mondható véletlennek, habár ebben az egyetemi tanterv felépítése is közrejátszhatott: ezek

voltak egyben első magyar irodalmi élményei. Első — még egyetemista korában — megjelent írása Vörösmartyról szólt; szakdolgozatát Eötvös Józsefről írta. A korszakhoz továbbra is hű maradt; elmélyítette a korábbi kutatásokat Jan Neruda Petőfi-élményéről, értelmi szerzője, szerkesztője és kommentátora a néhány évvel ezelőtt megjelent cseh Vörösmarty-válogatásnak, a felvilágosodás kori kapcsolatoknak pedig két könyvet is szentelt: egyet (1962) a türelmi rendelet után Csehországba települt magyar református lelkészekről, s egy másikat (1967) Josef Dobrovskýnak, a cseh nemzeti ébredés nagy alakjának magyar és finnugor vonatkozású munkásságáról. Tudományos érdeklődése több-kevesebb intenzitással kiterjedt a cseh—magyar kapcsolatok minden korszakára, foglalkozott egyebek között Comenius sárospataki korszakával, cseh zeneszerzőknek és zeneművészeknek a magyar zene fejlődésére gyakorolt ösztönző hatásával, huszadik századi magyar szerzőkkel is; eddig publikált tanulmányai egy legalábbis a tizenkilencedik század végéig terjedő kapcsolattörténeti szintézis körvonalait sejtetik, s részben már meg is testesítik, de figyelmét egyre inkább a régebbi korszakok kötik le, főleg a magyar középkor irodalma — a jelen írásunkat közvetlenül kiváltó könyv tárgya. E kiadványt lehet sommásan jellemezni vagy leírni, de érdemi recenzióra nem egykönnyen szánhatja rá magát az, aki a szerző aprólékos és elmélyült anyagismeretével és szinte megszállott szorgalmával nem állíthat ugyanannyit szembe a magáéból.

A könyv tehát a magyar középkor latin nyelvű irodalmából nyújt cseh nyelven bőséges válogatást: a legendákból, a gestákból (ahogyan a magyar szakterminológiában máig nevezzük, őrizve egy valaha rigorózusabb megkülönböztetés emlékét), a krónikákból. Teljes terjedelmében négy szöveget közöl Pražák könyve: az Imre herceg számára készült Intelmeket, Szórád (Zoerard) és Benedek remeték legendáját (Boldog Mór szerzeményét), Anonymus Gestáját és Ricardus fráter Relatióját Juliánus útjáról. Többé-kevésbé rövidítve vagy kivonatosan hozza a kötet István király nagyobbik és kisebbik legendáját, a Hartvik-legendát, Szent Gellért kisebbik legendáját, Szent László és Szent Margit legendáját, Rogerius mester Siralmas énekét, Kézai Simon Gestáját és a Képes Krónikát. Holmi teljességi vagy válogatási szempontok számonkérése éppoly illetéktelen volna, amennyire szükségtelen: a szerző a címmel megvonta a válogatás határait.

Jellemzője és jelentős érdeme a kötetnek a vas következetességű szerkezeti felépítés: a mintegy két ívnyi bevezető tanulmány után, amely a magyarországi latin nyelvű irodalom első évszázadait (a későbbiekre is kitekintve) összegezőn, ám rendkívül tüzetesen mutatja be, az egyes szemelvényeknek szentelt fejezetek mindegyike az alábbi részekből áll: bevezetés, jegyzetek, a kiadások bibliográfiája, a szak-

irodalom bibliográfiája, maga a textus és végezetül annak egyes részeit magyarázó kommentár — mindez Pražák műve. (A latin eredetiből készült fordítás Jana Nechutová és Dagmar Bartoňková munkája.) S mindez továbbá a pontosság és bőség olyan igényével, amely már-már, a szó pozitív értelmében, fényűzőnek mondható.

Az eddig mondottak talán már némiképpen megalapozzák azt a fentebb előrejelzett véleményünket, hogy Pražák könyve jóval több egy szöveggyűjteménynél: valóságos tankönyvként fogható fel, hiszen a kötetbe felvett szövegek tárgyalása során a koraközépkori magyarországi latin nyelvű egyházi és történeti tárgyú irodalom egyetlen jelentősebb emléke sem marad említetlen. A bibliográfia alaposságát külön ki kell emelni. (Pražák ezen a téren szervező képességét is bizonyította már: brnói intézete 1966-tól kezdődően követi és publikálja, eddig már négy füzetben, a csehszlovák hungarológia rendkívül tágan értelmezett szakirodalmát.)

Elmondható hát, ami az eddigiekből már amúgy is kiderült: ez a könyv nemcsak a (nem is szükségképpen hungarológiai érdeklődésű) külföldi szakemberek szempontjából nézvést, hanem a magyarországi medievisztika mai mércéjével mérve is elsőrendű teljesítmény. S ezzel nemcsak a tudományos szintet méltatjuk; utalunk arra is, hogy a kötet, terjedelmével fordítottan arányos tömörsége és gazdagsága folytán — természetesen, ha nem csehül, hanem magyarul volna hozzáférhető — még a magyar tudósjelöltnek is könnyebben kezelhető kézikönyvül szolgálhatna, mint a forgalomban levő terjedelmesebb hazaiak. Aminthogy a cseh hungarológia számára magától értetődően ez is lesz a rendeltetése. A „magyar viszonylat" fogalmához azonban van megjegyezni valónk. Természetes, hogy Pražák — ezt már a bibliográfiai apparátus megtekintése előtt is eleve feltételezhettük — elsősorban, azaz döntő mértékben az általa jól ismert és nagy respektussal kezelt magyarországi (és az abban is közkeletű külföldi) szakirodalomra támaszkodik, de mozgósít olyan forrásokat is, amelyek kívül estek vagy eshettek a magyar kutatók tájékozódási körén. Első helyen itt természetesen önálló levéltári kutatásait kell említeni, de mindjárt ezután a cseh és szlovák nyelvű szakirodalmat, hiszen nemcsak kutatói alkatának, hanem a kiadvány jellegének is megfelelően olyan komparatisztikai anyaggal szolgál, amely csak itt és ezúttal nyerhetett elsődleges fontosságot. Vagyis magyar tájékozódású, de nem magyar központú vagy magyar szempontú kiadvány. A szerző rokonszenvezően, de határozottan megveti a lábát a maga kívülállói szemléletében: vele és rajta mérhető, hogy a magyar középkorkutatás, minden megosztottsága és belső polémiái ellenére mennyire magyar origójú; s ennek felismerése közös érdek és hasznos hungarológiai eredmény.

Persze a különböző nézőpontoknak korrigálniuk is kell egymást. Már korábban is szóvá tettem, hogy a középkori krónikások olykor

szinte gyermeteg részrehajlásával és pártosságával kapcsolatban nem szerencsés dolog nacionalizmust emlegetni. Viszont igaza van Pražáknak abban, hogy az utókor bőven vegyített a tisztán tudományos érdekű vizsgálódásba nacionalista, tudományon kívüli elfogultságokat — pro és kontra, magyarok és nem magyarok; ez a tény maga is méltó tárgya lehetne a tudományos felülvizsgálatnak.

Természetesen nem állítom, hogy Pražák könyvének nincs vitatható pontja. Már csak azért sem, mert hiszen az egész korszak faktográfiájában és értékelésében temérdek a bizonytalanság, melyet minden kutató együtt örököl a témával. Hogy egy-két konkrét észrevétel erejéig a kötelező recenzensi akadékoskodásnak is eleget tegyünk: így például Anonymus prológusának egyik ismert kitételét a cseh szöveg úgy tükrözi, hogy „a magyarok ezután *ne* a szövegek biztos értelmezéséből, *hanem* a történeti források világos elemzéséből ismerjék meg az igazságot". A hely azért érdekes, mert a latin szöveg olvasata itt valóban ingadozik: a Szentpétery SRH-jában közölt kritikai kiadás (amely a fordítás alapjául szolgált) egyaránt megengedi az *ammodo* vagy *an non* olvasatot [„ergo potius ammodo (an non) de certa scripturarum explanatione et aperte hystoriarum interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat"], de a mondat értelme mindenképpen pozitív marad, lásd többek között Paisnál „most már inkább az iratok biztos előadásából meg a történeti művek világos értelmezéséből . . . fogja fel a dolgok igazságát". Vagy nézzük a földrajzi és személynevek átírását, amely a kiadói jegyzet szerint „a magyar történeti forrásokban ma már nehézkes helyesírási alakban szerepelnek, s ezeket csupán a kommentárban, kivételesen az első előfordulás helyén tüntetjük fel". Ez helyes is, de éppoly kétségtelen, hogy bármiféle következetes megoldásra törekedni eleve reménytelen igyekezet, biztos kritériuma az egységesítésnek nincsen. Az azonosításról nem is szólva. Ismét Anonymusból veszem az egyetlen példát: a Böngérnek adományozott uradalom határjelzőjeként említett Tapolca folyó aligha azonosítható teljes bizonyossággal a Jolsva patakkal (245.); ugyanúgy valószínűsíthető a Hejő is, mint Pais véli Magyar Anonymusában 1926-ban vagy Györffy Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzában 1963-ban. Itt és sok esetben másutt is a fokozott módszertani óvatosság és tartózkodás híve volnék, éppen mert Anonymus, úgy látszik, valóban könnyű kézzel bánt az efféle hagyományokkal és hiedelmekkel. Felvethetnénk még — nem a bírálat, hanem a kiegészítés szándékával — némely didaktikai szempontokat is: a magyarok legközelebbi nyelvrokonait a szerző magvas bevezető tanulmányában voguloknak és osztjákoknak nevezi, s ez egyezik is az ismét jogaiba iktatott hagyományos nyelvtudományi terminológiával, de talán nem ártott volna itt megemlíteni a közben jó ideig használt (s nem teljesen elvetendő megfontoláson alapuló)

manysi és chanti elnevezést is. A szövegek címében pedig (ez ismét a gyakorló pedagógus okvetetlenkedése), lévén az sok esetben amúgy is konvenció vagy meggyökeresedett úzus kérdése, ha az Intelmek címéből kimaradt volna (a fő helyen!) a csak virtuális szerzőnek tekinthető Szent István, s a Relatio de facto Ungariae Magnae címében se kapott volna hangsúlyt Ricardus „felfedező" szerepe, hiszen mégiscsak Juliánus barát úti beszámolójának a feljegyzéséről van szó. Az első esetben ilyeténképpen a szerzőség bizonytalanságát éreztetném, a másikban a mű központi alakjának szolgáltatnék elégtételt.

Lehet tehát sok mindenről eszmét cserélni, vitázni, de aligha vonhatná kétségbe bárki is, hogy olyan alapos és koncepciózus művet tett Richard Pražák az asztalra, amelyet tudományos és közvetítői erényeiért egyaránt elismerés és dicséret illet.

(Praha, Vyšehrad, 1988)

RÁKOS PÉTER

WINKLER-KÓDEX. 1506.*

Az írásban rögzített magyar nyelvű irodalomnak kezdetei a homályba vesznek. Egy-egy kiemelkedő, értékes maradvány, a *Halotti Beszéd*, az *Ó-magyar Mária-siralom*, azt bizonyítja, hogy ezeket a kezdeteket korai időkre kell tennünk. A magyar nyelv már a XII—XIII. században olyan fejlettségi fokot ért el, amely alkalmassá tette szellemi tartalmak, gondolatok, érzelmek kifinomult, költői kifejezésére is. Az első, legalább nem sokkal későbbi másolatban fönnmaradt, egész kötetet kitevő magyar szövegünk, a *Jókai-kódex* a XIV. században keletkezett. A XV. század végéről, a XVI. század elejéről már néhány tucat magyar nyelvű kódexünk van, annak bizonyságául, hogy az iskoláztatás, a könyvolvasás már a korábbinál sokkal nagyobb körre terjedt ki. Ezek a kötetek természetesen csak csekély töredékét teszik ki a föltételezhető eredeti mennyiségnek. Hiszen ha a középkori magyarországi latin nyelvű kódexeknek, becslés szerint, mintegy egy-két százaléka maradt fönn, ennél semmivel sem lehetett jobb, sőt inkább rosszabb a magyar nyelvű kódexek ilyen aránya. A latin kódexek tekintélyes része ugyanis külföldön maradt fönn, ahová elszivárogtak, ahová elmentették őket. Az ott érthetetlen magyar nyelvű kódexek fönnmaradását azonban semmi sem indo-

* A nyelvemlék hasonmása, betűhű átirata és latin megfelelői. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István.

kolta, megmaradásukról nem gondoskodtak. Ha tehát ma mintegy 40 nyelvemlék kódex van birtokunkban, arra következtethetünk, hogy ezek legalább 2000—4000 egykori kötetből maradtak fönn. A fönnmaradt kódexek bizonyos fokú hasonlóságából arra következtethetünk, hogy az elveszettek is ilyen jellegűek lehettek. Mindenesetre középkori szellemi életünknek, nyelvünknek, irodalmunknak, egész műveltségünknek legértékesebb tanúi ezek, a művelődéstörténetnek, nyelv- és irodalomtörténetnek, egyháztörténetnek legfontosabb forrásai közé tartoznak. Még akkor is, ha a szövegek legnagyobb része nem eredeti alkotás, hanem latinból való fordítás.

Érthető tehát, hogy a magyar tudományos kutatás mindig nagy érdeklődéssel fordult feléjük, és már a múlt században megkezdődött a szövegek kiadása, a Régi Magyar Nyelvemlékeknek a kor színvonalán álló és ma is sok eredménnyel forgatott sorozatában. A részlettanulmányoknak pedig se szeri, se száma. Az eredeti példányok közvetlen tanulmányozása azonban nem könnyű feladat, nem könnyen hozzáférhetőek. Főleg pedig az ilyen munka az értékes kincsek állandó rongálását jelenti. Ezért volt nagyon szerencsés vállalkozás, amikor 1942-ben a *Jókai-kódex* publikálásával megindult a *Codices Hungarici* sorozat. Azóta már — ha nem is kódex-fakszimilék alakjában, de legalább a kutatás számára lényegében kielégítő szöveghasonmások sora jelent meg — időközben némileg változó kiadási elvek alapján. Ennek a sorozatnak legújabb és eddig legfejlettebb elvek szerint kiadott 9. kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban Cod. Hung. XVI. Nro 2. 1506. jelzet alatt őrzött *Winkler-kódex*. A kiadás a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén készült Benkő Loránd professzor vezetésével, az előkészítő munkacsoportot Korompay Klára vezette. Bevezetését írta és a közzététel munkáját végezte Pusztai István. A kötet megjelenését örömmel kell üdvözölnünk. Azonban szóvá kell tennünk egy érthetetlen körülményt. A magyar nyelvemlékek tudományos bevezetéssel ellátott szöveg-hasonmás kiadásainak egy másik sorozata is készül egyidejűleg *Régi Magyar Kódexek* címmel. Kiadó testülete és a kiadást végző személyek ugyanazok, mint a *Codices Hungarici*-é. A *Régi Magyar Kódexek* sorozat első számának bevezetése azt a célt tűzte ki, hogy gyorsabb ütemet adjon a kódex-szövegek kiadásának, mint ahogy a *Codices Hungarici* kötetei megjelennek, szerényebb kivitelben és tudományos apparátusának (a latin eredetiek felkutatása és közlése) csökkentésével, de mégis a szövegek hasonmás-kiadását és átiratát közölve. A valóságban ezeknek a köteteknek bevezetései tudományos alaposság tekintetében nemigen maradnak el a *Codices Hungarici* bevezetései mögött. Ami pedig a kivitelt illeti, az 5. kötetnél már igyekszik túltenni a *Codices Hungarici*-n, amennyiben ez az 5. kötet már nemcsak szö-

veghasonmás, hanem igazi, színes fakszimile-kiadás. (Bár itt sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a technikai kivitel kritikán aluli, nem válik dicsőségére a magyar nyomdaiparnak!) Talán fontosabb lenne a kódexek számára a *Codices Hungarici* sorozat gyorsabb ütemű közreadása, a másik sorozatban pedig minél gyorsabban hozzáférhetővé tenni a töméntelen, sokszor még föl sem kutatott és nem regisztrált szórványemléket, főleg azokat a bejegyzéseket, amelyek tömegesen találhatók könyvtáraink XVI. századi könyveiben.

A *Winkler-kódex*et már Döbrentei „Egyházi vegyeskönyvnek" nevezte el, s ennél jobb nevet valóban ma sem lehet adni neki. Tartalma, a jelenlegi sorrendben, a következő: 1. Kalendárium (csonka). 2. Latin nyelvű ájtatosságok. 3. A latin ájtatosságok közé beírt magyar nyelvű szövegek. 4. Mária-siralom. 5. „Atyának bölcsessége." 6. „Emlékezzél keresztyén." 7. „Szentséges életnek módja." 8. Passio. 9. „Ájtatos gondolatok minden órákra." 10. „Dicséreteket és hálaadásokat adok neked." 11. Szent Brigitta tizenöt imája. 12. Áldozás előtti imádság. 13. Szent Bonaventura imája. 14. Esti imádság. 15. Szent Bernát gyónási imája. 16. Evangéliumi szakaszok. 17. Abgarus király legendája. 18. Intelmek. 19. „Jézus Krisztus patikája." 20. „Szűz Mária hét epesége." 21. „Szent ének, ki dicséri Szűz Máriát." 22. Két verses regula.

A nyelvemlék kiadója szerint ennek a domonkosrendi apácák számára készült kódexnek 1—7. pontok alatt felsorolt része tervszerűen szerkesztett, közös használatra szóló hóráskönyv. Ebben az esetben azonban kétséges, miért van a magyar nyelvű kalendárium után következő rész mintegy felét kitevő első szakasza latin nyelven, a következők magyarul. A passió (8.) a kódexben megadott datálások szerint ennél a mostani első résznél korábban keletkezett, írása is teljesen elütő. Csak annyi bizonyos, hogy ezt is még 1506-ban írták.

Itt kell megjegyeznünk, hogy nem látszik elfogadhatónak a közlő véleménye, amely szerint néhány laptól eltekintve az egész kódex egyetlen kéz alkotása. A magunk részéről azt gondoljuk, hogy több azonos iskolázottságú kéz írása váltakozik a kódexben. Hangsúlyozni szeretnénk, 1506 táján már nem kell föltételezni, hogy egy-egy kolostorban csak egy-egy scriptor feladata és mestersége lehetett az írnitudás, írásalkalmazás. Ebben az időben a kolostoroknak legalább egy részében valószínűleg tanították írni a szerzeteseket, akik így képesek voltak egymást az írásban bármikor váltani. Az írásvonalak hasonlósága, a helyesírás lényegbeli azonossága a közös iskolától származik. (Hasonló jelenséget vélünk megmutatkozni az Érsekújvári Kódexben is.) Az egyes lapok írásai közt néha pontosan egyik lapról a másikra olyan nagy különbségek tűnnek föl, hogy azok aligha származhattak egy kéztől. Mindenesetre a „kezek" vizsgálata még további kutatásokra szorul.

Nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a kódex kodikológiai leírásával sem értünk mindenben egyet. Csak néhány apróságról van szó, a kiadás lényegét nem érintik. Ilyen az a megállapítás, hogy mintegy 4—4 mm-t „gyalultak le" a könyvkötők a könyv testéből. A vesztességnek ennél nagyobbnak kellett lennie, hiszen a felső sorok írása olykor meg van csonkítva, pedig bizonyára volt ott margó is. Hiányzik annak közlése, hogy a kódexben nincs eredeti foliószámozás, szignatúra és reclamans. Nem egészen érthető, miért nem sikerült a kódex szétszedése után sem a pontos ív- vagy ívfüzetmegállapítás. Azt sem tudjuk meg, hogy hajtogatással kialakított ívekről van-e szó, vagy egyformára vágott, kettéhajtott foliók egymásbahelyezéséről (ívfüzetek), pedig erre a vízjelek helyéből lehetett volna következtetni. (Semmiképpen nem lehet azt mondani, hogy ezt az alakot „régebben 8-ad rétnek nevezték".) A vízjelek elhelyezkedésének vizsgálata fontosabb lett volna, mint a papír eredetének — sikertelen — nyomozása. Minthogy datált kódexről van szó, a vízjel-megállapításnak nem sok értelme van. A talált leghasonlóbb jelek úgyis későbbiek, mint magának a kódexnek írása, semmivel sem visz közelebb a dolgok ismeretéhez az a megállapítás, hogy a papír vagy Dél-Németországban, vagy Itáliában keletkezett. Azt se fogadhatjuk el, hogy a kódexben található két írás „Gothica textualis formata" és „Gothica textualis cursiva". Textuális írása ugyanis nem „formata", a cursiva pedig sohasem nevezhető ilyennek. Van még ezeken kívül itt Gothica currans is.

Mindezek a kifogások a publikációnak mint nyelvemlék-közlésnek érdemeit semmivel se csökkentik. Érdemei a gondos szövegolvasat, a többi nyelvemlék szövegeivel való pontos összevetés, és a latin eredetiek alapos nyomozása, a fölhasznált irodalom teljessége.

Befejezésként még csak annyit szeretnénk megemlíteni, hogy ezeknek a régi magyar nyelvemlék-kódexeknek a nyelve olyan csodaszép és annyira mai (például „Édes anya, bódog anya, verág szülő Szűz Mária"), hogy érdemes lenne egyszer egy mai helyesírásban átírt válogatást kiadni nyelvemlék-szövegeinkből. Talán ez is hozzájárulna siralmasan romló magyar irodalmi és köznyelvünk újjáélesztéséhez, újra megmagyarításához. (Akadémiai Kiadó, 1988.)

CSAPODI CSABA

MAGYAR NYELVŰ HALOTTI BESZÉDEK A XVII. SZÁZADBÓL*

Örvendetes, hogy a művelődéstörténeti forrásfeltárás egyre táguló körében eddig kevéssé vizsgált műfajok is helyet kapnak. A halotti beszéd-kutatás egyik inspirációja volt az a hatalmas munka, amely a Rudolf Lenz professzor által szerkesztett három kötetben nemzetközi eredményeket tárt a nyilvánosság elé: *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften.* Marburg, 1984. A kiadványban a magyar eredményeket Péter Katalin foglalta össze és ő volt a vezetője annak a szemináriumnak is, amely az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén végzett halotti beszéd-kutatásokat. A Tarnai Andor tanszékvezetői irányításával folytatott munka, amely több éve fontos kutatási területévé vált a tanszéknek, számos diákköri- és szakdolgozatot eredményezett, most pedig egy kritikai igényű szövegkiadást tarthatunk a kezünkben Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka munkájaként.

A kötet 12 halotti beszédet tartalmaz, szándéka szerint reprezentatív antológiának is tekinthető, mert a válogatás szempontjai rendkívül jól körülhatároltak. A XVII. században mintegy száz halotti prédikációt és orációt tartalmazó nyomtatvány jelent meg, a kiválasztott tizenkét beszéd jellegzetes példái a műfajnak. Történeti személyiségek (Nádasdy Ferenc, Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony, a vezekényi csatában elesett Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár, Báthori Zsófia, Széchényi György esztergomi érsek) mellett kevéssé ismert alakok (Felvinczi Sándor lelkipásztor, Telekesi Török Bálint diákoskodó nemes) is helyet kapnak. Felvinczi ről és az Esterházyakról két-két beszéd is olvasható, az összehasonlításra is alkalmat adva. A felekezeti megoszlás is tudatos válogatás eredménye: a kötet öt katolikus, három református és két evangélikus szertartás szerinti temetést idéz fel. A búcsúztatottak életkora a tizenkét évtől a százhárom évig terjed.

A halotti beszédek forrásértéke felbecsülhetetlen. A művelődés-, életmódtörténet számára éppúgy nélkülözhetetlen, mint a történettudomány, a családkutatás adatainak gyűjtésekor. Az irodalomtörténet-írás pedig a stílus és a retorikai eszközök vizsgálatakor hasznosíthatja a halotti orációkat. Mindezen szempontok helyet kapnak abban az elmélyült tanulmányban, amelyet a szövegkiadás bevezetőjeként

* A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Kecskeméti Gábor. A bevezetőt írta Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka.

olvashatunk. Nagy teret szentelnek a szerzők a temetési szokásoknak és a temetési pompa szükségességéről folytatott korabeli vitáknak. Már a bevezető két mottója — Beniczky Péter és Hodászi Miklós megállapítása — előlegzi a két végletet: a pompázatos temetés igénylését és elvetését. A XVII—XVIII. századi levelek, végrendeletek gyakran foglalkoznak a temetés külsőségeivel, mások elhunytakor vagy a szerzők saját halála közeledtén. Az előkelőség megkívánta pompa és a puritán racionalizmus között vívódik Bethlen Miklós is, leginkább ez utóbbi felé hajolva. Idézett szövegét bővíthetjük még levelezéséből és *Önéletírás*ából vett citátumokkal. Első felesége, Kun Ilona halálakor írja *Önéletírás*ában: „... tudván azt, hogy a gyász, sírás keserűség sem a megholtnak, sem annak maradékinak sem magának a gyászolónak egy cseppet sem használ, feltevém magamban, hogy a megholtnak gyermeki s atyjafiaihoz való igaz szeretettel, és az ő érdemlette becsületes jó emlékezettel mutassam hozzája való szeretetemet, nem az ördögtől és világtól találtatott ceremóniás hypocrita gyásszal; melyet el is követtem teljes tehetséggel; ha élnének, magok is megvallanák". Második felesége, Rhédey Júlia halálakor a rab Bethlen Bécsből küldi intő szavait: „Tudom én a Magyarnak mas Nemzetek felett valo bolondsagat a Lakadalom es Temetesbe, a melly bolondsag, kar, es bűnis." Hiába küldi azonban pontos utasításait fiának, Bethlen Józsefnek — „Ha a' pénzben usznánk sem engednem meg a' pompás temetést" — intését mégsem tartották meg, utólag kell felháborodva megállapítania: „Én tudom a szegény Anyád temetése költség nélkül nem lehetett, azzal tartoztunk. Be elvétetted-é, vagy mi a veszélyt irsz, hogy 20 vég fekete posztót vettetek, talám az utat is posztoval teritettétek be a Háztol fogva a Temetőig?" A katolikus Nádasdy Ferenc végrendeletében tiltakozik a „legfényesebb temetések" ellen. Bethlen Kata megszabja az orációk számát és igéjét. A hangsúlyozott puritánság azért is figyelemre méltó, mert a régi magyar szokások elmúlásán kesergő Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című könyvéből azt is megtudhatjuk, milyen volt az igazi főúri temetés: „Az töröksíposok és trombitások után mentenek az urak hintai, azután ment az község, az község után vezette két-két ember az czifrán felöltöztetett paripákot, azután mentenek a férfikeservesek hintai, az férfikeservesek után mentenek lóháton az test előtt az fenn említett két páncélban öltözött emberek; akiknél az aranyas zászló volt, és aranyas fegyverben volt maga is, az ment szerszámos cifra paripán; akinél az fekete zászló volt, az ment bakacsinban öltözött lón. Az ezüstcímert feketében az fejinél gyalog vitték."

A temetések külsőségeinek leírása átvezet bennünket a szertartások rendjének megismeréséhez. Kecskeméti és Nováky bevezetője gondosan figyel a katolikus és protestáns temetések különbözőségeire, az

elhangzott beszédek szerepére. Az oráció és a halotti prédikáció közötti sokszor jól megfigyelhető, de még többször élesen el nem választható különbségek vizsgálatát azzal hidalják át, hogy egységesen a „halotti beszéd" terminust használják. A beszédek felépítésének, forrásainak feltárásakor nem hagyják figyelmen kívül a hatásmechanizmust sem. Nagy gondot fordítanak arra, hogy a beszédeket nem önmagukban, hanem a kortársi igényeket, szokásokat is tekintetbe véve vizsgálják. Egy kevésbé elemzett szempontra azonban felhívjuk a figyelmet. Éppen azért, mert három hölgy is szerepel az elbúcsúztatottak között, érdekesnek tartanánk — egy terjedelmesebb válogatás esetében — a nőideál megrajzolását a halotti beszédek tükrében. A XVII—XVIII. századi asszonyokról mondott orációk még arra is ráirányítják a tekintetet, hogy a prédikátorok mennyire alkalmazkodtak hallgatóságukhoz, az összegyűlt asszonysereghez, és ezért a nőkérdésnek rendkívül gazdag anyaga olvasható a halotti beszédekben.

A kötet szövegkiadási munkálatai egyértelmű dicséretet érdemelnek. Kecskeméti Gábor gondos és pontos szövegeket ad közre, jegyzetei szinte minden igényt kielégítenek. A jegyzetapparátus könnyen áttekinthető, bár szerencsésebbnek találtuk volna, ha a több helyen megmagyarázott idegen szavakat és kifejezéseket a kötet végén alfabetikus jegyzék foglalta volna össze. Egyetlen apró helyesbítést fűzünk a szövegkritikai jegyzetekhez. Hoffmann Pálnak az Esterházyak felett mondott beszédében olvashatjuk Esterházy Lászlóról: „... óltárt-is fogadot hogy chináltat azon Bóldogságos Szüznek a' Czeli Szentegy-házban..." (141.) Kecskeméti Gábor valószínűsítő magyarázata szerint: „Czel: alighanem Kiscell (a mai Celldömölk része.)" (398.) Kiscell valóban híres búcsújáróhely, templomának építése Koptik Odó bencés apát nevéhez fűződik, aki 1739-ben került Dömölkre és hozta magával Mariazell kegyszobrának a mását. A kegykápolnában elhelyezett szobor 1748-ban került végleges hajlékába, a mai templomba. A vezekényi csatában 1652-ben elesett Esterházy tehát majd' száz évvel korábban nem gondolhatott a kiscelli templomban oltárállításra. Fraknó várának örökös ura, Sopron vármegye főispánja inkább az ausztriai Mariazell templomát kívánhatta oltárral gazdagítani.

Ez a jelentéktelen módosítás azonban semmit sem von le a kiadvány értékéből. A megbízhatóan pontos, éppen ezért igényes és hálátlan munka közreadói — fiatalok lévén — remélhetőleg még sok hasonló kötettel örvendeztetik meg a művelődéstörténet kutatóit. (Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete kiadása, 1988.)

NÉMETH S. KATALIN

TARNÓC MÁRTON: KETTŐSTÜKÖR

Tarnóc Mártonnak, a régi magyar irodalom közkedvelt egyetemi oktatójának legújabb tanulmánykötete elsősorban az elmúlt évtizedekben Budapesten diplomát szerzett magyar tanárok körében számíthat érdeklődésre. Rajtuk kívül bizonyára azokban is visszhangot vált majd ki, akik a régi magyar irodalmat a mai kultúra, illetve a XX. századi irodalom, művészetek és tudománytörténet felől kívánják megragadni, mintegy „Kettőstükör"-ben. A bevezetésnek is szolgáló *Régi magyar irodalom — korszerű humán műveltség* című eszmefuttatás ugyanis olyan gondolatokat vet fel, amelyekkel véleményünk szerint minden, régi magyar irodalommal foglalkozó vagy annak megismertetésére hivatott egyén találkozik. Tarnóc ebben nemcsak azt indokolja meggyőzően, hogy régi irodalmunk és műveltségünk jelenléte fontos és nélkülözhetetlen mai korszerű szellemi életünkben, hanem felhívja a figyelmet arra is, hogy a tudományos kutatás, az iskolai oktatás, ismeretterjesztés és az élő irodalom tehet a legtöbbet annak érdekében, hogy kultúránknak ez a gazdag kincsesháza újra élő szellemi kinccsé váljon.

Tarnóc Márton fő kutatási területe a XVII. század első felének irodalma. Tanulmányai elsősorban e kor nagy egyéniségeiről szólnak: Bethlen Gáborról, Pázmány Péterről, Geleji Katona Istvánról, Laskai Jánosról, Szalárdi Jánosról. Mindben a vizsgált személyek alkotásainak, illetve a rájuk vonatkozó kortárs és későbbi irodalom alapos ismeretének segítségével mond véleményt és tesz összehasonlításokat. Gondosan megfontolt kutatási eredményei ezért bizonyulnak igazaknak, időtállóknak. De szóljunk ezekről konkrétabban is!

Bethlen Gábor művelődéspolitikájáról a Bethlen-évforduló kapcsán már igen sokan igen sokat elmondtak, de a korabeli alkotásokból Tarnóc Márton villantotta fel a mindennapi polgári élet, a teremtő és építőmunka költői megfogalmazásait, az építő és újat teremtő fejedelem bemutatása mellett.

Pázmány Péterről és Geleji Katona Istvánról a XVII. századi próza fejlődéstörténete szempontjából alkotott ítéletet, és sikeresen ragadta meg emberi egyéniségük titkát is. Geleji Katona István életművét költői hasonlattal a következőképpen jellemezte: „Vaskos prédikációs kötetei — első benyomásként — riasztóan hatnak a korszak kutatójára. Úgy érzi, sivatagban jár és hatalmas, szürke sziklatömb emelkedik előtte, de megmászása nem ígér oly szép kilátást termékenyebb földekre, mely indokolná a vele való vesződést." Tarnóc Márton a korábbi irodalomtörténészekkel szemben nem riadt vissza a Geleji-corpustól, és számos említésre méltó, érdekes eredményre bukkant: például Geleji Horatius-idézetfordításai; egy-

egy közmondás anekdotikus-novellisztikus formában való kifejtése, barokkos mondatfűzése stb.

Még komplexebben vizsgálta Justus Lipsius magyar fordítójának, Laskai Jánosnak az életművét. Ez természetes is, hiszen *Laskai János Válogatott írásai*nak sajtó alá rendezését mély és széles körű bibliográfiai, művelődéstörténeti, stilisztikai és fordításösszevetési vizsgálódások előzték meg. Ezeknek köszönhetően ez a tanulmány a jelen kötetnek is a legérdekesebb és eredményekben leggazdagabb írása. Kár, hogy az 1651-ben megjelent Imádságoskönyv-fordítást nem elemezte azóta se hasonlóan, mivel az még részletekben sem került bele az RMPE II. kötetében közreadott válogatásba.

Szemmel láthatóan szívesen foglalkozott Tarnóc Szalárdi János munkásságával is. Jól ragadta meg alakjában a tudatos írót, akire a bibliás protestáns történeti koncepció mellett a puritánus Medgyesi Pál jajsorozatában kifejtett történetszemlélet elemei is hatottak. Nem volt sem Tacitus-, sem Livius-követő, hanem a saját útját járta. Írása műfajilag az emlékirattal rokon, de Tarnóc utalt a korabeli prózairodalommal való kapcsolatára is. Lippay János *Pozsonyi kert* című művét a magyar kertészeti szaknyelv létrehozása szempontjából értékelte Tarnóc.

Az egy-egy személyhez, alkotóhoz kapcsolódó írások után rövid összefoglalás következik, amely a *XVII. századi magyar könyv* helyzetét kívánta tükrözni. Ez az 1973-ban készült tanulmány még ma is jó kiindulás, bár az azóta eltelt több mint másfél évtized alatt a könyv- és nyomdatörténeti kutatás sok új eredményt hozott napvilágra. Hogy csak egyet említsünk: 1981 óta folyamatosan jelennek meg a szegedi *Könyvtártörténeti Füzetek*, amelyek XVI—XVIII. századi könyvjegyzékeink bibliográfiáját adják közre.

Hasonlóképpen könyves tanulmány Tarnócnak az *Aranyos Bibliá*ról szóló írása is. Ebben megcsodálhatjuk, milyen szépen tudta megfogalmazni „az áldott kezű mester" tragédiáját. A kötet legutolsó, *Régi magyar asszonyok — régi magyar műveltség* című tanulmányában a Vita publica, privata és religiosa hármas felosztás alapján méltatta a nők szerepét a régi magyar irodalmi műveltségben.

Szinte tanulmányszámba vehetők a *Kettőstükör*be felvett recenziók: a magyarországi bibliográfiák történetéről is számot adó *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473—1600* című és a *Régi Magyar Költők Tára* két sorozatát részletesen bemutató írás, valamint az *Anyanyelvünk igézetében* című *Jegyzetek Szabó T. Attila tanulmányairól.*

Nem meglepő, milyen találóan értékelte Szabó T. Attila munkásságát. Hiszen a nagy erdélyi nyelvész-levéltároshoz hasonlóan az írott források tisztelete és figyelembevétele Tarnóc Mártonnak is mindig fő elve a kutatásban.

Végül Tarnóc a régi magyar irodalom és az utókor kapcsolatát négy nagy egyéniség munkásságában elemezte: a pozitivizmus módszerével vizsgálta meg Kodály Zoltán bejegyzéseit régi magyar irodalmi szövegkiadásokba, illetve a régi magyar költészet bizonyos beszivárgását és továbbélését József Attila néhány versében. Nem véletlen, hogy éppen Tarnóc Márton értékelte Riedl Frigyes és Waldapfel József irodalomtörténeti munkásságát. Mindkettőnek az életművét értékelve kiemelte, hogy költői ihletettségű értekező prózában (317.), illetve a szépirodalmi igényű stílus és gondolatfűzés igényével (361.) fogalmazták meg tudományos eredményeiket. Mindez Tarnóc Márton értekező prózájára is elmondható. Szép nyelve, találó hasonlatai, gördülékeny stílusa, sajnos, szokatlan a mai magyar irodalomtudományban.

A tanulmánykötet jó áttekintést ad az irodalomtörténész eddigi munkásságáról. Bár mindegyik írás elhangzott vagy napvilágot látott már, mégis jó együtt olvasni őket. Még akkor is, ha a tanulmányokat nem szerkesztették kötetté a szó szoros értelmében. Ezért fordulhat elő, hogy ugyanazok a gondolatok, idézetek többször is szerepelnek (például a 66. és a 85. oldalakon), ami persze nem olyan nagy baj, hiszen repetitio est mater studiorum! A jegyzetek közlésekor sem törekedtek az egységesítésre. Ahogy az első megjelenéskor közreadatott a tanulmány, úgy került bele a gyűjteményes kötetbe is. Pedig ez az új közlés módot adhatott volna a szerzőnek és a szerkesztőnek néhány véletlenül becsúszott hiba kijavítására is: például a Glirius Mátyás (289.) indokolatlanul magyarított névalak helyesbítésére; Laskai János disszertációjának nyelvtanilag helyesebb, és nem csupa jelzővel való idézésére (133.), Szenci Molnár Albert nevének helyes írásáról nem is beszélve. Ezeknek a kisebb szeplőknek a száma azonban szerencsére nem nagyon szaporítható. (Magvető Könyvkiadó, 1988.)

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

*

Könyvgyűjtők, könyvkereskedők, könyvkiadók

KELECSÉNYI GÁBOR: MÚLTUNK NEVES KÖNYVGYŰJTŐI

A Gondolat Kiadó „Magyar könyv" sorozatának előttünk fekvő kötete nem a magyar bibliofília történetének teljes és részletes feldolgozása. Kelecsényi Gábor már könyve elején leszögezi, hogy a rene-

szánsz, a barokk, a felvilágosodás és a reformkor számos, többségében főpapi és főúri könyvgyűjtője közül csak a legkiemelkedőbbekkel kíván foglalkozni. A könyvgyűjtés a tárgyak gyűjtésének egyik speciális formája, de motiválhatják gazdasági indokok is, hiszen a könyvek vásárlása a pénzbefektetés egy lehetséges módja. A bibliofília azonban „passzió, a kiállításánál vagy tartalmánál fogva különleges könyvek iránt érzett nemes szenvedély". A magyar könyvgyűjtők amellett, hogy szenvedélyesen gyűjtötték a nyomtatott és a kéziratos műveket, tevékenységükkel a köz javát szolgálták és kiterjedt nemzetközi kapcsolataik révén hozzájárultak a magyarság hírnevének növeléséhez a világban. Kelecsényi a könyvgyűjtőkön kívül szót ejt még a bibliofília határterületén mozgó néhány különleges alakról, könyvkereskedőkről, ügynökökről és hamisítókról is. Érdekes esetek kapcsán beszél a bibliomániáról — a bibliofília torz változatairól — a könyvlopásról és a könyvcsonkításról.

A magyar könyvgyűjtés történetének két kiemelkedő személyisége Mátyás király, aki udvarában létrehozta az Európa-szerte ismert és később tragikusan szétszóródott Bibliotheca Corvinianát és Széchényi Ferenc, a nemzeti könyvtár, a mai Széchényi Könyvtár megalapítója.

Mi emeli ki Mátyás könyvtárát a kortársak gyűjteményei közül? Elsősorban az, hogy neki mint uralkodónak több anyagi forrás, lehetőség állt rendelkezésére, hogy szenvedélyének hódolhasson. Kelecsényi Gábor részletesen beszámol azokról az indítékokról, amelyek hozzájárultak a könyvtár fejlesztéséhez. A könyvgyűjtésben Mátyás példaképe volt többek között Vitéz János, aki nevelését irányította, később sok segítséget kapott a művelt humanista tudós Galeotto Marziótól, aki 1461-es rövid látogatása után 1465-ben visszatért Budára és éveken át könyvtárosaként működött közre a könyvek beszerzésében és rendszerezésében. A király gyűjtésében univerzalitásra, teljességre törekedett, szeme előtt az egyetemes tudás eszméje lebegett. Az antik auktoroktól saját korának szerzőiig a tudomány legkülönbözőbb területeiről mindent gyűjtött. Mátyás azonban nemcsak gyűjtötte a főleg kéziratos műveket — a nyomtatott könyvektől valahogy idegenkedett még —, hanem könyvrendeléseivel támogatta is a könyvművészetet, akárcsak a művészet más ágait. Udvara így lett a reneszánsz kultúra egyik európai központja. A szerző a legújabb kutatások eredményeire támaszkodva írja le a virágzó könyvtár berendezését, majd szól az uralkodó halála utáni szétszóródásáról. Sajnálatos, hogy az utókornak csak feltételezései lehetnek a könyvtár állományának nagyságáról. Maga Mátyás is adott kölcsön, vagy adományozott könyveket, halála után pedig hamarosan megkezdődött a könyvtár „széthordása". Miksa császár követe, Cuspinianus, például 25 alkalommal vitt magával könyveket uralkodója részére. A török

uralom aztán végleg beteljesítette a könyvtár sorsát. Végezetül említés történik a Bibliotheca Corviniana néhány jeles darabjáról, egyes korvinák felbukkanásáról itt-ott a világban.

Széchényi Ferenc gyűjteményének sorsát az különbözteti meg más magyar főúri könyvtárakétól, hogy míg azok csak egy-két generációt éltek túl, s vagy a konfiskálás, vagy a történelem vihara, vagy az utódok felelőtlensége miatt szószóródtak, addig az övé nemcsak hogy együttmaradt, de továbbfejlődött és ma is a nemzet első könyvtáraként működik. Mindebben számos körülmény sikeres egybeesése játszott közre. Széchényi könyvgyűjtése a nemzeti önállósodási törekvések felerősödésének korára esik. 1802-ben létesült nemzeti könyvtárunk így is később keletkezett, mint számos európai ország hasonló intézménye. Széchényi a XVIII. század végén, felvilágosodás szellemében nagy anyagi áldozatvállalással hozta létre hungarika-gyűjteményét és bocsátotta közhasználatra. Felismerte, hogy a magyar szellemi örökség megőrzése, rendszerezése és a kutatás számára hozzáférhetővé tétele valamiképpen hozzájárulás a magyar nemzeti identitástudat megőrzéséhez. Míg más magyar bibliofílek gyűjtőkörébe (Árva Bethlen Katát kivéve) elsősorban a külföldi irodalmak termése tartozott, ő a magyar szerzők műveit, illetve a magyar vonatkozású műveket gyűjtötte, mégpedig a teljesség igényével. A könyvtár fennmaradásához hozzájárult a jól kiválasztott központi hely (Széchényi nagycenki kastélyából helyezte át a könyvtárat Pestre), valamint az a tény is, hogy a gyűjteményt az egész nemzet magáénak érezte és létét támogatásával biztosította. Mátyáshoz hasonlóan Széchényi is csak irányította a könyvtár szervezésével kapcsolatos munkálatokat, az adminisztratív feladatokat és a könyvek rendezését Lajos fiának nevelője, Tibolth Mihály végezte. Tibolth állította össze a könyvtár három kötetes, 1798-ban megjelentetett betűrendes és szakrendi katalógusát. József nádor kezdeményezésére az Országos Könyvtárat a létesítendő Nemzeti Múzeum alapjául fogadta el az országgyűlés 1807-ben, s annak részeként is működött tovább egészen 1949-ig, önálló intézménnyé válásáig.

E két kiragadott példán, a magyar könyvtári eszme két alappillérén kívül természetesen számos más gyűjteményről is szól Kelecsényi Gábor könyve. Szerencsés esetben a magángyűjtemények később a köz tulajdonába jutottak, felekezeti vagy intézményi kezelésbe kerültek. Példa erre Ráday Gedeon gyűjteménye, amely a pesti református teológiai akadémia könyvtárának alapját vetette meg, Klimó György pécsi püspöké, amely a pécsi egyetem könyvtárát gyarapította, Teleki Józsefé Akadémiáé lett, Jankovich Miklós gyűjteményének egy részét pedig a Nemzeti Múzeumnak sikerült megvennie. Az egyes gyűjtemények létrejöttét a szerző az alapító életrajzába ágyazva mutatja be, beszámol a gyűjtés szempontjairól és annak módjairól (örökség,

vásárlás tanulmányok alatt, külföldi utazások közben, barátok, tanárok inspirációjára), elidőz a könyvtár jelesebb darabjainál, tudósít arról, volt-e katalógus, s hogy mi lett a gyűjtemény sorsa az alapító halála után. Számos izgalmas, kalandos történetet mond el egyes könyvritkaságok megszerzésével kapcsolatban. Munkáját bőséges és korszerű szakirodalomra alapozza, stílusa sohasem szárazon tudományos, mindvégig rendkívül olvasmányos és élvezetes. Bár könyve inkább a nagyközönség számára készült, a kutatók is haszonnal forgathatják. A kötet érdekességét növelik a gondosan összeválogatott illusztrációk. Elmondhatjuk tehát, hogy Kelecsényi Gábor munkája értékes gyarapodást jelent a magyar könyvtártörténeti irodalom számára. (Gondolat, 1988.)

*

GAZDA ISTVÁN: KÖNYVKERESKEDŐK A RÉGI VÁCI UTCÁBAN

Gazda István könyve a pesti könyvkereskedelem 1757-től 1857-ig terjedő első száz évével foglalkozik. Bár munkája címében csak a Váci utca szerepel, de — mint az könyvéből is kiderül — vizsgálódását nem korlátozza csak erre az utcára, hiszen Pest belvárosának számos más pontján lévő könyvesboltokról is bőven esik szó. A kötet a könyves szakma szempontjából meghatározó jelentőségű évszámok köré csoportosított fejezetekből épül fel.

Pest első könyvkereskedői a könyvkötők voltak, mivel a városi tanács csak úgy adott számukra működési engedélyt, ha az eladásra szánt könyveket már Pesten dolgozó iparosnál köttetik. Többek között ilyen okok következtében fonódtak ebben a korban szorosan össze a könyvnek mint árucikknek előállításával és terjesztésével foglalkozó szakmák, a könyvnyomtatás, könyvkötés és könyvkereskedés. A kereskedők állandó küzdelmet folytattak a cenzúrával és a revízióval (a nagybani terjesztés tiltásával). Az első könyvkereskedők is — akárcsak a városi polgárság nagy része — német származásúak voltak. Pest egyik legkorábbi, könyvkiadással is foglalkozó könyvkereskedője Mauss Gellért volt, aki már 1748-tól árusított a Váci utcában. Az 1780-as évek elején több oktatási intézmény létesült Pesten, s nyújtott ezzel biztos hátteret és állandó vevőkört a fellendülőben levő könyves szakmának. A XVIII. század végének egyik legkiemelkedőbb kiadója Trattner János Tamás, aki Bécsből irányította nyomdáját, s akit utánnyomásai miatt sok kritika ért. A Trattner-

név azonban időállónak bizonyult, ezen a néven 1828-ig, majd Trattner—Károlyi néven egészen 1867-ig működött a nyomda.

1803-ban nyitotta meg üzletét Hartleben Konrád Adolf, akinek nevéhez nagyon sok könyv kiadása fűződik, de a kultúr- és irodalomtörténetileg jelentősek a 40-es évekre, illetve az ennél későbbi korszakra esnek. Ilyenek például Eötvös művei [*A karthausi* (1842), *A falu jegyzője* (1845), *Magyarország 1514-ben* (1847)], a *Külföldi regénytár* sorozat, Bajza világtörténetének egy része. Ő adta ki 1802-től a Schedius Lajos szerkesztette *Zeitschrift von und für Ungern* című havilapot. 1861-ben unokaöccse, Adolf vette át az üzleti ügyek irányítását, s így Hartleben és örökösei 70 esztendőn át képviselték a jó nevű céget. Sajnálatos — mint Gazda megjegyzi —, hogy sem az Új Magyar Lexikon, sem a három kötetes Magyar Irodalmi Lexikon nem ír róluk.

1827-ben megint egy később rendkívül ismertté váló kereskedő, a göttingai születésű Wigand Ottó nyitott üzletet a Váci utcában. Ő volt Széchenyi több művének (többek között a németre fordított *Lovakrul*nak, a *Hitel*nek és a *Világ*nak) kiadója, ő adta közre ezen kívül Kisfaludy Sándor összegyűjtött munkáinak első négy kötetét. Nála jelent meg a német Conversations Lexikon magyar változata 12 kötetben 1831 és 1834 között, ami azonban több szempontból is sikertelen vállalkozásnak bizonyult. Gazda könyvének egyik nagy erénye, hogy kiigazítja, vagy sok esetben pótolja egyes lexikonok hibás, vagy hiányzó adatait. Helytelenül rögződött a köztudatban például az is, hogy Wigand Emich Gusztávnak adta volna át boltját. Valójában sógora, Heckenast Gusztáv lett az utóda, akinek nevével új korszak kezdődik. Téves az a nézet is, hogy Wigand Wesselényi *Balitéletekről* című művének engedélyezésével kapcsolatos cenzori huzavona miatt települt át Lipcsébe, hiszen ő akkor már, valószínűleg 1831-től kezdve, ott élt. Ezt igazolja egyebek mellett az is, hogy a *Lovakrul* és a *Hitel* német nyelvű kiadása is már Leipzig—Pesth kiadási hellyel jelent meg 1830-ban.

1832 azért fontos év, mert ekkor három új könyves lépett a színre: Kilián Rozália, fia, ifj. Kilián György és a Wigandtól átvett bolt új gazdája, Heckenast Gusztáv. A szerző részletesen beszámol az 1838-as pesti árvíz következtében a könyvkereskedőket ért károkról és a megsegítésükre megjelentetett kiadványokról. Az Auróra-pernek a szerkesztők egymással való rivalizálása mellett voltak kiadói vonatkozásai is. A Kisfaludy Károly alapította évkönyvet Bajza József 1832-től Trattneréknél nyomatta, de a 14. kötetet már Kilián Györgynél akarta megjelentetni. A sértődött Trattner Szemere Pállal szerkesztetett egy másik Aurórát, s így a következő évben két Auróra Almanach jelent meg. 1837/38-ban már *Hajnal* címen adta ki Trattner, a Bajza-féle Auróra viszont 1837-ben jelent meg utoljára. A Kilián-cég

is több mint 100 évig volt megbecsült kiadója Pestnek, ebből 60 évig a Váci utcában.

Heckenast Gusztáv tulajdonképpen rövid ideig volt kereskedő, nevét elsősorban kiadványai örökítették meg. 1841-től Landerer Lajos nyomdásszal voltak üzlettársak. Heckenast adta ki a *Pesther Tageblatt*ot és ennek utódját, a *Pester Zeitung*ot, majd 1841-től már Landererrel közösen a Kossuth szerkesztette *Pesti Életképek*et (később *Életképek*), a *Magyar Szépirodalmi Szemlét*, a *Világ*ot és a *Budapesti Hiradót*. Heckenast és Landerer nyomdáját az utókor az 1848-as események kapcsán ismeri leginkább, hiszen ott nyomtatták ki a *21 pont*ot és a *Nemzeti Dal*t. Az 1850/60-as évektől Heckenast politikai nézetei sok tekintetben megváltoztak, egyre inkább a békés gazdasági fejlődés, a Béccsel való megegyezés híve lett, de tevékenységét összegezve elmondható, hogy sajtóvállalkozásainak, kiadványainak nagy része haladó és ellenzéki eszméket szolgált. Ez a száz év tehát a pesti könyvkereskedelem megszületésének ideje, 1857-től már új korszak, új szellemű kiadók (Ráth Mór, Abafi-Aigner Lajos, a Révaiak) kora kezdődik.

A kötet világos, közérthető és élvezetes stílusa miatt nem csak érdekes művelődéstörténeti olvasmány, hanem tankönyv, fontos segédkönyv szerepet is betölthet, hiszen a szerző sok adatot vonultat fel és támaszt alá saját kutatásaival. A könyvesboltok helyét illető tájékozódást nagymértékben megkönnyíti, hogy Gazda István a régi utcanevek mellett feltünteti a mai nevet, sőt a házszámokat is. A kötetet bőséges jegyzetek, a főbb forrásmunkák felsorolása, gazdag fényképanyag, valamint időrendi és helyrajzi mutató teszik teljessé. (Akadémiai Kiadó, 1988.)

*

Szomorú aktualitást ad e könyvismertetésnek, hogy Kelecsényi Gábor 1991. február 9-én, életének 71. évében elhunyt.

RÓZSA MÁRIA

M. KONDOR VIKTÓRIA: A HORNYÁNSZKY-NYOMDA ÉS AZ AKADÉMIA KÖNYVKIADÁSA

A pesti Hornyánszky-nyomda és kiadóvállalat 1863-tól működött az alapító, illetve leszármazottainak tulajdonában. 1923-ig, amíg a banktőke el nem nyelte a családi vállalkozást, a főváros egyik jóhírű üzeme volt, amely kitűnt gondosan készített termékeivel és színvonalas kiadványaival. 1883-tól 1895-ig az Akadémia bérházában bérelt

helyiségeket, és szoros kapcsolatban volt az Akadémiával, szerepet vállalva a kiadványok nyomtatásában, kiadásában és terjesztésében.

A nyomdaalapító, Hornyánszky Viktor György, dunántúli evangélikus tanítói család sarja, maga is tanító és tollforgató ember, Heckenast Gusztáv biztatására jött Pestre. Miután nyomdát alapított, a súlyos sztrájkokkal terhelt időben a főnökök és munkások békés megegyezésének híve lett, olyannyira, hogy sikeres békéltető akcióinak elismeréseképpen 1873-ban a nyomdai munások egylete elnökévé választotta. Mint nyomdavezetőt, kiadót és könyvkereskedőt szakmájának kiválóságai, nyomdáját pedig az igényes középüzemek közé sorolták. Ő maga és utódai figyelemre méltó szerepet vállaltak koruk könyvkiadásában is, különösen az első világháborúig, s ezen belül kiemelkednek akadémiai kiadványaik.

A szerző, amint bevezetőjében elmondja, áttekintette Hornyánszkyék levéltári és bibliográfiai forrásanyagát, és megállapította, hogy a hagyaték sajnálatosan fogyatékos. Levéltári anyag alig maradt, a nyomdában nyomtatott, illetve itt kiadott könyveknek az impresszumok pontatlansága miatt csak egy része érhető tetten. A tünetek egyfelől a már korábban is dúló, de a második világháború után katasztrofálissá növekedett hagyománypusztításra utalnak, másfelől, megszívlelendő tanulságul szolgálnak mai könyvkiadásunknak, ahol se szeri, se száma a könyveken feltüntetett felesleges és semmitmondó adatoknak, amíg a könyvészetnek szóló fontos információk sok esetben hiányoznak.

Indokolt, hogy e hiányok miatt a szerző témakörét a könyv címében foglaltakra, vizsgálatait pedig a századfordulóig terjedő korszakra korlátozta. Minden félreértést eloszlatandó, talán még egyértelműbb lett volna, ha feldolgozásának időhatárai — 1863—1900 — már a könyv alcímében megjelentek volna.

A mű első részében a szerző ismerteti a nyomdaalapító életrajzát, a vállalat későbbi évtizedeit, és rövid összefoglalást ad a nyomda kiadási tevékenységéről. E jó áttekintést nyújtó fejezetben csupán a nyomda végleges megszűnésére vonatkozó megjegyzés — miszerint ez 1943—1944-ben bombatalálat miatt következett be — ébreszt kétségeket, s ezeket az 1948. évi *Typographia*ból idézett jegyzet sem oszlatja el. Az 1895-ben az Aradi utca 14. alatt létesült nyomdaépület ma is áll, és a főváros még fel nem fedezett ipari emlékei közé tartozik. Kétemeletes, belső udvarral és azt övező galériákkal épített csarnok, jellegzetes, a XIX. század második felében igen korszerű vasszerkezetű építmény, amelyhez minden bizonnyal valamilyen nyugati nyomdaépület szolgálhatott például.

A következő fejezetben az Akadémiával való kapcsolattal ismerkedik az olvasó. Ez a rész betekintést nyújt a kor kiadási és könyvterjesztési viszonyaiba, megismertet az Akadémia gondjaival, amelyek

a szűkös anyagiakból, a szervezés problémáiból, az alacsony példányszámokból és végül egyebek között saját hivatalának nehézkességéből erednek. A Hornyánszky-nyomda azonban, a versenytársak ellenére is, sok küzdelem és vita árán hosszú időn át újra és újra megszerzi és bírja az Akadémia bizalmát.

A könyvet néhány nemzeti jelentőségű kiadói vállalkozás bemutatása — nincs rá jobb szó — izgalmas olvasmánnyá teszi.

Ezek között is élen jár Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái*nak kiadástörténete. A Hornyánszkynál 1891 és 1914 között 14 kötetben megjelent munka keletkezésének históriáját Szinnyei-naplójában és -leveleiben örökítette meg. Ezekből állított össze a szerző szerencsés kézzel egy olyan válogatást, amely az olvasóban „egy írói lexikon regényének" képzetét idézi fel. Szinnyei 1877-ben tette meg első javaslatát a „Névtárra", 1882-ben kezdte meg a szerkesztést. 1889-ig harcolt az Akadémiával, amíg március 2-án hírül adta, hogy munkáját felvették a kiadási programba. Hornyánszky ugyanazon év novemberében elvállalta a kiadást. Újabb két év — a kezdettől tizennégy év — telt el, amíg megjelent az első kötet. Szinnyei drámai küzdelmeit munkájának elfogadtatásáért, harcait akadályozóival és a tehetetlenség erőivel, kétségeit önmagával szemben, hogy vajon megbirkózik-e majd a feladattal: minden korok minden rangú szerzői csak megrendült együttérzéssel olvashatják.

Ugyanitt ismerkedhetünk meg az Akadémia és a Hornyánszky-nyomda történetében egyaránt fontos tudományos szótárak kiadástörténetével. Itt csak a legfontosabb dátumokat említjük. A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztése 1873-tól tizenöt évig tartott, megjelent három kötetben 1888 és 1893 között. A *Magyar Tájszótár* kiadását 1880-ban határozták el. Tizenhárom évi előkészítés után 1893-ban és 1901-ben jelent meg két kötetben és akadémiai nagyjutalmat kapott. A *Mesterségek szótárá*nak anyaggyűjtésével 1882-ben Frecskay Jánost bízták meg és a 34, egy-egy mesterség szakkifejezéseit tartalmazó füzet 1899 és 1910 között látott napvilágot.

A könyv szereplője a magyar tudományos élet számos jelentékeny alakja, Szinnyei barátai és munkatársai, könyvkiadásunk történetének szereplői és mások. Itt még említésükre sincsen helyünk. Életközeli megjelenítésük a szerző érdeme. Érdemes lett volna azonban névsorukat mutatóba is foglalni.

A kötet szövegét könyvcímlapok, nyomtatványok, levelek hasonmásai illusztrálják. Sajnos, némelyikük ábramagyarázat hiányában nem érthető. Néhány levélnek csak a befejező oldalát közölték, ami nem szerencsés. A 158. lapon elhelyezett nyomdagép-ábrából nem tűnik ki, hogy az a Hornyánszky-nyomdából származik-e vagy sem.

M. Kondor Viktória munkája értékes hozzájárulás a gazdagnak nem mondható hazai nyomda- és kiadástörténethez. Mivel a válasz-

tott témakörben is bőven maradt még feltárni való, esetleges folytatását — ha erre mégis mód nyílna — csak üdvözölni lehet. (Az MTA Könyvtárának közleményei 22., 1989.)

HAIMAN GYÖRGY

VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI 9.*

A mostani kötet tartalmazza tehát az életmű egyik fődarabját, s ezzel megnyílt az út a kritikai kiadás befejezéséhez: a líra és a verses epika után teljessé, folyamatossá vált a drámák sora is. A kötet hosszú előélete szomorú. Előkészítését még Brisits Frigyes kezdte meg (munkájának méltatása: 433.), utóbb Fehér Géza folytatta. De sem ő, sem a *Csongor és Tündét* gondozó Staud Géza nem tudta befejezni a kéziratot, mint ahogyan az egyik sorozatszerkesztő, Tóth Dezső sem érte meg a kötet elkészültét. A *Csongor és Tünde* jegyzetapparátusának zöme így hárult Taxner-Tóth Ernőre, s rá maradt — Horváth Károly sorozatszerkesztővel — az egész kötet egybeszerkesztése és végigkísérése. A szokottnál nehezebb feladata volt a fentiek miatt Lukácsy Sándor lektornak és az Akadémiai Kiadó felelős szerkesztőjének, Róbert Zsófiának is. Jelentős többletmunkájukat a recenzens elismeréssel rögzíti, hiszen a megjelenés után a kötetnek már csak utó- (s nem elő-)élete van.

A tomus poroszosan vastagnak tűnik: 423 lapnyi főszövegével 654 lap apparátus áll szemben. Ez utóbbiból azonban 263 lap a *Csongor és Tünde* kéziratának teljes közlése. Mert a főszöveg ugyan — a kritikai kiadás sorozatelvének megfelelően — természetesen az úgynevezett „kézi kiadás" (*Vörösmarty' Minden Munkái* I—IX., Pest 1845—1848), a *Csongor és Tünde* kéziratának teljes, a *Kincskeresők* és a *Vérnász* manuscriptumának részleges közlésétől eltekinteni azonban nem lehetett, a szöveg nagymérvű változása miatt. Kivált az első kézirata tekinthető problémásnak. Ezért nem lett volna értelme — köztes textológiai fázisként — a kézirat hasonmás kiadásban való megjelentetésének, mint ahogyan az például *Az ember tragédiája* esetében történt, Horváth Károly szövegtani kísérőtanulmányával, 1973-ban. A textológia egyedül lehetséges válasza ilyenkor a komplex elemzés, amely kiterjed a papír, az íráskép, az alkotáslélektani szokások és mozzanatok vizsgálatára is. A kötet textológiai színvonala — szúrópróbaszerű ellenőrzéssel bárki meggyőződhet róla — megnyugtatóan

* Szerkeszti Horváth Károly és Tóth Dezső. Drámák IV.: Csongor és Tünde (1830), Kincskeresők (1832), Vérnász (1833). Sajtó alá rendezők: Fehér Géza, Staud Géza, Taxner-Tóth Ernő.

jó. A szövegkritikai jegyzetekhez szintén kevés megjegyzést fűzhetünk: Mirígy szerepel az 1831-es, első edíció szereplőlistáján, csak éppen az utolsó helyen (715.); az első kiadásnak 1984-ben Székesfehérvárott, a Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár jóvoltából hasonmása jelent meg, ami szemlátomást elkerülte a sajtó alá rendezők figyelmét.

Taxner-Tóth a komplex kéziratelemzésből minden lehető elsődleges következtetést levon, hogy sokoldalú érveléssel adhasson választ a keletkezéstörténet legfontosabb kérdésére: Vörösmarty a *Csongor és Tünde* első, még epikus vázlatát 1826-ban vagy 1827 legelején vetette papírra, 1827 áprilisa és augusztusa között a kidolgozással is eljutott a IV. felvonás közepéig; a befejezés azonban 1830-ra maradt. Az erre vonatkozó összefoglaló (741—744.) eredményesen oldja fel a közvetett források ellentmondásait, az argumentáció és a nyomán kibontakozott időrend meggyőző.

A kéziratok közléséhez fűzhető szövegmagyarázatok és konkordanciák lehetőségeit, határait a sajtó alá rendezők eltérően értelmezték. Fehér Géza a *Kincskeresők* és a *Vérnász* esetében jobbára az 1830-as évek Vörösmartyja felé tekintett ki, sőt Petőfitől is idézett párhuzamokat, szóvisszhangokat. Taxner-Tóth Ernő viszont inkább igényes kommentárokat fűzött a *Csongor és Tünde* kéziratához. (Forrásmunkáik sem teljesen azonosak: Taxner-Tóth például nem használta a Történeti-Etimológiai Szótár köteteit.) Több vitatkozni valónk természetszerűen az utóbbi megoldással lehet. A jegyzetíró két fejezetet is szentelt e vállalt feladatának: a kézirathoz (715—727.) és a mű egészéhez is készített — azonos címmel — magyarázatokat (az utóbbi: 805—841.). Kommentárjaiban egy nagy értelmező tanulmány vagy akár egy kismonográfia ismeretanyaga rejlik — kötetünkben azonban ezek (itt is folytatott alkotáslélektani fejtegetéseikkel, dramaturgiai elemzéseikkel) túlírtnak hatnak, szétfeszítik a kritikai kiadás sorozat-kereteit. Néhány szemléltető példát az alkalmazott (és vitatott) módszerre. Felfogás kérdése, elhisszük-e, hogy a kézirat IV. felvonásának 147. soránál olvasható, később törölt részlet („Mert ez ollyan czifra ország, / hogy mit egyszer ellopának, / Vissza lopni nem szabad.") „az elszegényedett nemesség kifosztottság-érzésé"-nek ad hangot (722.), vagy hogy ugyanott a IV. felvonás 637. sorának bizonytalan olvasatú fejfájása „túlságosan úri nyavalya" lenne Ilma számára, s ezért kellett azt fogfájásra módosítani (724.). Igaz ugyan, hogy csökken az általános műveltség, s azon belül a historikus szövegek közértése, mégsem hinnénk, hogy például a *zenegjen*, a *megcsalódjék*, az *ódd* stb. régies igealakokat vagy a *tátos*, *lidércz*, *morzsalék*, *gerlicze* stb. főneveket magyarázni, sőt helyenként értelmezni, kommentálni kellene. (Mindez egy jövőbeli, már a kritikai kiadás textológiai eredményeire építő Vörösmarty-szótár feladata lehet.) A szövegkörnyezetükben egyértelmű szóalakok vagy kötött szókap-

csolatok magyarázatához is fölösleges további rokonjelentéseket, kivált asszociációkat fűzni (817—825. passim). Amilyen — egyetlen példánál maradva — a *bölömbika-bika* kapcsolás, kizárólag a hangalak alapján, két ízben is (733. és 811.).

A *Csongor és Tünde* a magyar irodalom egyik alapműve. Ezért aligha kerülhető meg a számvetés: most, kritikai kiadásával kezünkben hogyan látjuk, hogyan láthatjuk a mű legfontosabb filológiai problémáit. Elsőbben a műfaj és ezzel szoros összefüggésben a színpadra írás kérdéséről. Vörösmarty 1826-ban, a *Salamon király* előfizetési felhívásában helyezte először a drámát — vérbeli romantikus módjára — a műfajok értékhierarchiájának csúcsára. Kötetünk jól szemlélteti a dráma felé fordulás műhelyfázisait. Ez nemcsak a *Kincskeresők* című dráma (1832) és a *Kecskebőr* című novella (1833) csaknem párhuzamos megírásán mérhető le, de még jobban a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetén. Például az 1830 őszén befejezett *A Rom* verses kisepikájának „ifjú kalandor"-án, aki boldogságát keresni „tova ment a messze világba", hogy a kb. ekkor véglegesített *Csongor és Tünde* egyik címszereplőjeként térjen vissza, a szállóigévé vált kezdősorokkal: „Minden országot bejártam, / Minden messze tartományt. . ." (A kézirat hiányzó 1—45. sora valószínűleg egyszer s mindenkorra megakadályozza az ennél konkrétabb vagy továbblépő megállapításokat.)

Az epikától a drámához vezető útnak, mint említettük, több fázisa van. Vörösmartynak a kötetünkben is többször idézett, Stettnernek írott, 1827. április 25-diki levele a székesfehérvári színtársulat előadásáról (a *Salamon király* megjelenése után és a Kont-dráma véglegesítése idején) egyrészt rögzíti ugyan az együttes szakmai előrehaladásának örvendetes tényét, ám efölötti meglepetése nyilvánvalóan utal arra, hogy a költő magyar nyelvű színielőadást vajmi ritkán látott, s azt — éppen szokatlansága miatt — elsősorban nyelvi élményként élte meg drámairói törekvéseinek e színház nélküli szakaszában. Ezért messzemenően egyetértünk Taxner-Tóthtal, amikor tagadja Pór Anna hipotézisét, amely szerint a költő kilométerek tucatjait szekerezte volna végig, hogy megtekintse a Balog István vezette színtársulat *Tündér Ilona*-előadását (734. és 759.). A *Csongor és Tünde* kéziratához fűzött szövegkritikai jegyzetek felhívják figyelmünket a kocsmai bevezető jelenet (az epikus indítás vagy éppen keret) elhagyására, a jelenetezés és a színi utasítások megjelenésére és megszilárdulására (445.). Közvetett módon ilyen érvek lehetnek a mindenkori kezdő drámaíró természetszerű hibái, aki még nem láthatta egyetlen munkáját sem színpadon, és amelyektől persze Vörösmarty sem mentes. Az I. felvonásban ilyen áruló jel, hogy a költő még nem tud belehelyezkedni Tünde gondolataiba, és kívülállóként, férfi-szempontból — epikus módjára — ír számára szövegeket (719.). Vagy amikor, a IV. felvonás-

ban, Csongor mind a kéziratban, mind a nyomtatott szövegben úgy jön ki Mirígy házából, hogy — megfelelő szerzői utasítás híján — elfelejtett oda bemenni (722.).

Az elmondottakból még nem következik automatikus válasz a „dráma vagy drámai költemény" műfaji kérdésére, viszont a teljes kézirat közlése ehhez is szolgáltat új adalékokat. Taxner-Tóth joggal figyelmeztet rá, hogy egyrészt a Balga—Ilma kapcsolatból eltűnik a drasztikus, elborzasztóan romantikus és vaskos elemek túlsúlya, amilyen például, hogy a kéziratban Balga még akasztással fenyegette a II. felvonásban eltűnt Böskéjét, az ördögfiak agyonverésére biztatta urát, míg azok kínzással kecsegtették Balgát. Ugyanúgy a középkori tematika hozadékának mellőzése az a változtatás, amelynek során az epikából ismert kardos-buzogányos, pödrött bajszú, tehát korhoz és etnikumhoz kötött hős a szemünk láttára válik elvontabb, korszerű ember-modellé (716.). Végül hasonlóképpen a drámai költemény felé tett lépést bizonyítják a szépszámú stilisztikai változtatások, ezeket a jegyzetíró kozmikusabb, áttételesebb, sejtelmesebb megoldásoknak nevezi. A *Csongor és Tünde* terjedelme is a drámai költeményé: 3672 verssor, azaz mindössze 445 sorral rövidebb *Az ember tragédiájá*nál. A drámai költeményként való definiálás mellett érvel Kölcsey megjegyzése („a drámai actio nem képzeletem szerint ment") éppúgy, mint a Nemzeti Színház drámabíráló bizottmányának 1844-es eltanácsoló véleménye a színházi konvenciórendszertől eltérő műről. Összegezve az áttekintést: a műfaj kérdésében Horváth Károly véleményét osztjuk, aki 1968-ban a drámai költemények sorában jelölte ki a *Csongor és Tünde* műfajtörténeti helyét. (Álláspontját a jegyzetíró a szakirodalom áttekintésében idézi: 853—854.).

A romantikus dráma ábrázolási lehetőségeinek felismerése, a műfaj meghódítására tett kísérletek, a belső költői fejlődésből kiküzdött drámai költemény megírása után a második fázis 1831/32-re tehető Vörösmarty pályáján. Ekkor, a *Csongor és Tünde* megjelenésének évében fordult a kassai színtársulatot felügyelő Abaúj vármegyei és Kassa városi választmány játékdarabokért a Magyar Tudós Társasághoz, amely az 1831. május 2-diki ülésén Vörösmartyt, továbbá Toldyt és Döbrenteit kérte fel javaslattételre. Így készült el előbb a 71 cím szerinti drámát és ezenfelül több szerzői életművet megnevező fordítói ajánlólista; jelezve azt a szándékot is, hogy később eredeti művekre írnak ki pályázatot. Ez 1832-ben meg is történt, és győztese Vörösmarty lett a *Vérnász*sal. A Magyar Tudós Társaság 1832. március 10-én emelte tiszteleti tagjává br. Berzeviczy Vincét, a kassai társulat művészeti vezetőjét. E késztetések — párosulva Pest vármegye színházalapító szándékának élénkülésével, gr. Széchenyi István, Benke József színházi röpiratával — motiválták a *Kincskeresők*, majd a *Vérnász* megírását, amelyeket Vörösmarty már egyértelműen a szín-

házi műsorra szánt, bár változatlanul az élő színházzal való kapcsolat nélkül. (A harmadik fázisra, a kettő egységére csak 1833 után a budai Várszínházban megtelepedett magyar színtársulat hatására kerülhetett sor, a rendszeresedő színházlátogatások és a Magyar Tudós Társaság megbízásából a színpadi szövegkönyveken végzett stilizáló javítások tapasztalataival. Az 1833 utáni színpadi művek, valamint az *Elméleti töredékek*, a dramaturgiai tanulmányok, a színikritikák már eredményei e színházközpontú, az irodalmi és a színi hatás egységét valló szakasznak.)

Az első és a második, kötetünk évkörébe eső fázis nyomon követéséhez a szükséges tényeket, hivatkozásokat, sőt az idézeteket és a megfogalmazásokat is fel-fellelhetjük a jegyzetapparátusban. Hogy e mozaikok mégsem állnak össze markánsabb gondolatmenetté, annak oka, hogy Fehér Géza a *Kincskeresők* keletkezési motívumait nemcsak szórtan (901., 910.), de hiányosan is vonultatta fel, így a dráma nem kapta meg folyamatértékét az életművön belül, megírása a valóságosnál jóval véletlenszerűbbnek tűnhet.

A *Csongor és Tünde* szakirodalmának másik, még régebbi keletű „örökzöldje" a vélhető források és minták kérdése. Ezúttal is tekintélyes nagyságú fejezet jut a témának (717—786.), s ez nem is tartalmazza az „Előzmények Vörösmarty korábbi munkásságában" című áttekintést (786—793.). A pozitivista forráskutatás, de századunk irodalomtörténetírása is olyan gazdag készletet halmozott fel e mintákból, hogy ma inkább megrostálásuk, mintsem gyarapításuk tűnik feladatunknak. Kezdjük a szakmai konszenzus alapfokán. Taxner-Tóth véleménye szerint „az alapvető főforrás = Gergei Albert széphistóriája" formula ma már nem tartható fenn (759.). Egyetértésünk e téren teljes: örömmel üdvözölhető, hogy a ma is mérvadónak tekinthető egybevetést a széphistóriával Horváth Jánostól egészében idézve, szövegpéldákkal együtt olvashatjuk (760—771.). Megfogalmazásánál jobbat, találóbbat ma sem mondhatunk: „teljes, egyéni átköltés" (750.). A vitatható nézetek kiszűrését kezdjük a pusztán és nyersen ideológiai szempontokkal. Kardos Tibornak és Pór Annának „a téma egész népi bokrá"-t részletező kutatásai még az 1950-es évek irodalomszemléletének törekvéseit példázzák: az előbbinél a végletekig kitágított szellemi forrásvidékbe így már belefértek a szláv-orosz folklór motívumai is; utóbbinak pedig azért volt szüksége Vörösmarty említett utaztatására, hogy egy vándorszínész-csapat előadásán, falusi közönség között próbáljon rátalálni a *Csongor és Tünde* igazi ihletére.

A vélhető minták jövőbeli megrostálására és valószínűsítésére a kutatásnak több lehetősége van. Az egyik ilyen tartalék módszertani: Fried István friss tanulmányai bizonyítják, hogy a komparatisztika sikerrel különítheti el a tipológiai, műfajtörténeti párhuzamokat és

megfeleléseket a szorosan vett hatáskutatástól, márpedig ezek a Vörösmarty-utóéletben alaposan összekeveredtek. A filológiai feladatokra térve: igaza van Taxner-Tóthnak, hogy „nem ismerjük eléggé a költő olvasmányait." (771.) Az egyik szűrő pedig a jövőben ez lehet, míg a másik területen, a baráti és eszmetársi kör kapcsolattartásának, levelezésének kiadásával éppen jegyzetírónk tette az elmúlt években a legtöbbet. Az OSzK Színháztörténeti Tárában az elsődleges feltárás szintjéig jutott el a pesti Német Színház könyvtárának vizsgálata, amely a későbbiekben — Vörösmarty itteni színházi élményeinek feltárásával — választ adhat a bécsi népszínmű sokat emlegetett hatására. A tények itt is megszaporodtak, Schikaneder *Varázsfuvola*-szövegkönyvétől és más darabjaitól a magyar epigon Ernyi Mihály *A tündéralmáján* át Raimund és Nestroy tündérbohózatáig. De érdemes volna folytatni a drámaelméleti összehasonlító elemzéseket, amelyeket Bécsy Tamás indított el, amikor kétszintes drámamodellt állapított meg a *Csongor és Tündé*ben (vö. 854.), de a feltételezett minták ilyen szempontú áttekintése még várat magára.

Kötetünk e részben máris teljesíti a jó kritikai kiadás követelményeit: átmeneti szintézist, korrekt áttekintést nyújt, de egyben új kutatási feladatokra, lehetőségekre is felhívja a figyelmet. Mindazonáltal vannak olyan publikációk, amelyek a kötet egészéből hiányoznak, mint például Trombitás Gyula könyve (*Vörösmarty dramaturgiája*. Bp. 1913.), Solt Andor azonos című tanulmánya (It 1950.), Martinkó András műfajtörténeti tisztázása (*Vörösmarty és Az ember tragédiája*. Teremtő idők, Bp. 1977.) vagy Hubay Miklós drámairói szemmel és tapasztalattal írott eszmefuttatása (*Miért szép a Csongor és Tünde? — A dráma sorsa*. Bp. 1983.). Már a kötet nyomdai munkálatai idején jelent meg, s így legfeljebb a korrektúrában lett volna pótolható Fried István alapvető drámatörténeti értekezése (*A végzettragédia magyar vége*. Színháztudományi Szemle 24. Bp. 1987.), amely a *Vérnász* jövőbeni elemzéseihez lesz nélkülözhetetlen.

A jegyzetapparátus kétségkívül legproblémásabb fejezetei a színháztörténeti áttekintések. Az még a többszerzős megoldásból valamennyire érthető, hogy Staud Gézának más volt a véleménye a *Csongor és Tünde* színpadra írásáról (858—859.), mint munkatársainak. Gondjaink azonban ennél jóval súlyosabbak, érintik a terminológia és a tárgyszerűség köreit is.

Mai felfogásunk szerint bemutatónak nevezünk minden olyan színpadi előadást, amelynek lényeges színjátékelemei — használt szövegváltozat vagy fordítás, rendezés, szcenika — különböznek egyazon mű előző színrevitelétől. Itt azonban a bemutató és az új betanulás (egy régóta futó előadás szereposztásának teljes vagy részleges, de lényeges felfrissítése) más értelemben szerepel. Staud a dráma címét és a játszási helyet tekintette csupán lényegi kritériumnak: azonos város

ugyanazon színházában már csak új betanulásnak nevezett minden további színrevitelt. Noha értelmezése mind a *Csongor és Tünde* színháztörténetéről írott tanulmányában (858—878.), mind a bemutatók táblázatában (879—881.) következetes, a terminológiai önkényesség ismételten visszájára fordul. Mindjárt az ősbemutató kérdésében, amelyben a kritikai kiadás nyitvahagyja az időpontot. Miközben — igen helyesen — Staud visszahozta a köztudatba az Egressy Gábor rendezte 1866-os színitanodai vizsgaelőadás tényét és forrásanyagát (861—862.), azt nem minősíti; a Paulay Ede által színre alkalmazott és rendezett, 1879. december 1-jei, hagyományosan ősbemutatónak tekintett nemzeti színházi előadást viszont csak bemutatónak nevezi mindvégig (862—868. és 879.). Vagy — hogy csak a legkirívóbb terminológiai ellentmondást említsük — mihez képest és mitől új betanulás Németh Antal 1941. évi rendezése, a budapesti Nemzeti Színház együttesével a Frankfurt am Main-i vendégjátékra készítve, amihez nemcsak új színpadi keret és kísérőzene készült, de az erősen meghúzott szövegből (2259 sor) ráadásul Németh Szabó Lőrinccel íratott meg 120-at, hogy a dramaturgiai döccenőkön az előadást átsegítse? (879.) Azaz: a szövegváltozatot és a játszóhelyet is ideszámítva, egyetlen fontos színjátékelem sem maradt változatlan . . .

Tárgyi tévedések és hiányok mindhárom dráma színháztörténeti jegyzetanyagában fellelhetők. A *Csongor és Tündé*vel kapcsolatban nem igazolják érvek, hogy Paulayt „a mű keletkezésének 50. évfordulója" motiválta volna, az akkori ismeretek szerint ez 1881-ben lett volna időszerű (862). A Nemzeti Színház új, alig egy éve hivatalban levő igazgatója az eredeti drámák hiányával küszködött, és — mint ez magától Paulaytól olvasható a kötetben (862—863.) — Vadnai Károly ötletére jutott el Egressy kísérletének kiteljesítéséhez. Nem állja meg helyét, hogy „a Paulay-féle szcenírozás 37 évig változatlanul élt a Nemzeti Színház műsorán" (869.): a villanyvilágítás 1883. évi bevezetése után ugyanis „átvilágították" az előadást, erősítve annak mesei jellegét a színpadi látványban. E munkának a hivatkozott rendezőpéldányban számos nyoma van. Említetlenül maradt, hogy Paulay nem csupán húzott és átcsoportosított szöveget, hanem néhány sort be is toldott Vörösmarty szövegébe. (Erről részletesen írtunk: It 1989/1. 47—48.)

A színpadi bemutatók táblázata (879—881.) olyannyira hiányos, hogy a recenzens — nem lévén más lehetősége a kritikai kiadás leendő használójának tájékoztatására — az 1949 utániakat ehelyütt pótolja:

— 1968. Marosvásárhely, Gergely Géza és Hunyadi András rend.
— 1971. Szabadka, Lendvay Ferenc m. v. rend.
— 1972. Marosvásárhely, főiskolai vizsgaelőadás, Lohinszky Loránd rend.

— 1972. Kassa, a Magyar Területi Színház előadása, Beke Sándor rend.
— 1972. Nagyvárad, Szabó József rend. (Csak az 1973. évi, debreceni vendégjáték szerepel!)
— 1976. Sepsiszentgyörgy, Völgyesi András rend. (vendégjáték: Szabadka, Újvidék)
— 1981. Nyíregyháza, Bozóky István rend.
— 1981. Állami Bábszínház (felújítás)
— 1983. Zalaegerszeg, Merő Béla rend. (beavató színházi előadás, bemutató Csesztregen)
— 1984. Kolozsvár, Harag György rend.
— 1985. Eger, Szikora János rend.

A kézirat lezárása (1985) óta még:

— 1986. Szolnok, az egri előadás áthelyezése
— 1988. Debrecen, Gergely László rend.
— 1988. Újvidéki Tanyaszínház, Soltis Lajos rend.

A balettek sorából hiányzik az az NDK-feldolgozás, amely szintén Weiner Leó zenéjére készült, és a Theater Rudolfstadt mutatta be (1974). Nem említi a kötet, hogy a Nemzeti Színház — vendégjátékai során — a *Csongor és Tündé*t 1977-ben a Szovjetunióban, 1980-ban Csehszlovákiában is eljátszotta. A hanglemez-felvétel diszkográfiai adatai hiányoznak (881.), mint ahogyan hiába keressük a rádiófelvételeket vagy a Zsurzs Éva rendezte tv-feldolgozást is, vagy az utalást Görgey Gábor mai átköltésére (*Egy fiú és a tündér*, Új Írás 1974/1.).

Nem teljes a fordítások jegyzéke sem (882.). Franz Fühmann német átültetése 1985-ben, Berlinben jelent meg; az OSzK Színháztörténeti Tára őrzi Fogarasi Miklós kéziratban maradt olasz fordítását (1941-ből); sajtóhír említette 1967-ben Roger Richard francia szövegének elkészültét. Kiegészítésre szorul a drámai költemény illusztrátorainak névsora (728—729.) is: hiányzik Bartha László (1955), Gózon Lajos (1971) és Hincz Gyula rajzainak újabb, 1979. évi megjelentetése.

A *Kincskeresők* jegyzeteiben téves, hogy a kassai színtársulat feloszlott és Budán alakult újjá (902.): az operaegyüttes és a prózai társulat egy része ott maradt és játszott tovább. A Magyar Tudós Társaság nem négy, hanem *egy* páholyt bérelt tagjai számára (902.), a Várszínház földszinti, 7. számú páholyát. A dráma várszínházi súgópéldányában semmi nem igazolja, hogy Vörösmarty kéziratáról készült (904.), miután a szöveg az 1833. évi Aurorában megjelent. Ugyanott nem „egy valamikori vidéki előadás" szereplőinek neve olvasható utólagos, ceruzás bejegyzésként (908.), hanem — olvasati hibákkal közölve — a Nemzeti Színház tagjaié, akik ebben az összeállításban 1855 és 1857 között szerepelhettek együtt. Minthogy azonban a *Kincs-*

keresők sohasem került a Nemzeti műsorára, feltehető, hogy a költő halálát követően felmerült a bemutató ötlete, de végül a *Marót bán* realizálódott 1856 májusában, Egressy Gábor rendezésében. A „második súgópéldány"-nak nevezett változat (OSzK Színháztörténeti Tár, *N. Sz.* K 47/1) ennek a tervnek dokumentuma. A várszínházihoz viszonyítva egy rövidített, két felvonásra és négy képre tagolt szöveg, amit Szigligeti letisztáztatott és beköttetett, így valószínűleg ő lett volna a rendező is. A színházi levéltár pusztulása miatt hírlaptári kutatással lehetne talán az elmaradt nemzeti színházi bemutató részleteit tisztázni. Recenzens végül azt a személyes balszerencséjét kénytelen rögzíteni, hogy tanulmányának tartalmi összefoglalójában (926—927.) a *Kincskeresők*re vonatkoztatták mindazt, amit ő Vörösmarty egyik mintájáról, Raupach *Molnár és gyermekéről* állított, és hogy a színházi példány minden törlését (a dramaturgiai és szcenikai indíttatásúakat is) a cenzornak rótták fel. . .

A *Vérnász* súgókönyvének hiába keressük pontosabb jelzetét (1028.). Laborfalvi Róza új szereplő volt ugyan a Várszínház 1836. augusztus 23-diki, második előadásán (1049—1050.), de a fiatal színésznő Lenke szerepét már Kassán is játszotta: ő volt a Honművész kritikájából idézett *B. Róza* (= Benke Róza) az 1046. lapon.

Nyilván a több heterogén fejezetből történő egybeszerkesztés okozta, hogy e szokásosnál nagyobb számú a sajtóhiba vagy a javítatlanul maradt szerzői tollhiba, s nem mindegyik annyira szórakoztató, mint a magyar *kötészet* emlegetése (795.). A Fanny [sic!] hagyományai inkább bosszantó (797.). Fel kellett volna figyelni arra is, hogy szövegegybevetésekre nem használható Arany János vagy Mészöly Dezső későbbi fordítása a *Hamlet*ből vagy a *Rómeó és Júliá*ból, hanem a használt, egykorú átültetést kellett volna megkeresni (933—937.). Ha pedig a Vörösmarty kritikai kiadás köteteiből megszokhatatlanul nem hiányozna a névmutató, egész sor elírás vagy ingadozás automatikusan kiküszöbölődött volna. Ilyenek: Raimund neve helyesen a 843. és 859. lapon, helytelenül a 776.-on és az 1039.-en; Picard helyesen: 1036., helytelenül: 901. Csak hibásan olvasható Töpfer (1039.), Hincz Gyula (729.) és Bozay Attila (883.). Ingadozik Birch-Pfeiffer neve, sőt Vörösmarty nevének teljes alakja az apparátus egészében a Vty rövidítéssel, amíg Gyulai Pál egyazon lapon (871.) szerepel kétféle írásmóddal.

A kötet képszerkesztése (senki nem jegyzi névvel) rutinmunka, s mint ilyen, teljesen esetleges. Taxner-Tóth külön is felhívja a figyelmet, amelyek a *Csongor és Tünde* kéziratának legérdekesebb lapjai: 90. r., 110. v. (438., 440.). A képeken helyettük négy teljesen érdektelen kéziratlapot látunk.

A VÖM 9. kötete természetesen a *Csongor és Tünde* miatt került centrális helyzetbe a sorozaton belül. Mindenképpen nélkülözhetetlen

kutatói és tanári segédkönyv lesz. Hogy azonban egy klasszikus szöveg milyen ártalmaknak van kitéve utóéletének különböző korszakaiban, arra éppen kötetünk nyújthat közvetlen és közvetett bizonyítékokat. Arról, amiről például a jegyzetapparátus tapintatosan hallgat, nem hozva szemelvényeket főiskolai-egyetemi jegyzetekből, tankönyvekből: hogy évtizedeken át válságműnek tanították a drámai költeményt, hiszen az egyéni boldogság keresése esztétikailag is értéktelenebb a közjónál... Hogy a „*Ragyognak tettei...*" című tanulmánykötet (amelyből Taxner-Tóth most négy tanulmányt idézhet) még 1975-ben sem jelenhetett meg fővárosi kiadónál, és amikor Székesfehérvárott mégis nyomdába került, nem kaphatott országos terjesztést. Az viszont már a jegyzetapparátus (igaz, igen figyelmes) tanulmányozásakor derülhet ki, miért nem sikerült, miért nem sikerülhetett a *Csongor és Tünde* átértékelése, netán eltanácsolása az 1950-es években. Vörösmarty e részben jobban járt, mint Madách. Ott Lukács György, Révai József lépett sorompóba, tételes ideológiát és filozófiát kérve számon a műalkotáson, itt csak Mészáros Istvánt sikerült felvonultatni — Horváth János, Waldapfel József, Turóczi-Trostler József ellenében... S ha ehhez hozzávesszük, hogy 1949, a színházak államosítása után megszűnt a Nemzeti Színház klasszikusokra szóló műsormonopóliuma, s vidéki előadások sora születhetett, láthatjuk a kisajátítási-átértékelési kísérletek szükségszerű kudarcát.

Mielőtt azonban elégedetten hátradőlnénk és a tudományos feladatokra koncentrálnánk, elkönyvelve a kötet minden szövegtani és filológiai nyereségét, egyenetlenségét pedig a magyar textológia általános gondjainak tudnánk be, amilyen a mesterségbeli tudás átadásának hiánya, a szakemberek hiányzó nemzedékeinek nyilvánvaló volta, e nélkülözhetetlen segédtudomány erkölcsi és anyagi megbecsülésének problémaköre — szembe kell néznünk egy új, egy mai kihívással. Az Akadémiai Kiadó kötetünkben ugyanis közli: „Első kiadás: 1989. Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is." Ha jól értelmezzük, ez a jogkiterjesztés azt jelenti, hogy a jegyzetíró magyar vagy idegen nyelvű tanulmánykötetébe csak a Kiadónak fizetett összeg ellenében veheti fel szövegét, ami a hosszú nyomdai átfutás ideje alatt szakfolyóiratban külön is megjelent; hogy a színházak csupán hasonló feltételekkel juthatnak hozzá a *Csongor és Tünde* gondozott szövegéhez. A következmények könnyen kiszámíthatóak: az igazán nagy közönséghez szóló fórumok, a színházak, a Rádió, a Televízió; mi több: a tankönyvkiadás és az amatőr színjátszás a korábbi kiadásokat fogják felhasználni, és a szerzői jogi viták vagy perek idején büszkén fogják bizonyítékként felmutatni a szövegromlott helyeket. A kritikai kiadás tehát saját eredendő céljai ellen fordul. Gondoljuk meg: nem részvénytársaságról vagy magán-

cégről van szó, hanem a Magyar Tudományos Akadémia állami kiadójáról, amely hosszú évek óta dotációjának nehéz millióit részben épp a klasszikusok kritikai kiadására kapja és veszi fel. Lehet, hogy az üzletiesség kalmárságának (vö.: „Itt van zsebemben a' tündér világ. . .' — II. felvonás, 44. sor a kritikai kiadásban) sikerül mindaz — kisajátítás-kirekesztés, szövegromlás, az előadási kedv megcsappantása —, ami még az 1950-es években sem? Szegény Vörösmarty, szegény magyar klasszikusok. . . És az igazán szegény: a leendő magyar olvasóközönség. (Akadémiai Kiadó, 1989.)

KERÉNYI FERENC

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: KEMÉNY ZSIGMOND

Nem attól lesz értékes egy irodalomtörténeti tanulmány, hogy nagy számban fedez föl új vonásokat egy régebbi íróban. Sokkal inkább új nézőpontok, vizsgálati módszerek megtalálása a fontos: mert ezek segítségével a régebbi fölismerések friss megalapozást kapnak, nagyobb összefüggésekre, fejlődéstörténeti folyamatokra nyílik kitekintés, s voltaképp az összkép is megváltozik: a korábban másodrendűnek vélt jellemvonás kiemelkedik. Szegedy-Maszák Mihály monográfiája azért hasznos és időszerű, mert segítséget ad az efféle felülvizsgálathoz, ha a részletekben lehet is vitánk vele.

Régi igazság az, hogy Kemény Zsigmond Scott és a német romantika jegyében indul, ám eljut a realizmus országába, most azt is megtudhatjuk, hogy nem egy vonatkozásban a modern regény előfutárának is bizonyulhat. Lemondott ugyanis a mindentudó elbeszélő előjogairól, gyakran azonosult a szereplők korlátozott ismereteivel, hiányzó előrelátásával — olykor be is vallotta (például a *Gyulai Pál*-ban) rosszul értesültségét. Továbbá fontosnak tarthatjuk „az elbeszélő értelmezéseinek viszonylagos ritkaságát" (214.) hőseinek értékes vagy súlytalanabb mivoltára vonatkozóan. A három nagy történeti regényben senki sem fogja az olvasó kezét, nincs félreérthetetlen irányítás, a szerző felnőtt, magától is tájékozódni tudó befogadókra számít! (Mondanunk sem kell, hogy az ilyen írói magatartáshoz kell valamilyen embernevelő — nemzetpedagógusi buzgalom!)

De Kemény nem csupán intelligens, éber figyelmű olvasókra számított. Műveltekre is. Nem új ez a megállapítás, amióta Erdélyi János a *Gyulai Pál* recenziójában a regény stílusának bonyolult képeire, idézeteire utalt, jó párszor elhangzott már. Ez a műveltség — hangoztatja a monográfus — elsősorban Erdély történetének tüzetes ismeretét kell hogy jelentse, hiszen egy-egy jellemzést *A rajongók*ban „a műben elbeszélteknél jóval későbbi események fényében szükséges

értelmezni" (241.). Különben fogalmunk se lehet a narrátor II. Rákóczi György iránti metsző iróniájáról például. (Íme a lehetséges magyarázatok egyike a fájdalmas tényre, hogy históriai regényei igazában még a német nyelvterületre sem jutottak el.)

Közismert, hogy Keménynek különleges tehetsége volt az összetett, egy-egy körülhatárolt erkölcsi kategóriába be nem szorítható jellemek megalkotására. A jeles kortárs, Gyulai Pál váltig hangoztatta, hogy alkotásaiban állandóan felbukkan a „túlhajtott erények", az „erény tévedéseinek" megjelenítése. Nyomban beláthatjuk a tétel igazságát, ha Jenő Euárdra (*Ködképek. . .*), Pécsi Simonra, Mikes Jánosra, Werbőczyre gondolunk. Amikor azonban Szegedy-Maszák leszögezi, „Kemény általában idegenkedett attól, hogy olyan jellemet teremtsen, aki egyértelműen ellen- vagy rokonszenvet kelthet az olvasóban" (228.), másfajta szereplőkre is gondol.

Sokoldalú fejtegetéseinek az a végkövetkeztetése, még a gyilkos Barnabás, a kérlelhetetlen machiavellista Kassai István lelkületében is lappang némi emberség, jóra törekvés. Egyetérthetünk a megállapítással, de azt sem felejthetjük el, hogy *A rajongók* nagyon sokféle viszonyulásba, párhuzamba — ellentétbe állítja a „címnélküli kancellárt." Majdnem igaza lehet a háborús párt ellenében feltűnő a *már letiport* (!) Pécsivel szembeni mérséklete, mások szemében azonban Kassai kizárólag gyűlölt, rettegett cselszövő marad. Különösen irtózik tőle a szombatos Laczkó felesége, aki a szerző legtisztább, legáldozatkészebb hősnői közül való, vallási kérdésekben talán még az író szócsövét is sejthetjük benne!

*

Az elmondottakat úgy summázhatjuk, hogy a monográfia Kemény Zsigmond magas fokú intellektualitását hangsúlyozza. Olyan író ő, aki teljes bonyolultságában látja és láttatja a történelmi helyzetet és egyéni tudatvilágot, épp ezért regényeit sem szánja lektűrnek vagy könnyen érthető példázatnak. E megállapítást józanul aligha lehet tagadni, ám belőle olyan következtetésekhez is eljuthatunk, amelyek már problématikusak. Eljuthatunk odáig, hogy a bonyolultságot, az olvasó rejtélyek elé állítását tartjuk az egyik legfőbb művészi értéknek, s ez esetben a *Ködképek* — ha nem is egymagában — az életmű csúcsára kerül. Ezt a rangsort állította fel Szegedy-Maszák Mihály egy korábbi összefoglaló dolgozatában, kiemelve az említett munka meg *A rajongók* kivételes rangját (vö. *Világkép és stílus*. Bp. 1980. 318.). Érvelésének veleje a következő: „[*A ködképek*] anarchiát idéző különössége ellenáll a felületes olvasásnak. Várhatósága alacsony, szövege gyakran aláássa a korábban kihámozott jelentést: Látszólagos kuszasága tevékenységre készteti az olvasót. . ." Jelen monográfia nem tartalmazza

az idézett mondatokat, ám értékrendje, vizsgálati módszerei nemkülönböznek döntően a korábbi elemzésétől, így ez az argumentum a végkövetkeztetéssel együtt helyet kaphatott volna benne.

Csakugyan ilyen vitathatatlan értékű a *Ködképek*, csakugyan felülmúlja az *Özvegy és leányát*, *Zord időt?* És általában jelentős vívmányokat mutatnak-e fel Kemény 1850—53 közti romantikus jellegű kísérletei, amelyek közül *A szív örvényei* kap még megkülönböztetett helyet Szegedy-Maszák könyvében? Egy fiatal irodalomtörténész, Neumer Katalin, noha a monográfussal azonos poétikai nézeteket vall, épp e két regénye vonatkozóan ellenvéleményt jelentett be (N. K.: *Kemény Zsigmond három regényének értelmezése.* ItK 1986. 147—161.) Talán legfontosabb ellenvetése az, hogy a szereplők elbeszélő stílusa (főként *A szív örvényeiben*) nézőpontjuk különbözősége ellenére nem különül el sem egymásétól, sem a narrátorétól. A *Ködképek* fiktív elbeszélője, Várhelyi gyakran keveredik ellentmondásba a neki tulajdonított körülményekkel: kisajátítva az auktorális mindentudást leírja a lelki folyamatot, az egyetlen szemlélő által sem látott jelenetet is. „Az elbeszélő rendet teremteni kíván az elbeszélt eseménysorok között, s értékelni (. . .) a szereplőket. Szándékait azonban nem tudja megvalósítani: az események kaotikusak, az értékelések ambivalensek maradnak. Törekvéseinek sikertelensége nem válik számára világossá. . ." (i. m. 152.)

A felsorolt fogyatékosságok persze eltérő súlyúak, azonban a régebbi kutatásokhoz visszatérve számukat könnyen megnövelhetjük. Mindenekelőtt szembetűnik, hogy a merő véletlenből összetalálkozó történetmondók olyan hibátlan pontossággal ki tudják egészíteni partnerük töredékes sztoriját. Tündérmeseszerű avagy pikareszk alkotásban helyénvaló lenne ez, csakhogy a *Ködképek* jelentős részére a tárgyi hűség, társadalmi illúziótlanság, mélyreható lélekelemzés jellemző. Ilyen stílusjegyekkel sehogysem vág egybe a valószínűség, okozatiság félredobása. De hiányzik a valódi indoklás Florestan és Amelin bizarr anekdotájából szintén, holott Amelin-Cecil éppen nem a karakterének megfelelően cselekszik a vörös szobában.

A felsoroltak nem jelenthetik azt, hogy egyforma tartózkodással kezeljük *A szív örvényeit* meg a *Ködképeket*. Míg az utóbbi fölveti a kor nagy kérdéseit (forradalmi vagy lassú-fokozatos átmenet; kényszerített vagy önkéntes korszerűsödés), addig az előbbi nemcsak politikai eszmékben, hanem mindenféle átfogóbb gondolatban szegény. Annál több irodalmi kölcsönzést, sőt sablonossá lett motívumot mutathatunk ki benne: akad itt halálos párbaj, érthetetlen hirtelenséggel megszakított szerelmi románc, olasz banditákkal, szabadsághősökkel egyként barátkozó tündéri külföldi delnő stb.

Szegedy-Maszákot olvasva azt gondolhatjuk, hogy a romantika többnyire csak jó oldalaival, vagy éppen a modernség irányába mutató

vektorával hatott regényírónkra. Holott az említett művekben, a *Gyulai Pál* lapjain s másutt is jócskán találkozhatunk „a francia regényírók divatos modorával", hogy Eötvös József hajdani kifejezését használjuk. Sorolhatjuk itt a hallgatózáshoz, levéllopáshoz hasonló kellékeket, a kaszatömlöcök, kísérteties várak, véres bosszúállások hatásvadász motívumait, célozhatunk Sennóné, Szerémi Eleonóra meghökkentő átalakulásaira, amelyek egészen a Victor Hugó-i antitézis szellemében fogantak. Előbb csaknem gyámoltalan fiatalasszony, akiből a bosszúvágy hatására politikai ügynök, fejedelmi „kegyencő" lesz, s világmegvető apácaként búcsúzik az olvasótól. Az efféle helyzetek, beállítások egyoldalúan a kalandosságot, meglepetést hajszolják, árnyékot vetnek a regény másfajta eszközeire is. Hatásukra az időrend cseréit is inkább csak trükknek, a hajdani korízlés oltárán hozott áldozatnak tarthatjuk. Ezért írhatta le a *Gyulai Pál*t elemezve Barta János a töprengő mondatot „Kérdés: a mai olvasó érez-e mélyebb esztétikai hatást ebben az időjátékban?" (*Előszó* az 1967-es kiadáshoz.)

*

Iménti vitánk nem a modern prózapoétikai vizsgálódások ellen irányult. Azt kívántuk mindössze kifejteni, hogy egy-egy mű értékének megállapításakor nem juthatnak kizárólagos szerephez, alkalomadtán még dominánshoz sem. Az ítéletalkotáshoz fel kell használni az esztétika, eszme-, műfaj- és stílustörténet, továbbá a stilisztika eredményeit — ha el akarjuk kerülni az egyoldalúságot.

Ez az egyoldalúság jellemezte a szerző Keményről írt dolgozatait a hetvenes években, monográfiája már kevésbé vádolható vele. Az esztétika jelenlétét bizonyítja például *A rajongók* tragikumtípusainak kifejtése, a filozófiatörténet leginkább a *Ködképek* értelmezését hatja át (lásd a romantikus iróniáról szóló egészen újszerű részeket). Mindhárom híres históriai regény forráshasználata bemutatásra kerül, és ez a jól ismert eljárás bizonyos fokig eredeti megállapításhoz vezet: szerzőnk nem tartott ki tartósan egyfajta modell mellett, mindig más és más arányban vegyítette a fikciót a történelmi tényekkel. Régóta foglalkoztatja az irodalomtörténet-írást, milyen volt nagy írónk emberi-erkölcsi értékrendje. A monográfus arra figyelmeztet, hogy a „lelki mélység", „mély érzések" megléte fontos követelmény írásaiban. Akiből ez hiányzik, az többnyire átalakulásra, lelki fejlődésre képtelen, valamiképp súlytalan személyiség. (280. skk.)

Gazdagodtak, finomultak Szegedy-Maszák Mihály szempontjai, módszerei, ám a stilisztika nem kapta meg az őt megillető helyet könyvében. Pedig műve kezdetén gondolatébresztő lapokat írt arról (98—99.), hogyan áll szemben a *Gyulai Pál*ban a választékos irodal-

miság a köznyelvi, tájnyelvi elemekkel, körmondatos bölcselkedés a közmondással, szólással. Hosszú szünet után ismét megjelenik egy stilisztikai jellegű megállapítás: „(. . .) nagyon is elképzelhető, a mai olvasók egy része azért is érezheti magától kissé távol Kemény regényeinek nyelvét, mert az erdélyi írott nyelv (ti. a XVII. századé, N. M.) végül is nem elég szervesen épült be irodalmunk tudatába." (206.). Nem látszik meggyőzőnek e munkahipotézis, noha Szegedy-Maszák csupán a pályát lezáró „hármas piramis"-ra korlátozta érvényét. Ám még bennük is erősen érzékeljük a romantikus „fennkölt stílus" meg a nyelvújítás jelenlétét. Véleményünk szerint inkább ez kelthetett-kelthet idegenkedést, mint a XVII. századi elemek.

Árnyaltan, világosan fogalmaz a monográfus, azonban talán túlzottan is törekszik az érzelemmentes tárgyiasságra. A nálunk annyira elterjedt esszéizmustól való elvszerű tartózkodását fejezi ki így. Következetesen kerüli még a meghonosodottnak tartott idegen szavakat is. Annál inkább becsülhetjük purizmusát, mivel épp azok körében ritka, akik Szegedy-Maszák Mihályhoz hasonlóan a legfrisebb szövegelemzési eljárások meghonosítására törekednek. (Szépirodalmi Kiadó, 1989.)

NAGY MIKLÓS

IMRE LÁSZLÓ: ARANY JÁNOS BALLADÁI

„Minden olyan próbálkozásunk, hogy egységes, statikus definíciót készítsünk, kudarcra van ítélve . . . A műfaj felismerhetetlen, és mégis maradt belőle valami; épp elegendő ahhoz, hogy ez a „nem poéma" szintén poéma legyen. Ez az „elegendő" pedig nem az „alapvető", nem a „fő" műfaji jegyek közt keresendő, hanem a másodlagosok közt, azok között, amelyek annyira maguktól értetődnek, hogy látszólag nem is jellemzőek a műfajra. Az a megkülönböztető jegy, amelyre az adott esetben a műfaj jellegének megtartásához szükség volt, nem más, mint a mű mérete . . . A regény abban különbözik a novellától, hogy *nagy forma*." — nyilatkozik a poémáról gondolkozva okos, mértéktartó szkepszissel a műfaji meghatározások érvényességéről, lehetőségeiről a kiváló orosz irodalomtudós, Jurij Tinyanov. Nem egykönnyen határozható meg az Arany-balladák *differencia specificája* sem, annál inkább, mert rendkívül különböző verstípusokat szoktunk e műfaji kategória alá rendelni *A varró leányok*tól, a *Szőke Panni*tól, a *Rákóczinét*től a *Zách Klárá*n, *Ágnes asszony*on, *Szibinyáni Jank*on át egészen a *Tengeri-hántás*ig, *Híd-avatás*ig, *Vörös Rébék*ig. A rendszerező csoportképzések ezért hagynak az Arany János-i balladák esetében még a szokásosnál is több hiányérzetet bennünk,

és nemcsak a külsődlegesnek tűnő felosztási alap érvényesítésekor (önálló és más, hosszabb művekbe szőtt darabok) vagy az egy törésvonal mentén történő felosztásakor (románc-ballada, történetiesnépies tárgy, hangnem). A legszerencsésebb megoldás persze alighanem a teljes elrendezés illúziójáról való lemondás volna, ha az éppen célba vett sajátság, törvényszerűség megvilágítására mindig más és más csoportosítást használnánk fel. Imre László azonban nem egy bizonyos szempontból kifejtett szakcikket, hanem a szélesebb literátus olvasóközönségnek (tanároknak, diákoknak, művelt érdeklődőknek, kutatóknak) szánt, összefoglaló könyvet írt, az „általános felosztás" megkísérlésétől így nemigen állhatott el. E helyzetben végül is ésszerűen járt el, amikor, nem ragaszkodva az egynemű, egységes klasszifikációs alaphoz, olyan lazán összefüggő irodalomtörténeti, poétikai, stílustörténeti kategóriákat keresett, amelyek mentén elrendezve az anyag sokfélesége, gazdag különneműsége minél jobban (minden eddigi kísérlethez képest jobban, érzékletesebben) kitűnik. Az így megkülönböztetett balladafajták: a *népiek* (*A varró leányok, A hamis tanu, Tengeri-hántás, Ágnes asszony, Vörös Rébék* stb.), a *shakespeare-i drámaiak* (*Tetemre hívás, V. László, A walesi bárdok*), a *reformkori kisepikánk, históriás énekeink nyomán járók* (*Török Bálint, Az egri leány, Szondi két apródja*), az előzőekhez kapcsolódó *románcosok* (*Szibinyáni Jank, Rákócziné, Rozgonyiné, Mátyás anyja*), a *romantikusok* (*Bor vitéz, A képmutogató, Hid-avatás*) és végül az *anekdotikusak* (*A méh románca, Pázmán lovag*). Természetesen e felosztás is hagyhat bennünk kételyeket. Nem látszik eléggé kifejtettnek a *shakespeare-i drámai* és a *romantikus* típus közti különbség, a *románcosság* ebben az összefüggésben inkább csak a *reformkori kisepika nyomán járó* verscsoporton belüli alosztály képzésére, mintsem külön típus jellemzésére-meghatározására tűnik alkalmasnak, a balladai tragikum meghatározó, differenciáló szerepe a felosztásban némileg elhalványul, a nagykőrösi és az öregkori balladák közti különbség kevésbé tűnik így szembe. De — ismétlem — az általános felosztás szükségétől vezérelve a szerző nemigen tudhatott ennél jobb megoldást találni.

A balladairó Arany pályája fejezet jól sikerült klasszifikációjához hasonlóan átgondolt, szerencsésen megoldott az *Arany János balladái* további szerkezeti felépítése is. *Az Arany-ballada rétegei* című részben Imre László az ingardeni—hartmanni elmélet nyomán haladva rétegekre bontja és így vizsgálja a balladákat. A szubjektivitás szintjének szentelt alfejezetben helyénvalóan hangsúlyozza, hogy a verscsoport erős lírai érdekeltsége nemcsak a témák életrajzi alkalomszerűségét jelenti, hogy „. . . balladáival Arany általában valami nagyon személyeset fejez ki". E lírai érdekeltség tüzetes, elemző, differenciáló vizsgálata annál inkább központi jelentőségű, mert az epikus történés-

elemek víziós meghatározottsága szinte minden balladában különböző. A *Rozgonyiné* nagy nyelvi leleménnyel megalkotott párbeszédeiből, cselekménymozzanataiból, szcenikájából az epikai elemet végső soron megszüntetve árad az életbizalom, a bensőség, elrendezettség látomása, az *V. László* és még inkább a *Tetemre hívás* cselekménymozzanatai a tragikus vízió ellenére is meghatározó sajátságként mutatják fel az epikai önértéket, s még nagyobb mértékben „saját életet él" az olyan balladák cselekményvezetése, környezetrajza, mint a *Szibinyáni Jank* vagy a *Szent László*.

A balladák fő tragikumtípusait (az erkölcsi törvény ellen vétők bukása, a mártiriumot vállalók katartikus, felemelő önfeláldozása), a megszólalásmód változatait és az akusztikai rétegeket számba vevő alfejezetek megint csak sok elmélyült, helytálló észrevételt tartalmaznak. A szerzőnek a közbeszólások funkciójáról, a paralelizmusok szerepéről és fajtáiról, a balladákból kitetsző szentenciózusság jellegéről, a refrén használatáról, a rímelésről egyaránt vannak találó meglátásai, kellő súllyal hangsúlyozza a balladák rendkívüli ritmikai sokféleségének („. . . Arany szinte minden ballada verstani egyediségére ügyel.") további kutatásra, feldolgozásra váró tényét, problémáját.

Az ingardeni—hartmanni rétegelmélet szerint a művészi szépség, az esztétikum titka végeredményben a műrétegek egybeolvadásának, egymásba tűnésének sajátos módozataiban keresendő. A kompozíció („Az összes réteg megfeleltetése") tipologizáló leírásai éppen amiatt maradnak bizonyos mértékig mindig formálisak, mert a szerkezet igazából minden műben egyedi, sajátszerű; funkcionalitását csak az egyes mű rétegei összeszervezettségének-összeszerveződésének megértése, leírása tárhatja fel. Imre László is érzi, tudja ezt. „A balladák rétegei tehát nem külön léteznek, hanem élő szervezet gyanánt, sérülés nélkül szét nem választható módon alkotnak egészet." — írja könyve negyedik nagy része, az öt konkrét elemzést tartalmazó utolsó fejezet elé. E fejezet a könyv egyik legjobb része. Imre elemzései kivétel nélkül korrektek, színvonalasak, átgondoltak, jó néhány kitűnő *trouvaille*-t tartalmaznak, legyen szó a topográfiai pontok közti különbség szimbolikus-axiológiai jelentéséről a Szondi-versben, szerkezet és hangzásvilág átszemantizálódásáról a walesi dalnokokról szóló tragikus énekben vagy a közbeszólások finom, áttételes, sokértelmű elemzéséről a *Tengeri-hántás*ban. A *Bor vitéz*-elemzés — mint erre már mások is rámutattak — különösen leleményes, színvonalas kísérlet. A költemény formakoncepcióját az elemző új, érdekes, sajátos perspektívából veszi szemügyre, a verssorok ismétlődése e szerint nem virtuozitás, formai bravúr, hanem organikus költői eszköz: „. . . vad, fékezhetetlen áramlást idéz elő . . . eltörli a határt valóság és álom között . . . megteremti a vers alapéményét, a szédületet, a hipnotizáltságot . . ."

Végezetül hadd szóljunk egy, az eddigieknél nem kevésbé fontos problémáról, az Arany-balladák megtermékenyítő hatásáról, a mai tudat számára valóságáról. Imre László Ady egyes műveiig követi nyomon a balladák utóéletét, a modernség kérdéskörével azonban részletesen, kifejtően nem foglalkozik. Magam e modernséget elsősorban az Arany-költészet rendkívüli tárgyszerűségének és lírai vizionáltságának kettősségében látom. A XX. századi tárgyias költészet és a ballada rokonságáról már Nemes Nagy Ágnes is szólt az *V. László*t elemző tanulmányában. Az objektív líra — írta — „... tárgyakkal, tájjal, cselekménytöredékekkel, fiktív figurákkal próbálja meg sugallani a költő másképp ki nem fejezhető közérzetét, számos olyan eszközzel tehát, amely a régibb verses epikának, a balladának is eszköze volt ... az objektív költészet nem egy kiemelkedő műve nagyon is emlékeztet engem a kihaltnak tekintett balladaműfajra". S valóban: a metaforák elhasználódásának, a költői szókapcsolatok automatizálódásának, kiüresedésének, a nyelv roppant hitelvesztésének idején a kitörés egyik igen fontos útja-lehetősége a művészi hitel tárgyiasítás általi visszaszerzése, a költői vízió tárgyakon, környezeti elemeken, helyzeteken, cselekményfragmentumokon keresztüli érvényesítése. Az az elv, amelyet Arany nemegyszer oly roppant művészettel aknáz ki: gondoljunk csak a *Rozgonyiné* életbizalmat árasztó megszólító, megnevező formuláira, színes, gazdag tárgyiasságára, bensőséges családiasságot sugalló embléma-, intézményrendszerére, a *Szondi két apródja* tökéletes spirálszerkezetére, a rendíthetetlen mártírmorál nagy, középponti gyűjőmedencéjébe befutó cselekményerekre vagy a *Zách Klára* jelenetező körülírásaira: a tragikum pusztító fátumosságát a perifrázisok burkoló, rejtő köntösével, a verszene capriccio dallamaival enyhítő tapintatra. Víziós, lírai versek ezek: a külső világ tárgyias elemein keresztül megszólaló, hiteles látomások. (Tankönyvkiadó, 1989.)

NYILASY BALÁZS

MIKSZÁTH ÉS A SZÁZADVÉG-SZÁZADELŐ PRÓZÁJA

Balassagyarmaton 1987-ben (Mikszáth születésének 140. évfordulóján) nagyobb jubileumi rendezvénysorozat keretében emlékülés volt, amelyet a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és Nógrádi Tagozata, valamint a nógrádi múzeumok szerveztek. Ennek a vándorgyűlésnek „technikai okok" miatt csökkentett anyagát tartalmazza a Kovács Anna által szerkesztett és lektorált kötet, 500 példányban.

A bevezető Kerényi Ferenc tanulságos zárszavait idézi, fontos belőlük kiemelni, hogy a Mikszáth-kutatásban — a kritikai kiadás előrehaladása mértékében — az elsietett szintézis helyett most egyre növekszik a jelentősége „a részproblémák, új megközelítési szempontok" keresésének.

Hét dolgozat szerepel a kötetben. Wéber Antal *Mikszáth maximái* címen a tudatosság, a gondolkodás, a reflexió szerepét emeli ki az életműben, azt, hogy a kedélyeskedés álcájában Mikszáth rendre „fontos igazságokat mond ki"; nem új, de sajnos mindmáig ismételni való észrevételeket tesz az írónak főleg Macaulay és Carlyle által inspirált esszéizmusáról. Nagy Miklós a *névadás* kérdését elemzi, a jegyzetben célozva egy *Poetische Namengebung* című göttingai kiadványra és annak apparátusára. Legfőbb tétele az, hogy e tárgyban „Mikszáth fő erősségét az egykorú — közel egykorú névadási konvenciók meg a nemesi famíliák kitűnő ismeretében jelölhetjük meg". Tartalmi információkban gazdag ismertetést ad Praznovszky Mihály „a pályakezdő nógrádi *újságíró*" tevékenységéről, tájékozottan kitekintve az 1870 körüli nógrádi sajtó történetére és arra, hogy milyen egzisztenciális megfontolások késztették Mikszáthot „az egyetlen lehetséges továbblépésre", Balassagyarmat elhagyására. Rejtő István a *parlamenti karcolatok* szerzőjéről ír, filológiai fölkészültségének ismeretében már túlzottnak mondható tárgyias szerénységgel. Kmeczkó Mihály a Csehszlovákiában működő Magyar Területi Színház nevében ismerteti a *Mikszáth-bemutatók* tapasztalatait, egyebek között azt az igényt sugallva, hogy minél több hasznos adaptáció készüljön (s kivált nemzetiségi területen) a klasszikus magyar prózairodalom termékeiből.

Imre László és Széles Klára műelemzésre vállalkozott, mindketten sikeresen oldották meg a kitűzött feladatot. A *Szent Péter esernyője* látszólagos egyszerűsége, mesei áttetszősége, más Mikszáth-regényekből ismert motívumokat ismétlő jellege ellenére varázslatos hatású regény, amely távolról sem csak bakfisokra és kezdő olvasókra hat. Imre László találóan fejti meg a hatás rejtélyét, „a páratlanul emlékezetes olvasói élmény" okát, legföljebb talán a cím sikeredett kicsit tudálékosra (*Epikai ritmus és kicsinyítő emocionális-vitalisztikus valóságélmény a Szent Péter esernyőjében*). Széles Klára a Mikszáthtól elválaszthatatlan századforduló körüli novellisztikából választott ki elemzendő példát, Lovik Károly *Árnyéktáncát*, kiemelve a jellegzetesen századvégi halál-motívumot; az „egyszemélyes vonások" ismertetése plasztikusabb és árnyaltabb, mint a *Következtetések* című zárófejezetben olvasható kitekintő rész.

Mindazonáltal modernebb, korszerűbb (és egyre korszerűbb) írónak tartom Mikszáthot, mint amit olvasok róla. A legalaposabb tanulmányok (Wéber Antalé, Imre Lászlóé) is óvatosak abban a tekintet-

ben, hogy az utókor, a mai magyar irodalom felől vessenek pillantást rá és művére. Mikszáth nem csevegő, nem anekdotista, nem az epizódokat felületesen összeszövő bűvész. Akkori korszerűségének és mai aktualitásának lényegét abban sejtem, hogy érdeklődése a cselekménytől az *elbeszélés miként*je — módja, technikája — felé fordul, hogy szándékosan választ jellegtelen, ismétlődő, közismert, akár parodizálható témát; csak a megírás érdekli. Egyik tárcájában (alcíme: *Fecsegés*) ezt írja: „Állj meg, Pegazus! Ide kötlek a fűzfához. S magam betekintek a tepsik, lábasok és bögrék közé a konyhába. [. . .] Mért ne írhassak most a konyha produktumairól, mikor ezekre gondolok szívesebben?" A lényeges az, *hogyan* fecseg valaki a konyha produktumairól. (Salgótarján, 1989.)

CSŰRÖS MIKLÓS

MONARCHIA-KARNEVÁL AZ IRODALOMBAN

(AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA EMLÉKE AZ IRODALOMBAN)

A Fried István írta *Előszó* tanúsága szerint 1987. november 13-án és 14-én zajlott le a Csongrád megyei TIT Klubban az a tudományos konferencia, amelynek előadásait sajnálatosan kevés — mindössze kétszáz — példányban s elszomorító nyomdahibák légiójával nemrég tette közzé a Szegedi Magas- és Mélyépítő Vállalat sokszorosító üzeme. Hovatovább azon kell örvendeznünk (példányszámtól, sajtóhibák garmadájától elvonatkoztatván), hogy az efféle kiadványok egyáltalán megjelennek; arra már gondolnunk sem szabad, miért nem lelhet egy ilyen gyűjtemény méltó kiadót és sokkal méltóbb nyomdát önmagának.

Ismert tudósok — Vajda György Mihály, Kiss Endre, Kajtár Mária, Bernáth Árpád, Pomogáts Béla, Wenner Éva, Kiss Gy. Csaba, valamint a szervezés és a kötetszerkesztés munkáját is vállaló Fried István — voltak a kétnapos szimpózium résztvevői. Mivel pedig az ülésszakot az AILC Magyar Nemzeti Tagozata, továbbá a JATE Bölcsészettudományi Karának Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke rendezte, korántsem volt véletlen az értekezlet komparatisztikai célkitűzése és jellege. S noha az *Előszó* jóval nagyobb ívű s több aspektusú vizsgálódást ígér, mint amire az előadások zöme vállalkozott (a többnyire műelemző dolgozatokban nemegyszer a háttérbe szorulnak, illetőleg teljességgel elmosódnak a komparatizmus specifikus szempontjai), a könyv egésze mégis szépen illeszkedik a világszerte már évtizedek óta, nálunk viszont csak a legújabb időkben

fellendülő Monarchia-kutatások rendszerébe. Átfogó képet csupán terjedelménél fogva sem ad (nem is adhat!) ez a gyűjtemény, érdekes-izgalmas adalékot viszont annál többet. Kitetszik belőle, hogy a két világháború között is okkal tételezhetjük egy sajátos Monarchia-irodalom létezését, hogy utódállamok sokaságára széthasadozva bár, továbbra is értékteremtő, *relatív kulturális egység* maradt ez a régió, hogy a birodalom erőszakos megszüntetése után is megannyi szándéktalan, ámde korántsem esetleges egybehangzás, párhuzam, rokon jegy akadt e térség literatúrájának tematikájában, modalitásában, mentalitásában, s hogy a sokszínű, sokszólamú művészi produkció — akár a századfordulóé — változatlanul európai színvonalú és jelentőségű volt. Meggyőződésünk: a hangzatosra sikeredett kötetcím s a némileg pontatlan alcím helyett inkább utalt volna e tanulmánygyűjtemény lényegére az a tárgyszerű, puritán mondat, amely kijelölte a konferencia témáját, s amellyel Fried István előszavában találkozunk: *A Monarchia képe a két háború közti irodalmak tükrében* (IV.).

Amilyen sokarcú jelenség volt a hajdani Monarchia, olyannyira sokféle a megítélése is. Rendre más-más képét adják a letűnt államalakulatnak az e könyvben elemzett írók s műveik, s a tudomány mai álláspontját képviselő előadók közt sem teljes mindenben a konszenzus. Némelyek enyhültebben, mások szigorúbban vélekednek a Monarchiáról, ki tagadhatatlan erényeit, érdemeit hangoztatja inkább, ki meg többnyire csak hibáit, mulasztásait, sőt bűneit emlegeti. Valamiben viszont meglepően egyek az ülésszak résztvevői: mindahányan úgy tartják, hogy a birodalomnak — noha gazdaságilag prosperáló, kultúrájában pedig tüneményes értékeket termő egység volt — kibékíthetetlen ellentmondásai, vagyis *belső okok* miatt szükségszerűen szét kellett hullania (2., 5., 21., 41., 71., 98—99. stb.). Valamennyien csatlakoznak ilyképp a marxista (avagy marxizáló) történettudomány amaz axiómájának szintéziséhez, amely a centrifugális erők (például az elszakadásra, saját államok teremtésére vágyó nemzetiségi törekvések) felülkerekedésével indokolja a Monarchia felbomlását. E közkeletű s nálunk szinte kizárólagos érvényű nézetnek — véleményünk szerint — több „szépséghibája" is akad. Említsünk föl négyet közülök: 1. Ha csakugyan az immanens és antagonisztikus ellentmondások vetették szét a birodalmat, akkor minden anyagi és szellemi produkciója, aránylag jól működő gazdasági élete, viszonylagos liberalizmusa és toleranciája, megannyi nagyszerű bölcselői, művészeti, kulturális teljesítménye csakis a feltartóztathatatlan romlás virágának tekinthető. Ez a feltevés kalodába zárja, de legalábbis kényszerpályára tereli gondolkodásunkat, ebből a pozícióból valóban nehéz autentikusan magyarázni például az irodalom, a festészet, a zene, a filozófia stb. káprázatos fölívelését. 2. A felbomlást első renden belső okokra visszavezető elképzelés túlságosan is a „post hoc, ergo propter hoc"

hamis és felületes logikáját követi; egyedül lehetségesnek, szükségszerűnek tünteti fel a reális eshetőségek egyikét. A történelem sohasem egyesélyes folyamat, s bármely bekövetkező fejleménye nem abszolút értelemben kauzális. 3. Ha számos belső gonddal, súlyos feszültséggel küszködött is a Monarchia, benne a centripetális erők éppúgy működtek, mint a centrifugálisak. Amíg a harctéri vereség, az összeomlás ideje el nem jött, e két ellentétes tendencia hozzávetőleges egyensúlyát szemlélhetjük. 4. A darabokra hasadozást immanens okokkal indokló teória nem veszi kellőképpen figyelembe a bomlást gyorsító, hathatósan támogató *külső erőket*, a győztes nagyhatalmak akaratát, ha tetszik: Kemény Zsigmond emlegette „külpolitikai végzetet". Alighanem itt az ideje, hogy ezen a területen is felülvizsgáljuk régi, megkövesedett előítéleteinket és hiedelmeinket. Sokat segíthetne ebben a francia emigrációban élő Fejtő Ferenc nemrég megjelent könyve, a *Requiem pour un empire défunt* (Rekviem egy elmúlt birodalomért), amelynek újszerű koncepciójáról egyelőre csak kritikák — például Nagy Péteré, az *Élet és Irodalom* 1989/37-es számában — hoztak hírt, egy rövid mutatványt pedig a *Világosság* 5. száma közölt belőle. Jó lenne mihamarább magyarul olvashatni ezt a monográfiát! Gyaníthatóan vitákat provokálna, ám e polémia történésznek, irodalmárnak csakis hasznára válnék. Jelenünkről is töprengünk, ha a Monarchia sorsáról, veszésének okairól újra elgondolkodunk. (Fejtő könyvét időközben — némileg rövidítve — nálunk is kiadták. L. H.)

Ha netán fölösleges kitérőnek tetszett is, szót kellett itt minderről ejtenünk, ugyanis a szegedi ülésszak előadói nem vagy nem kizárólag esztétikai szempontból elemezték a Monarchia-élményt megörökítő műveket, hanem többé-kevésbé valóságtükröző, ideológiahordozó alkotásoknak tekintették őket. Márpedig másként pillant ezekre a produktumokra, másra fogékony bennük az a kutató, aki eleve s belső okok miatt szükségszerűnek tételezi a birodalom pusztulását, mint az, aki — legalább teoretikusan — másmilyen fejleményeket is elképzelhetőnek, megengedhetőnek tartott volna. Minden előfeltevés befolyásolja, sőt, determinálja a vizsgálódás menetét és konklúzióit. Az ülésszak résztvevői egyöntetűen felbomlásra ítélt államalakulatként aposztrofálták a Monarchiát, s ez a prekoncepció nyomot hagyott valamennyiük gondolatmenetén. A vizsgált művek azon rétegeit, megjegyzéseit, sugallatait emelték ki s interpretálták elsősorban, amelyek alátámasztották eme véleményüket. Képletesen szólva: örömestebb azonosultak a Monarchiát dühödten elutasító Karl Kraus avagy Miroslav Krleža nézetével, mint például a Stefan Zweigével. S ha a világháború előtt született mű került terítékre, abban is a pusztulás előhírnökét ismerték föl. Így lett például Musil nagyszerű regénye, az 1906-ban megjelent *Törless iskolaévei* — nem először

s nyilván nem utoljára, de számunkra ezúttal is lehangolóan — a Monarchia világában rejtező káosz megörökítése, jóslat a fasizmusról, a magyar(!) fehérterror zseniális előrejelzése (19—20.) . . .

Ne essék félreértés: a tanulmányfüzér tudományos hozadéka így sem csekély, ám a jelzett prekoncepció némelykor béklyó avagy ballaszt az okfejtéseken, útjában áll a szabadabb gondolkodásnak, az elfogulatlanabb ítéletnek.

Külön-külön véve szemügyre a kötet írásait. Vajda György Mihály — főként a közös hadsereg irodalmi tükörképére figyelve — nagyon élvezetesen, bár örömest elkalandozva beszél a Monarchia fenomenológiájáról. Előadása érdekes példák és korjellemző adalékok sokaságát tartalmazza, meglepő viszont, hogy nem tud Stefan Zweig művének Tandori Dezső-féle, 1981-es fordításáról (ez már *A tegnap világa* címen látott napvilágot — 4.), hogy „átírja" Hanák Péter tanulmánykötetének címét (nem *Magyarország és a Monarchia*, hanem *Magyarország a Monarchiában* — 6.), s hogy igényes stiliszta létére rendre helytelenül használja a „keresztül" (például „alakokon keresztül") névutót (4., 5., 13.). Erzsébet királyné halálának éve nyilván nyomdahiba (nem 1888-ban, hanem tíz évvel később gyilkolták meg őt: 17.), a Tanácsköztársaság megítélésében pedig végképp nem vagyunk egy nézeten a szerzővel. Nem hisszük, hogy az előtte és utána bekövetkező „káosz" ellenében ez a diktatúra teremtett „rendet", s úgy tartjuk, hogy elsősorban saját hibáiba és bűneibe bukott bele (19.). — Kiss Endre szellemes és invenciózus, poétikailag is tanulságos interpretációját nyújtja Franz Werfel *Érettségi találkozó* című regényének, e „majdnem-remekmű"-nek (23.). Kitűnő megfigyelése, hogy a joggal konvencionálisnak tartott író e könyvében tudatosan tematizálja (ámde meg is haladja) a konvencionalitást (24—25.), helyesen emeli ki a műszervező elemek közül a perspektíva kivételes fontosságát (30.), s hiteles a pszichológiai folyamat értelmezése is. Arról viszont nem győzött meg bennünket Kiss Endre, hogy a Musillal rivalizálni vágyó Werfel regénye számos vonatkozásában különb a *Törless iskolaévei*-nél (31—32.), s szerintünk a Monarchia „sárga—fekete birodalom"-nak (29.) aligha, csakis fekete—sárgának („schwarzgelb"-nek) titulálható. — Kajtár Mária Joseph Roth *A császár mellszobra* című elbeszéléséről értekezik. Ügyesen rekonstruálja a szerző Monarchiaképét, s mutatja föl legfőbb eszméjét, a nemzetfölöttiség ideálját (41—43.), meglelve ezt az elemzett novellában is. Érdekes, amit a Roth-művek mesei hangütésének szerepéről olvashatunk (43.), s elgondolkodtató számunkra: korszakváltásuk idején — úgy tetszik — óhatatlanul felbukkannak a régi és az új világot szembesítő epikai fikciók. Így volt ez a *Toldi estéjé*ben, Gyulai Pál remekében, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájá*ban, ugyanígy Joseph Rothnál és Werfel *Érettségi találkozó*jában is. — Bernáth Árpád nagy jegyzetanyaggal

ékes fejtegetése arra az izgalmas kérdésre keresi a választ, miért nem foglalkoztatta utolsó éveit kivéve Hermann Brochot (származása, osztrák—magyar kapcsolatainak sokasága ellenére) a Monarchia létének, majd megszűnésének problémája. Számunkra elfogadható a magyarázat: Broch az európai kultúra egészét látja válságban, s az egyén újulását" . . . csak egy új világközösség keretén belül tudja elképzelni" (61.). — Pomogáts Béla Bánffy Miklós *Erdélyi történet*éhez fűz okos reflexiókat. Rekonstruálja a trilógia epikus anyagának három nagyobb körét, a regényóriás sugalmazta véleményt a Monarchia széthullásának okairól, a szerzői modalitás kettősségének funkcióját s a művet átszövő transzilván ideológiát. A magunk részéről fájlaljuk, hogy az alkotás esztétikai gyengéiről egyetlen szó sem esik az elemzésben. — A trieszti Italo Svevo egyik hőstípusának, a cselekedni nem tudó (úgynevezett „inetto") embernek változatairól Wenner Éva értekezésében olvashatunk. Kezdetben Schopenhauer bölcselete, végül már Freud pszichológiája húzódott meg e figurák magatartásában — bár szerintünk a létharc, a kiválasztódás darwini gondolata is jelen van bennük —, az álom és a való határainak elmosása egy új, a kortársakéval rokon világszemléletet, az önanalízis eluralkodása pedig egy modern regénystruktúrát involvál. — Fried István Miroslav Krleža Monarchia-vízióját elemzi, találó életérzés- és motívum-párhuzamokat mutatván Ady, Rilke, Hofmannstahl és mások művészetében, s kapcsolatba hozza e látomást a bahtyini karnevál-jelenséggel, az álarcproblematikával és a haláltánccal. Krleža Monarchiatagadó indulatával nehéz azonosulnunk, az pedig meglepő számunkra, hogy noha az író horvát nyelvű naplójában egyszer szerepel csupán a „brokát" szó (111.), a magyar fordítás háromszor is megismétli (99.) . . . — Végezetül Kiss Gy. Csaba mutatja be Stanisław Vincenz művészetét és létfilozófiáját. Röstelkedve valljuk be: az itt olvasottakon túl semmit nem tudunk e galíciai írónagyságról, a tanulmány minősítésében ilyformán aligha vagyunk kompetensek. Annyit mondhatunk csupán: Vincenz dialóguseszméje, toleranciaelve és a nacionalizmusok ellenében fölmutatott Kelet-Galícia-modellje rendkívül vonzó számunkra.

Fenntartásainktól, ellenvetéseinktől függetlenül tartalmas, tanulságos kötetnek ismertük meg e gyűjteményt. Az *Előszó* arról is tudósít (IX.), hogy a szervezők a konferencia folytatását rég tervbe vették. Kívánjuk: az újabb ülésszak immár ne csak témáiban, hanem előadói gárdájában is legyen nemzetközi, s hogy anyagát tetszetősebb formában és jóval kevesebb nyomdahibán bosszankodva olvashassuk — mihamarább! *(Szeged, 1989)*

LŐRINCZY HUBA

GÁLL ERNŐ: KELET-EURÓPAI ÍRÁSTUDÓK ÉS A NEMZETI-NEMZETISÉGI TÖREKVÉSEK

A neves romániai magyar tudós újabb tanulmánykötete értelmiségtörténeti stúdiumaiból közöl, kitűnően megszerkesztett formában, egy csokorra valót. Két fogalmat érez fontosnak, olyannyira, hogy címbe emeli őket: *írástudó* és *ébresztő*. Nem értelmiségtípusokról van szó, hanem az értelmiségi lét bizonyos formáiról, valójában egy másik tanulmány címében már jelzi a különbségeket is: „küldetés" és szakszerűség. Mindazonáltal a kétféle magatartásforma kiegészítheti egymást, Constantin Dobrogeanu-Gherea és Lukács György életútjának és életművének példáján érzékelteti, hogy a messianisztikus hit és elkötelezettség nem zárja ki a legszigorúbban vett „szakmai" munkát. Gáll Ernő nem csekély érdeme, hogy bőségesen kiaknázza Karl Mannheim életművéből a viszonyainkra alkalmazhatót, és például a „szabadon lebegő" értelmiségi figurájának fölvázolásával zónánkban jól ismert értelmiségi típusokat képes plasztikusabbá tenni. Nem vitás, hogy ma is időszerű kérdéseket vet föl Gáll Ernő értelmiség-tipológiája (nem pusztán az időnként fel-fellángoló és nem kizárólag a magyar gondolkodásra jellemző népi-urbánus ellentét miatt, jóllehet e téren Gáll Ernő az 1930-as évekkel bezárólag végzi elemzését). Az ő nyitottságára jellemző, hogy egyazon megértéssel, felfedező hévvel tárgyalja Tamási Áron és Otto Bauer pályáját; a román tudományosság éppen úgy nézetei forrásául szolgál, mint a magyar, a német vagy a francia. A kisebbségi-nemzetiségi problémák tárgyalásakor sem téveszti szem elől az európai távlatot, s nemegyszer szelíd polémiát folytat az öncélúság, a befelé fordulás és a fatalisztikus szemlélet ellen.

Gáll Ernő a nemzeti tudat XVIII. századi ébredésétől kezdve szinte napjainkig kalauzol végig sokat vitatott, keveset kutatott, oly sokszor (tudatosan) félreértelmezett problémákon. A középpontban az értelmiségi lét élhetősége áll, nevezetesen az értelmiség helyére és feladataira kérdez a XVIII. század vége óta oly viharos gyorsasággal változott világban. Rámutat arra, miért volt szükség ébresztőkre; „az ébresztés történelmi missziója [. . .] főként azokra a költőkre, nyelvészekre, történészekre vár, akik egyben a nemzeti újjászületés nélkülözhetetlen tényezőit, stimulenseit, nevezetesen az egységes nemzeti nyelvet és irodalmat, a közös múltból és származásból táplálkozó nemzeti öntudatot megteremtik." Tegyük hozzá, hogy egyfelől bizonyos népeknél a papi értelmiség, másoknál egy katonatiszti réteg játszott „ébresztő" szerepet, másfelől viszont az ébresztők alkotják meg azokat a mítoszokat és legendákat, amelyek még a „szakszerű" történeti munkákban is végzik a „ébresztés" feladatát. Mivel — idézzük ismét Gáll Ernőt — „a tényleges helyzetből, illetve ennek a kor roman-

tikus-nacionalista tudatvilágában tükröző tolmácsolásából fakadóan" a nemzeti lét alapkérdéseire adandó válaszok „a nemzeti pusztulás, avagy a megújhodás, a felemelkedés, az egész emberiség javát szolgáló küldetés alternatíváiban fogalmazódtak meg." „Herder árnyékában" — idézhetjük klasszikusunkat, a „szétszóródás előtt" riasztó látomásában. Mintha régiónk kis népeinek írástudói (legalábbis egyik típusukban) még mindig ennek az alternatívának tudatosítását éreznék feladatukul, és így ehhez alkalmaznák szókincsüket, hangvételüket és az elemzésre választott történelmi példák értelmezésének irányát és tónusát. Az „ébresztés" fájdalmas igénye nem szűnt meg akkor sem, amikor az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlott, és az „utód"-államok nemzeti közösségnek hirdették világgá földrajzilag tetemesen megnövekedett nemzetüket. „Osztályelnyomás és nemzetiségi diszkrimináció egybefonódása továbbra is belső feszültségeket gerjesztett, s noha a kisebbségekre nehezedő nyomás országonként, korszakonként változott, a megoldatlan nemzetiségi kérdés az utódállamok egymás közti viszonyában is súlyos konfliktusokhoz vezetett." Az ébresztők így az eseményektől dermedt, kisebbségbe került közösség tudatát nevelték, s alakították ama Benkő Samu által néven nevezett „helyzettudat"-ot, amely szerint a „történelem sorshelyzeteket hoz létre, s ezekben a tudatosság különböző szintjén magatartásformákat alakít ki az ember". A cselekvés lehetőségeit az örökölt történelmi helyzet határolja körül. Az egyénnek ezzel a helyzettel nem megbékélnie, hanem számolnia kell. „Az értelmiségi tudatnak különösképpen az a rendelt hivatása, hogy az objektív szituáció megváltoztatására vállalkozik."

Gáll Ernő finom érzékkel mutatja be a forradalmak után Csehszlovákiába, Romániába, Jugoszláviába (SHS Királyságba) került magyar emigránsok problémakörét, valamint az avantgárd művészek ellentmondásos helyzetét a nemzetiségi lét tudatosításának korparancsa és a művészeti nemzetköziség számukra olykor kínzó dilemmái között. Mindenesetre a „szabadon lebegő értelmiség" koránt sem elmarasztaló megnevezésével bizonyos mértékben leírhatónak vélhethetjük az emigránsok egy részének magatartásformáját, ám velük nemigen állítható szembe az az értelmiségi csoport, amelyet a polgári Csehszlovákiában „aktivistá"-nak neveztek, s együttműködésre törekedett a hivatalos Csehszlovákiával (közöttük is volt emigráns, például az egykori holnapos, Antal Sándor, költő, szerkesztő). A ma történetírójának a nemzetiségi kérdés minden vetületét tanulmányoznia kell, ezért fontos Otto Bauer *A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia* (1907) című művének forgatása. „Marx és Engels másodrendűnek, alárendeltnek minősítette a nemzeti kérdést" — állítja teljes joggal Gáll Ernő, szemben velük Kautsky jelentősnek tartotta, s a nemzeti kérdést „a gyakorlati politika közvetlen tennivalói közé

sorolta". Bauer elméleti igényű fejtegetése a nemzet, a történelem nélküli nép kategóriájával kapcsolatban kritikusan kezeli Marx és Engels nézeteit, szerinte a történelem nélküli nép nem azt jelenti hogy az adott népnek soha nem lett volna történelme. Gáll Ernő mutatja be, miképpen érzékelteti Bauer a szlovén és cseh példán a „történelmi lét meghódításának folyamatát".

Gáll Ernő igen gazdag tartalmú könyvében megfontolást érdemlő tanulmányt olvashatunk „*Értelmiségi és nemzeti-nemzetiségi elidegenedés*" címmel. Az a felismerés vezérli — írja —, „hogy nemcsak egyének, hanem egész társadalmi csoportok is az elidegenedés régióiba juthatnak". Az értelmiségről szólva, kiemeli, hogy nem egyszerűen „szenved az elidegenedés szorításában", hanem azáltal, hogy az „elidegenedés viharos megnyilvánulásai" „igen gyakran az élet értelmét, a hivatástudatot teszik kérdésessé", „frusztrációként hatnak rá". Karl Mannheim, Joseph Gabel, Raymond Aron ide vonatkozó nézeteinek tömör ismertetésével felrajzolja ama hátteret, amely nélkül a jelenlegi értelmiségi elidegenedés aligha érthető meg, s ehhez a „kultúripar" fogalmát is odailleszti (Horkheimer és Adorno nyomán). Ami igazi mondanivalójának tárgya: a nemzeti-nemzetiségi elidegenedés, ez viszonylag kevés elemzőre talált eddig. A magyar szakirodalomból Tordai Zádor tanulságos fejtegetésére utal, „az ideológiai elidegenedés és az «illuzórikus közösség»-ként kezelt nemzet összefüggéseiről". Az értelmiségi és a nemzeti-nemzetiségi elidegenedés igen szorosan függ össze, az elnemzetlenítés, az etnikai-faji diszkrimináció jól ismert példáit sorolhatnók. Emile Durkheim és Tavaszy Sándor tételeinek idézése után, majd Makkai Sándorra hivatkozva szól az önelidegenedésről, annak szélsőséges formájáról, az öngyűlöletről. A nemzeti-nemzetiségi tudat és az identitás problémáját fejtegető rész a tisztázás, a tárgyilagos vizsgálat sürgetésével zárul.

Gáll Ernő kötetének néhány főbb gondolatát emeltük ki, jelezve, mennyi nélkülözhetetlenül fontosat találhat benne az érdeklődő olvasó. (Kossuth, 1987.)

FRIED ISTVÁN

A MAGYAR IRODALOMRÓL — FRANCIÁKNAK

(JÁNOS SZÁVAI: INTRODUCTION À LA LITTÉRATURE HONGROISE)

Szávai János, aki 1982 és 1985 között tanított a párizsi III. sz. Egyetemen, ezzel a „bevezetéssel" végre világos és jól kezelhető kézikönyvet adott azoknak a franciáknak, akik általános képet szeretné-

nek kapni a magyar irodalomról. Nyolc, különböző jelentőségű rész rajzolja meg ennek a mindjárt elöljáróban „legalább ezeréves"-nek nevezett irodalomnak a főbb korszakait: A középkor és a reneszánsz; A XVII. és XVIII. század; A felvilágosodás kora; Romantika, reformkor; A nagy korszak; A század vége; A XX. század; A háború után. E részek még rövid fejezetekre oszlanak, a leggyakrabban egy-egy nagy név körül.

A periodizáció sosem lehet semleges, s természetesen e szabály alól a szóban forgó felosztás sem vonhatja ki magát. Jókai a „nagy korszakba" tartozik, amíg Mikszáth — aki kétségtelenül fiatalabb volt nála egy emberöltővel, de alig hat esztendővel halt csak meg később, mint elődje — Vajdával együtt a „századvég" fejezetben van, ami a francia olvasó szemében könnyen devalválhatja (annál is inkább, mert a „fin *de* siècle" a francia fülnek rosszabbul hangzik, mint hangzott volna a „fin *du* siècle"). S az időrendnek olyan eltorzítása, amely a József Attiláról szóló fejezetet a Radnótiról szóló után helyezi, kétségtelenül értékítéletet rejt a két költő modernsége fölött. Ez annál is inkább szembeszökő, mert az egész „XX. század" fejezetet a szerző *A Dunánál* soraival zárja.

Szávai Jánosnak teljesen igaza van, hogy nem akarta eltemetni olvasóját a nevek lavinája alá. Kifejezetten csak a legnagyobb alakokra összpontosít, s ezáltal előadása az áttekinthetőség szempontjából sokat nyer. Csak a lényegeset mondva, előadja életpályájukat, jellemzi művészetüket, leírja főbb műveiket. A külföldi olvasó számára — akinek többnyire nem nyilvánvaló az az érzelmi háttér, amely a magyarok befogadását egyes esetekben meghatározza — rendkívül hasznosan hangsúlyozza azt, milyen helyet foglal el egyikük vagy másikuk honfitársai nemzeti tudatában, megmutatja azt a szinte mitikus dimenziót, amely például Petőfi vagy Ady műveit körülveszi. Ugyancsak jogosan hívja fel a figyelmet a költők számbeli fölényére a magyar irodalomban és nem siklik el a tény fölött, hogy a költészetnek ez a százados túlsúlya a prózával szemben nem elhanyagolható akadálya annak, hogy a magyar irodalom nemzetközi visszhangra leljen. S ha némelyik idézetfordítás zavarba ejti is az olvasót, számos a kitűnő közöttük, s különös örömmel láttam, hogy jelentős helyet biztosított Lucien Feuillade fordításainak, aki igen nagy tehetségű költő és fordító, szerénysége miatt azonban gyakran háttérbe szorul.

Alig kétszáz lapon természetesen nem lehet mindennek helyet szorítani és igazságtalan lenne szemrehányást tenni a szerzőnek egyik vagy másik név kimaradásáért, akit a tájékozottabb olvasó, saját ízlését követve, esetleg hiányol. Mint amilyen például Kuncz Aladár *Fekete Kolostor*a, amelynek francia fordítása megérdemelné, hogy újra kiadják; vagy Krúdy *Szinbád*jának francia fordítása; s miért ne lehetett volna kihasználni ezt a lehetőséget figyelemkeltésre a múlt

egyik-másik remekművét illetően, mint például Babits *Halálfiai*, amelyet eddig még nem fordítottak le franciára, de nagyon is megérdemelné, s ezzel fel is lehetne hívni rá a kiadók figyelmét.

Néhány kisebb tévedés, sajtóhiba és ügyetlen nyelvi fordulat elkerülte a szerző s a korrektor figyelmét; ez utóbbi bizonyára nem is volt francia. Tévedések a szavak nemei körül, a francia prepozíciók helytelen használata itt-ott megszeplősíti az egyébként gördülékeny és kellemes olvasmányt nyújtó stílust. S ha a Kalevalát és Kalevipoeget „reconstitution"-nak nevezi, s ezzel egy elmúlt kor elméletét idézi, vajon nem csak azért van-e, mert meggondolás nélkül használta a terminust?

Némely tévedés azonban súlyosabb.

Karinthy elbeszélése, „amelynek hőse, nagy tehetségű hegedűművész, aki csak úgy játszhatik a közönség előtt, ha cirkuszba szerződik s felmászik a trapézra" nem a *Kötéltánc*, hanem a *Cirkusz* — amely egyébként szintén megvan francia fordításban. Ha azt állítja, hogy Radnóti „számos eklogát, vagyis pásztoréneket írt a feleségéhez", ez nem felel meg teljesen a valóságnak; „a feleségéhez" számos költeményt írt, igaz, de az eklogák közül csak egyet, a hetediket. Különös az a mondat is, amely szerint ugyanez a Radnóti „valószínűleg egy kiürítés során, egy erőltetett menet végén" halt meg. Tolnai Gábor professzor, a különböző tanúvallomások szembesítésével vagy tizenöt esztendővel ezelőtt írott tanulmányában az *Irodalomtörténet*-ben világosan megállapította azokat a körülményeket, amelyek között a költőt vagy húsz más munkaszolgálatos társával együtt magyar és osztrák hóhéraik tarkólövéssel juttatták abba a közös sírba, amelyet minden valószínűség szerint velük ásattak meg. Vajon lehet-e Radnótit igazán „a két háború közötti" költőnek nevezni, ha ismerjük nagy verseit? Az is erősen vitatható, hogy híres *Páris* verse (amelyet Jean Rousselot *Nostalgie de Paris* címen fordított) „egy Villon ballada ironikus és szomorú parafrázisa". Igaz, kétségtelen, ott van az ötödik versszakban a párizsi metró állomásneveinek híres visszaidézése (Cité, Châtelet, Saint-Michel: ezeket a helyeket Villonnak is ismernie kellett; de már Denfert-Rochereau-ról ez nem olyan bizonyos!), de egyfelől a francia költő nem szólítja meg sem „a tavalyi hó"-t, sem Nagy Károlyt egyesszám második személyben, másfelől Radnóti verse távolról sem emlékeztet egy középkori francia balladára. (Megjegyzem viszont, hogy Radnóti a *Párisban*, még ha az a szedés-képben nem is érzékelhető, La Fontaine-i „szabad vers"-et használ — ugyanazt, amelyet La Fontaine magyar fordításánál használt. Megjegyzem még, hogy Scarron: *Paris* című versét is lefordította. Saját ihlete azonban teljesen más volt.) Ha minden alkalommal, amikor egy költő az után sóhajt, amit elveszített, Villonra kell hivatkoznunk, akkor sosem érünk a végére! Vajon az *A la recherche. . .*-ben a „hol van az

ég?" is Villon-reminiszcencia? Amennyire nyilvánvaló Villon ihletése József Attilánál, annyira nem az Radnótinál.

A könyv utolsó fejezete, amely a háború utánról szól, fogja valószínűleg az átlagos olvasó figyelmét leginkább felkelteni, hiszen őt jobban érdekli a jelen irodalom általában, mint a klasszikusok. Milyen tájékoztatást kapnak ebből a sietve dolgozó újságírók? Milyen csodálatos lelőhelye lesz ez a kiadóknak, akik új kéziratot keresnek? Furcsa módon ez a rész két fejezetre oszlik, amelyeknek címe: „Az 1945 utáni költészet" és „A közelmúlt (1960–1987)". Lehet-e ebből arra következtetni, hogy a háború utáni első tizenöt évben nem látott napvilágot jelentős prózai mű? Ez igaz is lehet, s ha ez a szerző véleménye, kár, hogy nem mondja ki kereken. A legkellemetlenebb viszont az, hogy az utolsó fejezet könnyen olyan benyomást kelthet a francia olvasóban, hogy a kortárs irodalom elég szegényes, mivel az a néhány név, amely már forgalomba kezdett jönni Nyugaton, nem tetszik elég fontosnak egy magyar kritikus számára, hogy akár csak le is írja őket. A fiatal nemzedékből pusztán Esterházy és Nádas érdemel egyenként vagy tizenöt sort. De se Spiró, se Grendel, se Lengyel Péter nem léteznek. Az előző nemzedékből nem találni sem Sarkadit, sem Lengyel Józsefet, sem Csoórit, sem Hubayt, sem Szabó Magdát, sem Szentkuthyt, sem Konrádot, egy szóval egyet sem azok közül, akiket mi, gyámoltalan franciák, most már többé vagy kevésbé ismerünk.

Kétségtelen, hogy Szávai János e „Bevezetés" bevezetésében az érdeklődő olvasó figyelmét felhívja a Klaniczay Tibor szerkesztésében megjelent és tartalmasabb *Histoire de la littérature hongroise*-ra. Ez bizony szerény vigasz lehet Spirónak, Grendelnek, Lengyel Péternek, akik akkor még túl fiatalok voltak ahhoz, hogy helyet kaphassanak. És vajon hány olvasónak fog sikerülni megszerezni ezt a könyvet, amely egy évtizeddel ezelőtt jelent meg Budapesten, és tudomásom szerint soha nem jutott el a francia könyvesboltokba? (Jean Maisonneure, Paris — Akadémiai Kiadó, 1989.)

JEAN-LUC MOREAU

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám: 19697
Felelős szerkesztő: Ratzky Rita
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 9,2 (A/5 ív) terjedelemben
HU ISSN 0324–4970

A kézirat a nyomdába érkezett: 1990. október 30.

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

ZOLTAI DÉNES: A romantikus iróniáról (*Romantic Irony*. Edited by Frederick Garber) 310

A HOMÁLYBÓL

SZILÁGYI FERENC: Barátok Jean Jacques-ban s Apollóban (Az ismeretlen Bessenyei Sándor) 331

DOKUMENTUM

BERÉNYI ZSUZSANNA: Jókai Mór és a szabadkőművesség 362

FILOLÓGIA

GERGYE LÁSZLÓ: Kazinczy-szonettek szövegváltozatai (*Az én pandektám* című gyűjteményben) 371
KERÉNYI FERENC: Madách Imre lírájának kronológiájáról 377

SZEMLE

RÁKOS PÉTER: Híradás egy fontos cseh hungaricumról (Legendy a kroniky kor uny uherské) 386
CSAPODI CSABA: Winkler-kódex. 1506. 390
NÉMETH S. KATALIN: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból 394
P. VÁSÁRHELYI JUDIT: Tarnóc Márton: Kettőstükör 397

Könyvgyűjtők, könyvkereskedők, könyvkiadók

RÓZSA MÁRIA: Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői 399
RÓZSA MÁRIA: Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában 402
HAIMAN GYÖRGY: M. Kondor Viktória: A Hornyánszky-nyomda és az Akadémia könyvkiadása 404

KERÉNYI FERENC: Vörösmarty Mihály összes művei 9. 407
NAGY MIKLÓS: Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond 417
NYILASY BALÁZS: Imre László: Arany János balladái 421
CSŰRÖS MIKLÓS: Mikszáth és a századvég-századelő prózája 424
LŐRINCZY HUBA: Monarchia-karnevál az irodalomban 426
FRIED ISTVÁN: Gáll Ernő: Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések 431
JEAN-LUC MOREAU: A magyar irodalomról franciáknak (János Szávai: Introduction à la littérature hongroise) 433

Ára: 65,— Ft
Előfizetés egy évre: 260,— Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 260,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).